

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

**«Το Βυζάντιο από το 1940 έως και σήμερα μέσα από τα
σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης: Η
περίοδος από τις Σταυροφορίες ως την άλωση του 1453»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Μιχαήλ Γ. Γεωργακάκου

Πτυχιούχου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου
Πατρών

Έτος απόκτησης: 2015

A.M.:1013202005006

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αθανασόπουλος Μάριος, Μέλος ΕΔΙΠ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (επιβλέπων)
Γρηγοροπούλου Μαρίνα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)
Βαχαβιάλος Δημήτριος, Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας (μέλος)

Μυστράς, 2022

Πίνακας περιεχομένων

Ευχαριστίες.....	4
Εισαγωγή	5

Κεφάλαιο πρώτο

1. Ιστορία και σχολική ιστορία	7
1.1 Το χρονικό της επιστήμης της Ιστορίας	7
1.2 Η ελληνική σχολική Ιστορία	8
2. Η παρούσα ερευνητική εργασία	12

Κεφάλαιο δεύτερο

Η παρουσίαση των «εθνικών άλλων» και του «εθνικού εαυτού»

1. Οι «εθνικοί άλλοι»	15
1.1 Οι Σελτζούκοι Τούρκοι	15
1.2 Οι Νορμανδοί.....	18
1.3 Οι Δυτικοί κατά τον Μεσαίωνα.....	20
1.4 Οι σταυροφόροι.....	23
1.5 Οι Δυτικοί μετά την Άλωση του 1204.....	32
1.6 Οθωμανοί Τούρκοι.....	34
1.7 Μογγόλοι.....	41
2. Ο «εθνικός εαυτός»	42
2.1 Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες	42
2.1.1 Οι τελευταίοι Μακεδόνες αυτοκράτορες.....	43
2.1.2 Η Δυναστεία των Δουκών.....	45
2.1.3 Η Δυναστεία των Κομνηνών	47
2.1.4 Οι Άγγελοι.....	51
2.1.5 Οι ηγεμόνες των ελληνικών κρατών επί Φραγκοκρατίας.....	52
2.1.6 Οι Παλαιολόγοι	54
2.2 Οι Βυζαντινοί γενικότερα.....	65

Κεφάλαιο τρίτο

Διαφοροποιήσεις ως προς την παρουσίαση των γεγονότων και την ύλη

1. Τι οδήγησε στην παρακμή του Βυζαντίου;.....	71
2. Τα αίτια των σταυροφοριών	73
3. Τα ελληνικά κράτη μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204).....	75
4. Α΄, Β΄ και Γ΄ Σταυροφορία.....	79
5. Τα μεσαιωνικά κράτη της Δύσης	79
6. Τα φραγκικά κράτη – φεουδαρχικό σύστημα	81
7. Οι δύο Αλώσεις (1204 και 1453).....	82

Συμπεράσματα.....	84
Περίληψη	91
Abstract.....	92
Βιβλιογραφία	93

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Μάριο Αθανασόπουλο, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, αναθέτοντάς μου το συγκεκριμένο θέμα, καθώς και για τη συνεχή καθοδήγησή του, τις υποδείξεις του, τη συμπαράστασή του και τις κατατοπιστικές του συμβουλές σε όλη αυτή την όμορφη διαδρομή.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Δημήτριο Βαχαβιώλο και την κ. Μαρίνα Γρηγοροπούλου που συνέβαλαν σημαντικά στην υποστήριξη της εργασίας μου καθώς και όλους μου τους καθηγητές για τις γνώσεις που αποκόμισα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και συγκεκριμένα τους γονείς μου και τον αδερφό μου, που μου συμπαραστάθηκαν και με στήριξαν καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου.

Εισαγωγή

Η ιστορία είναι μια επιστήμη η οποία ερμηνεύει και μελετά τα γεγονότα του παρελθόντος και ένα πολύτιμο μέσον για να ερμηνεύσουμε το παρόν (Κωνσταντάρος, 2018: 7). Είναι ένα σύνολο γεγονότων, καταγεγραμμένων ή μη, που επηρέασαν αρνητικά ή θετικά την εξέλιξη του ανθρώπου, ερμηνεύοντας τα ίχνη που έχουν «διασωθεί». Τα πορίσματα αυτής της ερμηνείας βοηθούν ιδιαίτερα τη νέα γενιά να κατανοήσει, να αξιολογήσει και να καθορίσει τις ενέργειές της και να σχεδιάσει το μέλλον της. Ωστόσο, ενώ η Ιστορία ως «πραγματικότητα» υφίσταται αντικειμενικά, η Ιστορία ως «καταγραφή» αποτελεί μια εννοιολογική και μεθοδολογική διαδικασία με σκοπό την ανακατασκευή του παρελθόντος με βάση την αποκάλυψη και ερμηνεία των πηγών, χωρίς όμως να είναι το ίδιο καθαυτό το παρελθόν. Υπό αυτή την έννοια παρέχεται η βάση για τη συγκρότηση μια ιστορικής γνώσης μερικής και ατελούς λόγω της μη διάσωσης τεκμηρίων του παρελθόντος ή της διάσωσης τεκμηρίων που δεν είναι ολοκληρωμένα και μπορούν να οδηγήσουν σε μη ασφαλή συμπεράσματα (Κυρίτσης, 2017: 22). Είναι δύσκολο κάποιος ιστορικός να έχει πρόσβαση σε όλα τα κατάλοιπα του ιστορικού παρελθόντος και να τα αναπαραστήσει αυτούσια όπως ήταν. Έτσι, πολλές φορές ο καθένας τα προσεγγίζει και τα νοηματοδοτεί, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, με βάση προσωπικά του βιώματα, επιστημονικά του ενδιαφέροντα και θεωρητικές του παραδοχές. Δεχόμενοι την παραπάνω συλλογιστική όλα αυτά υπόκεινται σε κοινωνικές και ιδεολογικές επιρροές της κοινωνίας που αποτελεί μέρος ο ιστορικός, ο οποίος μπορεί να στοχεύει στην ικανοποίηση κοινωνικών και άλλου είδους επιδιώξεων. Αφού η Ιστορία έχει τη διαμεσολάβηση του ιστοριογράφου, δεν δίνεται στον αναγνώστη «ουδέτερη» (Κυρίτσης, 2017: 23).

Τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας εντάχθηκαν στο υποχρεωτικό πρόγραμμα της ελληνικής εκπαίδευσης στα τέλη του 19ου αιώνα, με σκοπό την εθνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση των πολιτών. Δεν είναι λίγες οι φορές που τα σχολικά εγχειρίδια έχουν αποτελέσει αιτία παρατεταμένων και έντονων διαμαχών στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το εγχειρίδιο της Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού του 2006, το οποίο πυροδότησε μεγάλη αναστάτωση στην εκπαιδευτική και μη κοινότητα, η οποία διήρκεσε για περίπου δύο χρόνια. Η φράση «Χιλιάδες Έλληνες συνωστίζονται στο λιμάνι, προσπαθώντας να μουν στα πλοία και να φύγουν για την Ελλάδα» (Ρεπούση κ.ά., 2006: 100) δημιούργησε αναστάτωση, με την κατηγορία του ελλιπούς και άχρωμου τόνου που παρουσιάστηκε το γεγονός και με την κατηγορία πως εσκεμμένα καλύπτει τη μεγάλη σφαγή των αμάχων Ελλήνων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ιστορικός Κώστας Φωτιάδης, το συγκεκριμένο

γεγονός έτσι όπως διατυπώνεται φέρνει στη μνήμη «αναλογίες με το συνωστισμό στα λιμάνια της σύγχρονης Ελλάδας την περίοδο των θερινών μας διακοπών» (Αθανασιάδης, 2015: 67). Το συγκεκριμένο ζήτημα έγινε δημόσια υπόθεση και συνεπώς παρήγαγε «δημόσια» Ιστορία. Αυτό είναι απόδειξη πως η σχολική Ιστορία μπορεί να θεμελιώνει αλλά και να κλονίζει συλλογικές ταυτότητες (Αθανασιάδης, 2015: 67). Συνεπώς το τι γράφεται στα σχολικά εγχειρίδια δεν είναι απλή υπόθεση και αυτό συμβαίνει κυρίως επειδή διαχρονικά το σχολικό εγχειρίδιο ανάγεται σε αυθεντία, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση ότι είναι απαλλαγμένο από ιδεολογικές παραμέτρους και σκοπιμότητες και πως έχει απολύτως μορφωτικούς σκοπούς (Κυρίτσης, 2017: 63).

Συγχρόνως, έχει καταδειχθεί από νεότερους ερευνητές πως τα σχολικά εγχειρίδια μέσα από τον ιστορικό λόγο, γραπτό και εικονικό, αναπαριστούν στερεοτυπικά την εθνοπολιτισμική ετερότητα και προωθούν διχοτομικές αναπαραστάσεις του «εθνικού εαυτού» και του «εθνικού άλλου» γεγονός που βρίσκεται σε αντιπαράθεση με τις οδηγίες του Συμβουλίου της Ευρώπης, που προτείνουν την κοινωνική λειτουργία της ιστορίας, σε μια ευρωπαϊκή κοινωνία που δεν έχει στόχο την εγχάραξη «της εθνικιστικής ιδεολογίας» αλλά την «αναγνώριση θετικών αλληλεπιδράσεων των λαών» (Κυρίτσης, 2017: 172). Ωστόσο, το ερώτημα που γεννάται είναι αν χρειάζεται η εθνική διαπαιδαγώγηση του παρελθόντος και κατά πόσο αυτές οι νέες τάσεις ανταποκρίνονται στο γενικότερο λαϊκό και εθνικό αίσθημα. Αδιαμφισβήτητα υπάρχουν και σήμερα ισχυρές «κοινωνικές φωνές» που υποστηρίζουν την ενστάλαξη της εθνικής συνείδησης στους μαθητές μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια οι οποίες φαίνεται να ενδυναμώνονται λόγω των κρίσιμων πολιτικών, κοινωνικών και πολεμικών συγκυριών.

Κεφάλαιο πρώτο

1. Ιστορία και σχολική ιστορία

1.1 Το χρονικό της επιστήμης της Ιστορίας

Αξίζει να γίνει μια σύντομη αναδρομή για το πώς καθιερώθηκε η Ιστορία ως επιστήμη. Η θεμελίωση της Ιστορίας ως επιστήμης ξεκινά ήδη από τους αρχαίους Έλληνες οι οποίοι δεν αρκέστηκαν στην απλή παράθεση των γεγονότων, αλλά την αντιμετώπισαν κριτικά και προσπάθησαν να την αξιολογήσουν (Bury, 1971: 9). Ωστόσο, ως κλάδος με ξεκάθαρη μεθοδολογία, αντικείμενο και ακαδημαϊκή συγκρότηση εμφανίστηκε τον 19ο αιώνα στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης θεώρησης του κόσμου και της δημιουργίας των εθνικών κρατών. Σκοπός ήταν να «ανασυστήσει» το παρελθόν και να μεταδώσει την παράδοση μέσα από μία γραμμική πρόοδο, με την καταγραφή των ιστορικών συμβάντων κατά χρονολογική σειρά, χωρίς να γίνεται εμβάθυνση σε κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνιστώσες. Ήταν το καταλληλότερο εργαλείο για τη νομιμοποίηση των νεοσύστατων εθνικών κρατών του 19ου αιώνα, θέτοντας τα όρια της πολιτικής και εθνικής τους οντότητας, βοηθώντας να δομηθεί η εθνική τους ταυτότητα και να επιτύχουν μια ομοιογενή συλλογική συνείδηση. Η εκπαίδευση αποτέλεσε το μέσο εθνικής διαπαιδαγώγησης και ιδιαίτερα μέσα από την Ιστορία η οποία αναμεταδίδοντας την παράδοση, αποδεικνύει τη πολιτισμική ομοιογένεια του έθνους και αναδεικνύει κάποιες φορές όμως τη μοναδικότητά του σε αντιδιαστολή με τα άλλα έθνη και κάνοντας το διαχωρισμό σε «εμείς» και «άλλοι» (Κυρίτσης, 2017).

Η θετικιστική αυτή οπτική αρχίζει να αμφισβητείται από τις αρχές του 20ού αιώνα και συγκεκριμένα από μια φιλοσοφική οπτική στην Ιταλία από τον ιστορικό και φιλόσοφο Benedetto Croce, οποίος αμφισβητεί την αντικειμενική διάσταση της ιστορίας, υποστηρίζοντας πως είναι μια εύπλαστη και ρευστή οντότητα, που ανακατασκευάζεται στο παρόν από τον ίδιο τον ιστορικό που αποτελεί μέρος της ιστορικής διαδικασίας (Κυρίτσης, 2017: 31). Παράλληλα, εξελίσσονται και οι κοινωνικές επιστήμες, ενώ το κραχ του 1929 ανέδειξε τη σημασία των οικονομικών-πολιτικών παραγόντων. Η οπτική για την ιστορία αλλάζει, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν δύο νέες σχολές ιστοριογραφίας: του ιστορικού υλισμού (μαρξική) και η γαλλική σχολή των Annales, οι οποίες μετασημάτισαν την θετικιστική Ιστορία του 19ου αιώνα, με προσανατολισμό κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970, κυριάρχησε η σχολή των Annales, σύμφωνα με την οποία η Ιστορία είναι ένα

συνολικό διεπιστημονικό εγχείρημα που περιλαμβάνει τομείς της κοινωνιολογίας, της οικονομίας, της ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας, της γεωγραφίας και της ψυχολογίας, αναδεικνύοντας παράλληλα τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι μάζες και οι σιωπηλοί μάρτυρες κατά τη διάρκεια της ιστορικής διαδικασίας. Οι κοινωνικές δομές και οποιοδήποτε ιστορικό κατάλοιπο τους παρελθόντος έχουν τον ρόλο του πρωταγωνιστή (Κυρίτσης, 2017: 32-33).

Μετά το 1980 υπάρχει μια στροφή, η οποία οφείλεται στις δραστικές αλλαγές που παρατηρούνται σε παγκόσμιο επίπεδο. Με τη συνεχώς επιτεινόμενη παγκοσμιοποίηση, δημιουργήθηκε ένα αντιφατικό σκηνικό στο οποίο συνυπάρχουν το εθνικό και το οικουμενικό στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και την ισχυρή παρουσία υπερεθνικών μορφών διακυβέρνησης, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση. Ωστόσο, είναι και μια εποχή αναπροσδιορισμού εθνο – πολιτισμικών ταυτοτήτων και ανάδυσης εθνικιστικών κινημάτων. Επανέρχεται η αφηγηματικότητα και υποχωρεί η οικονομική και κοινωνική σκοπιά της Ιστορίας, με στροφή στην πολιτισμική Ιστορία (Κυρίτσης, 2017: 36).

Η σχολική Ιστορία, παρόλες αυτές τις στροφές και της νέας πραγματικότητας, εξακολουθεί να αποτελεί ένα μέσο, το οποίο έχει ως κέντρο την ιδεολογία και ως σκοπό τη μετάδοση συγκεκριμένων μηνυμάτων, ανάλογα με τις τρέχουσες πολιτικές σκοπιμότητες.

1.2 Η ελληνική σχολική Ιστορία

«Τα σχολικά βιβλία της ιστορίας αποτελούν “τα καλύτερα παρατηρητήρια για να μελετήσει κανείς την ιστορική κουλτούρα μιας εποχής”»

Jacques Le Goff (1998: 211)

Η σχολική Ιστορία έχει καταδειχθεί πως εξυπηρετεί ενίοτε εξωιστορικούς σκοπούς που συνήθως αφορούν τη δόμηση της εθνικής ταυτότητας και τη διαμόρφωση μιας συλλογικής εθνικής συνείδησης. Το ελληνικό παράδειγμα της σχολικής ιστορίας δεν παρεκκλίνει από αυτή την κατεύθυνση σύμφωνα με μελετητές (Κυρίτσης, 2017: 37). Ανά καιρούς, η ανάγκη νομιμοποίησης μελλοντικών εδαφικών διεκδικήσεων και η αφύπνιση γειτονικών λαών έθεταν το ζήτημα της συγκρότησης εθνικής ταυτότητας (Κονδύλης, 1991: 16). Συνεπώς η σχολική ιστορία ανέλαβε εθνοποιητικό και ηθικοπλαστικό ρόλο με σκοπό να αναδείξει την ανωτερότητα, τη συνέχεια και την μοναδικότητά του ελληνικού έθνους σε σύγκριση με τα άλλα έθνη (Φραγκουδάκη και Δραγώνα, 1997: 31). Ειδικότερα, περί τα τέλη του 19ου αιώνα

παρατηρείται έντονα πως η σχολική Ιστορία επικεντρώνεται καθαρά στο ελληνικό έθνος, χωρίς αναφορές στην παγκόσμια ιστορία. Έχει στόχο να εμφυσήσει τα εθνικά ιδανικά στους νέους και να τονώσει την εθνική τους συνείδηση μέσα σε μια περίοδο δύσκολων συγκυριών για το ελληνικό κράτος, που περιελάμβανε τον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1897), την πτώχευση της χώρας και το Μακεδονικό ζήτημα. Τον συγκεκριμένο ρόλο της εθνικής διαφώτισης, εξακολουθεί να επιτελεί μεταπολεμικά μέχρι και τη μεταπολίτευση, με μόνη εξαίρεση την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 που θα αναλυθεί στη συνέχεια. Συγκεκριμένα, το κράτος μεταπολεμικά και μετεμφυλιακά, είχε ως προτεραιότητα να εξυμνήσει τους νικητές του εμφυλίου πολέμου και να προωθήσει μια εκπαιδευτική πολιτική έντονου εθνικού χαρακτήρα. Η εκπαιδευτική αυτή πολιτική βασίζεται στο άρθρο 16 του Συντάγματος του 1952 σύμφωνα με το οποίο *«Εἰς πάντα τὰ σχολεῖα... ἡ διδασκαλία ἀποσκοπεῖ τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀγωγὴν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν νέων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ»*.

Επομένως, η σχολική ιστορία ακολουθεί το θετικιστικό παράδειγμα του 19ου αιώνα, που χαρακτηρίζεται από περισσότερο εθνοκεντρικά και λιγότερο ευρωκεντρικά στοιχεία. Το ελληνικό έθνος παρουσιάζεται ως μια οντότητα αιώνια, που ξεχωρίζει μεταξύ των εθνών (Αβδελά, 1988: 55), που - κατά πολλούς- επέλεγε πηγές που εξυπηρετούσαν τους στόχους του, συντηρούσε ιστορικούς μύθους και αγνοούσε τους «εθνικούς άλλους». Παρέλειπε ατυχή ιστορικά γεγονότα, αποφεύγοντας να αξιολογήσει αρνητικά πολιτικές προσωπικότητες και προτάσσοντας μόνο το πρότυπο του καλού πατριώτη και πολίτη (Κυρίτσης, 2017: 42). Να επισημανθεί πως η αποσιώπηση γεγονότων, καταστάσεων και προσώπων, ήταν μια συνήθης τακτική των σχολικών εγχειριδίων και όχι μόνο από ελληνικής πλευράς, καθώς η αποκάλυψη «σκοτεινών» σημείων και ατοπημάτων από ελληνικής πλευράς, θα μπορούσε να αμβλύνει το εθνικό συναίσθημα των μαθητών (Κουλούρη, 1988: 11). Επιπλέον, ο πόλεμος δεν αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικό φαινόμενο με κίνητρα υλικά και εξουσίας, αλλά ως ένδειξη αγάπης και αυτοθυσίας. Η ειρήνη δεν αναγνωριζόταν ως πανανθρώπινη αξία, αλλά η προστασία από τους «άλλους», μέσα στο πλαίσιο της εθνικής ασφάλειας. Υπήρχαν πολλές φωνές, ειδικά στις αρχές της δεκαετίας του 1960, που επέτασσαν την εξιδανίκευση της εθνικής ταυτότητας, που θα αποτελούσε το μέσο θωράκισης απέναντι στον υπαρκτό σοσιαλισμό, που οδηγούσε τους νέους στην «ύβριν» και μεταφυσικά στην απώλεια της ψυχής τους (Κυρίτσης, 2017: 45).

Όλα τα παραπάνω συνέβαιναν σε μια εποχή μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, περίοδο κατά την οποία είχε ενισχυθεί το ενδιαφέρον για τη μελέτη των σχολικών

εγχειριδίων και η δημιουργία παγκόσμιας κλίμακας φιλειρηνικών κινητοποιήσεων. Ήταν μια περίοδος κατά την οποία προβαλλόταν η αξία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και επισημαινόταν πως τα σχολικά εγχειρίδια έπρεπε να αποβάλουν τις προκαταλήψεις για τους «άλλους» στο πλαίσιο μιας παιδαγωγικής ειρήνης. Η συγκεκριμένη κίνηση, που ήταν υπό την αιγίδα της UNESCO, είχε την αρχή πως ο πόλεμος αρχίζει στον νου των ανθρώπων και επομένως θα έπρεπε να οικοδομηθεί η προστασία της ειρήνης. Η ελληνική σχολική ιστορία - όπως και πολλών άλλων χωρών - παρέκκλινε από αυτή την κατεύθυνση (Κυρίτσης, 2017: 68). Προσπάθεια έγινε και το 1957 επί Κωνσταντίνου Καραμανλή, οπότε έγινε προσπάθεια να αλλάξει το καθεστώς των σχολικών εγχειριδίων, με τη δημιουργία ενός νέου αναλυτικού προγράμματος που θα αντικαθιστούσε αυτό του 1913 μετά από περίπου σαράντα ολόκληρα χρόνια. Ωστόσο, το συγκεκριμένο πρόγραμμα είχε ως στόχο να αποκτήσουν οι μαθητές γνήσια ιστορική συνείδηση, έχοντας μεγάλη ευθύνη απέναντι στη διαφύλαξη της εθνικής κληρονομιάς (Μπουζάκης και Κανταρτζή, 2019: 44). Γενικότερα, όλα τα αναλυτικά προγράμματα έως και το 1964 – χωρίς καμία εξαίρεση – θέτουν ως κύριο στόχο της ιστορίας την ηθική και εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, με άξονα έντονα ελληνοκεντρικό (Κωνσταντάρος, 2018: 18).

Μετά το 1964 τα δεδομένα αλλάζουν, καθώς η Ένωση Κέντρου ανεβαίνει στην εξουσία και προχωρεί σε μια ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που προτείνει την καλλιέργεια της φαντασίας και της κριτικής των μαθητών και την αντίληψη του ανθρώπου ως ενεργού υποκειμένου της ιστορικής εξέλιξης. Σκοπός είναι η απελευθέρωση της σχολικής γνώσης, με την πληρέστερη γνώση του φυσικού και κοινωνικού κόσμου και η εξοικείωση του μαθητή με την αέναη προσπάθεια του ανθρώπου για μάθηση, πρόοδο και ελευθερία (Κωνσταντάρος, 2018: 19). Δεν παύει όμως αυτό το μοντέλο να διατηρεί στοιχεία συντηρητικής ιδεολογίας, πράγμα το οποίο επιβάλλει η μακρά παράδοση του έθνους. Το θετικιστικό παράδειγμα εγκαταλείπεται και υιοθετείται μια ιστορικο-κοινωνική προσέγγιση, με τα ιστορικά συμβάντα να εξετάζονται ολιστικά, χωρίς βέβαια να παρατηρείται μια οπισθοχώρηση σε ευαίσθητα σημεία του ελληνισμού, δίνοντας πολλές φορές την εντύπωση πως οι συγγραφείς πέφτουν σε αντιφάσεις. Μόνο δύο βιβλία ιστορίας Γυμνασίου πρόλαβαν να εκδοθούν με βάση τη συγκεκριμένη μεταρρύθμιση στα οποία απουσιάζει ο έντονος εθνοκεντρισμός, αποσιωπώντας όμως γεγονότα που αφορούσαν ζοφερές στιγμές «μεγάλων ανδρών» (Κυρίτσης, 2017: 49). Όλη αυτή η μεταρρυθμιστική προσπάθεια δεν προλαβαίνει να ολοκληρωθεί, καθώς αναστέλλεται από τη συνταγματική εκτροπή του 1967, κατά την οποία τα σχολικά εγχειρίδια επανέρχονται στα δεδομένα του μετεμφυλιακού κράτους,

περίοδο κατά την οποία ασκείται απόλυτος κεντρικός έλεγχος (Δημαράς, 1984: 210-211). Μάλιστα, το νέο καθεστώς, δημιουργεί καινούργιο πρόγραμμα το 1969, το οποίο είναι επηρεασμένο από αυτό του 1957 και λόγω των διεθνών κοινωνικο – οικονομικών συνθηκών αναγκάζεται επιφανειακά να υιοθετήσει πιο φιλελεύθερες κατευθύνσεις (Κυρίτσης, 2017). Ωστόσο, βασικός στόχος είναι οι μαθητές από το μάθημα της ιστορίας να καλλιεργήσουν το αίσθημα φιλοπατρίας μέσα από τη δημιουργία μιας «εθνικόφρονος» σχολικής ζωής (Κωνσταντάρος, 2018: 19).

Μετά το τέλος της δικτατορίας, η εκπαίδευση ακολουθεί έναν δρόμο εκσυγχρονισμού με ανθρωπιστικό χαρακτήρα, αποσκοπώντας στην πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη των νέων και αναβιώνοντας για πολλούς την προσπάθεια του 1964 (Κυρίτσης, 2017: 51). Βασικός στόχος του μαθήματος παραμένει η εθνική διαπαιδαγώγηση, ωστόσο, η ιστορία αποκτά μια πιο ευρωπαϊκή διάσταση μέσα στο πλαίσιο της προοπτικής ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, γεγονός το οποίο μαρτυρείται από το αναλυτικό πρόγραμμα του 1977. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 καθιερώνονται νέα αναλυτικά προγράμματα με την εισήγηση νέων παιδαγωγικών μεθόδων και στόχων, που, αν και δεν αποβάλλουν τη γεγονοτολογική καταγραφή του παρελθόντος, προσπαθούν να διαφοροποιηθούν από τον παραδοσιακό ιστορικό λόγο, καθώς δεν τονίζεται μόνο η φιλοπατρία αλλά και η αξία της δημοκρατίας και της ειρήνης. Πλέον, τα εγχειρίδια περιλαμβάνουν ιστορικές πηγές και εικόνες, λειτουργώντας συμπληρωματικά στην κυρίως αφήγηση (Κωνσταντάρος, 2018). Στο τέλος της δεκαετίας του 1990, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, κατά κάποιον τρόπο η εκπαιδευτική πολιτική υποχρεώνεται να έχει στο κέντρο την υπερεθνική ευρωπαϊκή δομή και όχι τόσο το έθνος κράτος, με κέντρο τη διεθνή οικονομία. Σταθμοί σε αυτή την πορεία ήταν η συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) που προέβλεπε τη σύγκλιση των μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς τα εκπαιδευτικά της προγράμματα και η συνθήκη της Λισσαβόνας (2000) η οποία έθετε ως στόχο να αποτελέσει η Ε.Ε. μια δυνατή και ανταγωνιστική οικονομία της γνώσης στον κόσμο (Κυρίτσης, 2017: 53). Έτσι, τα εγχειρίδια που εκδόθηκαν το 1987, επανεκδόθηκαν το 1996 αναθεωρημένα, με αλλαγές που είχαν να κάνουν με αφαίρεση λεπτομερειών, χρονολογιών και ιστορικών όρων, έτσι ώστε η γνώση να είναι πιο εύκολα προσβάσιμη από τους μαθητές. Ωστόσο, κανείς δεν αρνείται πως αυτές οι αλλαγές υπακούουν στις προτεραιότητες της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας. Τα συγκεκριμένα εγχειρίδια θα διδαχθούν για δέκα χρόνια και μετά θα αντικατασταθούν από νέα, σε ένα πλαίσιο όπου το σχολείο είναι μαθητοκεντρικό και κοινωνιοκεντρικό και θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινωνίας της γνώσης και της πολυπολιτισμικότητας και θα

δομεί την εθνική ταυτότητα, παράλληλα με αυτή του ευρωπαϊού πολίτη (Ανδρέου, 2007). Σκοπός είναι η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και συνείδησης των μαθητών, με σκοπό να κατανοήσουν την κοινωνική πραγματικότητα (ΥΠΕΠΘ – ΠΙ, 2003). Ωστόσο, τα νέα εγχειρίδια συνεχίζουν να εμφυσούν στους μαθητές στοιχεία εθνικής διαπαιδαγώγησης που συναντούσαμε στα παλιότερα σχολικά εγχειρίδια. Σύμφωνα με έρευνες, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, παρατηρείται το φαινόμενο οι κοινωνίες να τείνουν να επιστρέφουν στη βάση της εθνικής τους ταυτότητας όταν νιώθουν ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος αποσταθεροποίησης και αποδιάρθρωσής τους (Ανδρέου, 2007). Για πρώτη φορά, μετά από 75 χρόνια άσκησης κεντρικού ελέγχου από το κράτος μέσω του ΟΕΔΒ, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο αναλαμβάνει τη συγγραφή των σχολικών βιβλίων μέσω διαγωνισμού που έγινε μεταξύ των εκδοτικών οίκων. Πλέον, η σχολική Ιστορία του σήμερα έχει ως στόχο να μετατοπιστεί το ενδιαφέρον από το παραδοσιακό πρότυπο του εθνικού υποκειμένου, στο υποκείμενο του κοσμοπολίτη της πλουραλιστικής κοινότητας του 21ου αιώνα. Βέβαια, προσπαθεί να ισορροπήσει μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού, μένοντας μετέωρη ανάμεσα στο παραδοσιακό και στο σύγχρονο, θέλοντας να διατηρήσει και την εθνοκεντρική οπτική της ιστορικής εξέλιξης (Κυρίτσης, 2017: 91-92).

2. Η παρούσα ερευνητική εργασία

Έχοντας ως βάση την παραπάνω βιβλιογραφική επισκόπηση των σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα, η παρούσα ερευνητική εργασία στοχεύει στο να ερευνήσει το πώς παρουσιάζεται η περίοδος του Βυζαντίου στα σχολικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από την αρχή της λεγόμενης «παρακμής» του Βυζαντίου – εννοώντας το χρονικό διάστημα πριν από την έναρξη των Σταυροφοριών – μέχρι και την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453.

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση δεν επιλέχθηκε μόνο λόγω του επαγγελματικού προσανατολισμού του γράφοντος στη συγκεκριμένη βαθμίδα εκπαίδευσης και των άμεσων εμπειριών του στο συγκεκριμένο πεδίο. Νέες έρευνες έχουν επισημάνει πως το φάσμα της παιδικής και προεφηβικής ηλικίας είναι το προσφορότερο για την κοινωνικοποίηση και πολιτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, καθώς είναι ένα κρίσιμο αναπτυξιακό στάδιο για τη διαμόρφωση χαρακτήρων και δόμηση ταυτοτήτων (Κυρίτσης, 2017). Η βυζαντινή περίοδος επιλέχθηκε, καθώς αυτή αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ αρχαίου και νεότερου ελληνισμού, η οποία μάλιστα εντάχθηκε στην εθνική ιστορική αφήγηση στα τέλη του 19ου

αιώνα, που όπως προαναφέρθηκε, ήταν μια περίοδος έντονης αναζήτησης και εδραίωσης των εθνικών ταυτοτήτων. Συνεπώς, είναι μια περίοδος που είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη για την εξαγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων που έχουν να κάνουν με ζητήματα ιδεολογίας και εθνικής «κατήχησης». Η περίοδος μετά τις σταυροφορίες επιλέχθηκε, καθώς από τότε ξεκινά μια περίοδος παρακμής για το Βυζάντιο, που θα μπορούσε να σκιαγραφήσει τις σκοπιμότητες και αποσιωπήσεις συγγραφέων πάνω σε κρίσιμα ζητήματα. Τα σχολικά εγχειρίδια που επιλέχθηκαν ήταν μετά από το 1940, με το σκεπτικό πως περιλαμβάνουν κρίσιμες περιόδους για την ελληνική πραγματικότητα, όπως είναι η περίοδος μετά τον πόλεμο, ο εμφύλιος, η δικτατορία και ο δρόμος προς τη σημερινή παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Είναι μια περίοδος με πολλές εσωτερικές πολιτικές ανακατατάξεις και μια μεταβατική περίοδος στη σύγχρονη εκπαιδευτική ιστορία της Ελλάδας.

Λαμβάνοντας υπόψη όσα προαναφέρθηκαν, η παρούσα μελέτη έρχεται να απαντήσει στο κατά πόσο οι συγγραφείς διαφοροποιούνται ως προς την παρουσίαση των γεγονότων σε διάφορες περιόδους μετά το 1940 έως και σήμερα. Ειδικότερα, θα δοθεί βάση στο πώς προβάλλεται ο εθνικός «εαυτός» και ο «άλλος», λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό πλαίσιο της εκάστοτε συγκυρίας, καθώς και κάποιες επιπρόσθετες παρατηρήσεις για το πώς αναδεικνύονται κάποια κρίσιμα γεγονότα από τους συγγραφείς. Τα διδακτικά εγχειρίδια που αξιοποιήθηκαν κατά την παρούσα ερευνητική εργασία είναι τα εξής:

1. **Πετρούνιας, Β.Ε., 1945.** *Βυζαντινή ιστορία. Διά την Ε' τάξιν και τὰς Ε' και ΣΤ' συνδιδασκομένας τῶν Δημοτικῶν Σχολείων.* Αθήνα: Δημητράκος.
2. **Γκινόπουλος, Ν.Σ., 1946.** *Ιστορία τοῦ βυζαντιακοῦ ἑλληνισμοῦ. Διά την Ε' τάξιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων.* Αθήνα: Δημητράκος.
3. **Χωραφάς, Α. και Ποταμιανός, Σ. 1946.** *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐγκεκριμένη γιὰ την Ε' Δημοτικοῦ.* Αθήνα: Κολλάρος
4. **Καμπανάς, Ι., 1957.** *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας Ε' Δημοτικοῦ.* Αθήνα: Καμπανάς.
5. **Κλειδάς, Δ.Ν., 1969.** *Ῥωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἱστορία διὰ την Ε' τάξιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
6. **Κλειδάς, Δ.Ν., 1970.** *Ῥωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἱστορία διὰ την Ε' τάξιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
7. **Κλειδάς, Δ.Ν., 1972.** *Ῥωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἱστορία διὰ την Ε' τάξιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
8. **Βουγιούκας, Α., 1975.** *Ῥωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἱστορία. Ε' Δημοτικοῦ.* Αθήνα: ΟΕΔΒ

9. **Βουγιούκας, Α., 1976.** *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
10. **Βουγιούκας, Α., 1978.** *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
11. **Βουγιούκας, Α., 1979.** *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
12. **Βουγιούκας, Α., 1981.** *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
13. **Βουγιούκας, Α., 1982.** *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικού.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
14. **Βουγιούκας, Α., 1984.** *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικού.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
15. **Βουγιούκας, Α., 1985.** *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικού.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
16. **Ασημομύτης, Β., κ.ά., 1998.** *Στα Βυζαντινά χρόνια. Ιστορία Ε΄ τάξης.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.
17. **Γλεντής, Σ. κ. ά. 2011.** *Στα βυζαντινά χρόνια. Ιστορία Ε΄ Δημοτικού.* Αθήνα: Ι.Τ.Υ.Ε.
«Διόφαντος»

Να σημειωθεί πως κατά τη διάρκεια της Κατοχής, η εκπαίδευση στην Ελλάδα δεν ήταν η ίδια με αυτήν της προπολεμικής περιόδου. Στις περισσότερες περιοχές είχε πάψει να λειτουργεί, ενώ σε κάποιες άλλες υπολειτουργούσε, και αυτό για όχι μεγάλα χρονικά διαστήματα (Τζήκα, 2011). Συνεπώς, όπως είναι λογικό, δεν εκδόθηκε κάποιο εγχειρίδιο εκείνη την περίοδο κι ούτε είναι γνωστό ποια ακριβώς εγχειρίδια χρησιμοποιούνταν. Είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν το εγχειρίδιο της προπολεμικής περιόδου. Έτσι, αποφασίστηκε να ενταχθούν στην έρευνα μόνο τα μεταπολεμικά εγχειρίδια. Επιπλέον, να σημειωθεί πως τα εγχειρίδια του Κλειδά (1969) και του Βουγιούκα (1975) βρέθηκαν και σε άλλες αναθεωρημένες εκδόσεις (ο Κλειδάς μέχρι και το 1972 κι ο Βουγιούκας μέχρι το 1985), ωστόσο διαπιστώθηκε πως οι διαφορές στις αναθεωρημένες εκδόσεις ήταν ελάχιστες ως και μηδαμινές. Επιλέχθηκαν για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας οι πρώτες εκδόσεις των συγκεκριμένων εγχειριδίων, και όπου είναι αναγκαίο να επισημανθούν διαφοροποιήσεις από τις επόμενες εκδόσεις, αυτές θα τονισθούν.

Κεφάλαιο δεύτερο

Η παρουσίαση των «εθνικών άλλων» και του «εθνικού εαυτού»

1. Οι «εθνικοί άλλοι»

Το Βυζάντιο ήρθε αντιμέτωπο με αρκετούς γειτονικούς λαούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς εμφανίζονται οι συγκεκριμένοι «εθνικοί άλλοι» στα σχολικά εγχειρίδια, εντείνοντας περισσότερο την προσοχή σε ζητήματα φρασεολογίας των συγγραφέων.

1.1 Οι Σελτζούκοι Τούρκοι

Στο ανατολικό σύνορο του Βυζαντίου, κατά τον 11ο αιώνα, εμφανίστηκαν οι Τούρκοι, οι οποίοι προέρχονταν από τη φυλή των Ογούζων Τούρκων και έμειναν στην ιστορία ως Σελτζούκοι Τούρκοι, παίρνοντας το όνομά τους από τον Σελτζούκ, γενάρχη μιας οικογένειας που έζησε στα μέσα του 10ου αιώνα (Σαββίδης, 2006b: 105). Στα ανατολικά της Κασπίας ζούσαν νομαδικά ως κτηνοτρόφοι. Εκεί ασπάστηκαν το Ισλάμ. Στις αρχές του 11ου αιώνα άρχισαν να προχωρούν πιο νότια, κάνοντας επιδρομές και το 1055 ο ηγέτης του Τογκρούλ Μεγκ πήρε τον τίτλο του σουλτάνου, κυριεύοντας τη Βαγδάτη. Οι Σελτζούκοι άρχισαν έτσι να αποκτούν κεντρική εξουσία και ως κύριο στόχο είχαν να αποκαταστήσουν την ενότητα του ισλαμικού κόσμου. Κύριος αντίπαλός τους ήταν το χαλιφάτο των Φατιμίδων της Αιγύπτου (Σαββίδης, 2010: 17). Ήταν ολιγαρκείς και ανθεκτικοί πολεμιστές και καλοί ιππείς που είχαν την ικανότητα να πολεμούν και να φεύγουν αστραπιαία. Τα αποδυναμωμένα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου του 11ου αιώνα επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, υπέφεραν από αυτές τις επιδρομές με συνέπεια, με την πρώτη επίθεση που έγινε το 1045/46, ο βυζαντινός στρατός να ηττηθεί κατά κράτος (Magdalino, 2006: 250). Ωστόσο, οι Σελτζούκοι επιτέθηκαν πρώτη φορά στο Ματζικέρτ το 1054 αναγκαζόμενοι να αποχωρήσουν άπρακτοι, δείχνοντας πως το αμυντικό σύστημα της Αυτοκρατορίας είχε ακόμα δυνάμεις. Οι άτακτοι νομάδες έκαναν αρκετές κατακτήσεις, φτάνοντας ως την Αντιόχεια και δείχνοντας πως το Βυζάντιο αποδυναμωνόταν. Ο νέος σουλτάνος Άλπ Αρσλάν (1063–1072) είχε ως στόχο την προώθηση της σελτζουκικής κυριαρχίας στα βυζαντινά εδάφη (Οικονομίδης, 2009b: 148). Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ρωμανός Δ' Διογένης (1068-1071) προσπάθησε με εκστρατείες να πραγματοποιήσει εκκαθαριστικές επιχειρήσεις οι οποίες είχαν αρκετή επιτυχία. Τελικά, στη μάχη του Ματζικέρτ (1071) ο βυζαντινός στρατός νικήθηκε και ο Ρωμανός Δ' πιάστηκε αιχμάλωτος και αναγκάστηκε να δεχθεί τις συνθήκη ειρήνης που του πρότεινε ο Άλπ Αρσλάν. Η αλήθεια είναι πως ο σουλτάνος δεν είχε ως στόχο σοβαρά

εδαιφικά κέρδη εις βάρος του Βυζαντίου, καθώς είχε ως πρωταρχικό σκοπό να πολεμήσει εναντίον της Αιγύπτου. Για το Βυζάντιο έτρεφε σεβασμό και δέος. Μετά την απελευθέρωση του Ρωμανού Δ΄ και την τύφλωσή του, οι Σελτζούκοι θεώρησαν άκυρη τη συνθήκη του 1071 κι έτσι ξεκίνησαν πάλι τις επιδρομές κατά του Βυζαντίου. Έτσι την επόμενη δεκαετία κατόρθωσαν να εγκατασταθούν στη Μικρά Ασία και να ιδρύσουν ισχυρό κράτος, κατακτώντας σταδιακά τη δυτική Μ. Ασία και τη Χερσόνησο του Αίμου με συνέπεια να συρρικνώσουν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (Ostrogorsky, 2001: 234-235). Όσον αφορά την πτώση των Σελτζούκων, η αποδυνάμωσή τους ξεκίνησε από την Α΄ Σταυροφορία. Είχαν καταλάβει την Ιερουσαλήμ και σύμφωνα με διάφορες μαρτυρίες κατέστρεφαν ναούς και εκκλησίες, χωρίς να αφήνουν τους χριστιανούς να προσκυνήσουν. Λόγω αυτής της κατάστασης, ο πάπας Ουρβανός Β΄ (1088-1099) κήρυξε σταυροφορία που άνοιξε τον δρόμο για τις κατακτήσεις των Δυτικών στην Ανατολή μέσα από μια σειρά εκστρατειών που θα αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο. Τελικά, τόσο οι εκστρατείες του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) όσο και οι σταυροφορίες των Δυτικών, οδήγησαν τους Σελτζούκους σε παρακμή. Τον 14ο αιώνα και συγκεκριμένα το 1308, λόγω της ανόδου των Οθωμανών Τούρκων, οι Σελτζούκοι διαλύθηκαν οριστικά (Νικολάου, 1993: 25).

Αρκετές από τις παραπάνω πληροφορίες τις συναντούμε κυρίως στα μεταπολεμικά εγχειρίδια μέχρι και τα εγχειρίδια της δεκαετίας του '80. Μάλιστα ο Ποταμιανός (1945), ο Γκινόπουλος (1946), ο Καμπανάς (1957), Κλειδάς (1969) και ο Βουγιούκας (1975) αφιερώνουν ξεχωριστό κεφάλαιο για τους Σελτζούκους, περιλαμβάνοντας αρκετές από τις πληροφορίες που αναφέρθηκαν παραπάνω και εστιάζοντας τα περισσότερα κυρίως στον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρθηκαν οι Σελτζούκοι στους χριστιανούς στους Αγίους Τόπους.

Αναλυτικά, στο εγχειρίδιο του 1945, οι Σελτζούκοι εμφανίζονται ως ένας «πολεμικός λαός» που κατέλαβε τους Αγίους Τόπους και αυτό «ήτο μεγάλη προσβολή» όχι μόνο για το βυζαντινό κράτος αλλά και για «όλην την Χριστιανοσύνην» (Ποταμιανός, 1945: 67 – 68). Οι χριστιανοί φέρονται να υποφέρουν πολλά από τους Σελτζούκους, οι οποίοι «έληστεύοντο και έφονεύοντο» (Ποταμιανός, 1945: 69). Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζονται οι Σελτζούκοι και στο εγχειρίδιο του 1946, όπου ο Γκινόπουλος αναφέρει πως με την κατάληψη των Αγίων Τόπων από αυτόν τον «νέο φοβερό κίνδυνο» (εννοώντας τον κίνδυνο των Σελτζούκων), οι χριστιανοί που επισκέπτονταν τα Ιεροσόλυμα «ύπεφερον τὰ πάνδεινα από τούς βάρβαρους αυτούς» γιατί πολλοί από αυτούς «έληστεύοντο, άλλοι δέ έκακοποιούντο και άλλοι έφονεύοντο!» (Γκινόπουλος, 1946: 85). Ο συγγραφέας με παραστατικό τρόπο αλλά και με τη

βοήθεια των σημείων στίξης, προσπαθεί να αποτυπώσει την εικόνα αυτού του «*ἄπιστου*» (Γκινόπουλος, 1946: 85), όπως στη συνέχεια τον χαρακτηρίζει, λαού. Οι Χωραφάς και Ποταμιανός (1946: 43) δεν αποτυπώνουν με τον ίδιο έντονο τρόπο τους Σελτζούκους, οι οποίοι απλώς προβάλλονται ως ένας «*πιὸ πολεμικὸς λαὸς*» από τους Άραβες και που «*βασάνιζαν μὲ πολλοὺς τρόπους τοὺς Χριστιανούς*», όταν πήγαιναν στους Αγίους Τόπους. Γενικά, οι συγγραφείς του συγκεκριμένου εγχειριδίου είναι πιο μετριοπαθείς στις αφηγήσεις τους, κάτι το οποίο θα φανεί και στη συνέχεια. Σύμφωνα με το εγχειρίδιο του 1957, οι Σελτζούκοι Τούρκοι ήταν λαός «*ἄγριος, ἀπολίτιστος..... ἰσχυρὸς καὶ πολεμικὸς*» και, αφού κατέλαβαν τους Αγίους Τόπους, «*σὰν φανατισμένοι στὸ Κοράνιο*» καταδίωκαν όποιον χριστιανό έφθανε και ο οποίος «*ὑπέφερε μεγάλα βασανιστήρια ὡσπου ἐπέθαινε*» (Καμπανάς, 1957: 60). Πέραν των συγκεκριμένων χαρακτηρισμών που φαίνεται να είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί και στα προηγούμενα εγχειρίδια, εδώ φαίνεται πως γίνεται και αναφορά στη θρησκεία των Σελτζούκων, το Ισλάμ, που χαρακτηρίζεται -όπως ενημερώνει ο συγγραφέας τους αναγνώστες του - από φανατισμό και μίσος κατά των χριστιανών. Επίσης, εντύπωση προκαλεί η ερώτηση στο τέλος του κεφαλαίου που διατυπώνεται με τον εξής τρόπο: «*Γιατί τάχα οἱ Τοῦρκοι ἦσαν ἰσχυρὸς καὶ πολεμικὸς λαός;*» (Καμπανάς, 1957: 60). Ο συγγραφέας προφανώς θέλει να υποτιμήσει την «πολεμικότητα» των Σελτζούκων, προσπαθώντας να ανυψώσει το εθνικό αίσθημα των Ελλήνων.

Αναφορά για τον φανατισμό τους, λόγω της θρησκείας τους, γίνεται και στο εγχειρίδιο της δικτατορίας, σύμφωνα με το οποίο «*περισσότερον φανατικοὶ Μωαμεθανοὶ οὗτοι, εἰσέπραττον μεγάλους φόρους ἢ ἔταλαιπώρουν καὶ κάποτε ἐφόνευον τοὺς προσκυνητάς*» (Κλειδάς, 1969: 103). Ειδική αναφορά κάνει ο συγγραφέας στον Αλπ –Αρσλαν, τον οποίο παρουσιάζει ως «*ἀγράμματο*», αλλά από την άλλη ικανό στρατιωτικά, όπως δείχνει και το όνομά του: «*Ἄλπ-Ἀρσλάν = «λέων ἰσχυρὸς*» (Κλειδάς, 1969: 117) . Μάλιστα, αναφέρει πως ήταν «*εὐλαβὴς καὶ φιλοσοφημένος ἄνθρωπος, ἐνάρετος καὶ ἠθικός*» καθώς τίμησε τη γενναιότητα του Ρωμανού και παραθέτει και τα χαρακτηριστικά του λόγια, τα οποία απηύθυνε στον Ρωμανό κατά τη σύλληψή του: «*Ἄφρων εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναλογίζεται τὸ πολύτροπον τῆς τύχης καὶ δὲν σέβεται τὰς συμφορὰς τῶν ἄλλων*» (Κλειδάς, 1969: 117 -118).

Ουδέτερη στάση κρατά το εγχειρίδιο του 1975, στο οποίο αναφέρεται, πως όταν η Παλαιστίνη έπεσε στα χέρια των Σελτζούκων Τούρκων, «*τὰ πράγματα δυσκόλεμαν πολὺ*» για τους προσκυνητές, χωρίς να γίνεται καμία άλλη αναφορά. Στη συνέχεια ο συγγραφέας αφιερώνει αρκετό χώρο στις κατακτήσεις τους, χωρίς να είναι το κεντρικό σημείο της

αφήγησής του η κατάληψη των Αγίων Τόπων, αλλά κυρίως το πώς κατόρθωσαν να κυριαρχήσουν στη Μικρά Ασία. Στα εγχειρίδια του 1998 και 2011 απλώς αναφέρεται πως εμφανίστηκε ένας νέος λαός, χωρίς να γίνεται κανένας απολύτως χαρακτηρισμός γι' αυτούς ή για τα βασανιστήρια των χριστιανών στους Αγίους Τόπους στο κυρίως κείμενο του σχολικού βιβλίου, το οποίο εστιάζει στο ότι έγιναν ισχυροί στη Μικρά Ασία μετά τη νίκη τους στο Ματζικέρτ (1071). Μόνο σε μια πηγή του βιβλίου του 2011, που προέρχεται από τη *Χρονογραφία* του Μιχαήλ Ψελλού, φαίνεται το καλό πρόσωπο των Σελτζούκων και συγκεκριμένα του ηγέτη τους Αλπ Αρσλάν, ο οποίος τιμά τον αιχμάλωτο Ρωμανό Δ' «*με την καλοσύνη που μόνο οι γενναίοι διαθέτουν*» (Γλεντής κ.ά., 2011: 90). Φαίνεται ξεκάθαρα η προσπάθεια των νεών σχολικών βιβλίων να δημιουργήσουν ένα θετικό κλίμα για τους «άλλους», χωρίς να θέλουν να αναπαραγάγουν κάποιου είδους διχασμό που θα ανύψωνε το εθνικό αίσθημα των μαθητών και συγχρόνως να αποφεύγουν έντονους χαρακτηρισμούς και σχόλια.

1.2 Οι Νορμανδοί

Τον 11^ο αιώνα η βυζαντινή Ιταλία θα καταληφθεί από μια νέα δύναμη που εμφανίζεται από τη Δύση. Πρόκειται για τους Νορμανδούς οι οποίοι προέρχονταν από τη γαλλική Νορμανδία. Ήταν απόγονοι των Βικίγγων, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στη γαλλική Νορμανδία και εκχριστιανίσθηκαν. Άρχισαν να φτάνουν στη Νότια Ιταλία ως μισθοφόροι ήδη από το 1016. Σιγά σιγά όμως άρχισαν να γίνονται υπολογίσιμη δύναμη και έκαναν κατακτήσεις (Οικονομίδης, 2009b: 150). Είχαν ως βασικό όπλο τον στόλο τους που αποδείχθηκε πολύ χρήσιμος στις νορμανδικές χερσαίες δυνάμεις (Βασίλιεφ, 1995: 455). Ο Νορμανδός ηγέτης, δούκας της Απουλίας και Καλαβρίας, Ροβέρτος Γισκάρδος (1059-1085), ξεκίνησε τις κατακτήσεις στον βυζαντινό χώρο και αφού κατέλαβε τη νότια Ιταλία και τη Σικελία, φιλοδόξησε να προχωρήσει στην κατάληψη του βυζαντινού θρόνου, εκμεταλλευόμενος τις αδυναμίες της Αυτοκρατορίας (Ostrogorsky, 2001: 232). Η πρώτη στρατιωτική επιχείρηση έγινε το 1081, κατά την οποία οι Νορμανδοί αποβιβάστηκαν στην Ήπειρο, καταλαμβάνοντας το Δυρράχιο, λεηλατώντας τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία και πολιορκώντας της Λάρισα. Ο Αλέξιος Α' Κομνηνός τότε ζήτησε τη βοήθεια των Βενετών, παραχωρώντας τους αρκετά προνόμια. Καθώς τους έφερε σε δύσκολη θέση ο Αλέξιος, αναγκάστηκαν να λύσουν την πολιορκία της Λάρισας το 1085. Επανήλθαν όμως επί Μανουήλ Α' Κομνηνού (1147) με αρχηγό τους τον Ρογήρο Β' (1130-1154), οπότε κατά τη διάρκεια της εκστρατείας τους, κυρίεψαν την Κέρκυρα και έπειτα την Κόρινθο και τη Θήβα, όπου ήταν αναπτυγμένη η

βιοτεχνία μεταξιού. Ο Μανουήλ μετέφερε τον πόλεμο στην ίδια την Ιταλία, χωρίς όμως να κρατήσει τις πόλεις που κυρίεψε εκεί. Κατά την τρίτη επιδρομή τους το 1185, καλεσμένοι από τους πολιτικούς αντιπάλους του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού, κατέλαβαν το Ιόνιο και έπειτα πολιορκήσαν τη Θεσσαλονίκη, η οποία κατελήφθη και λεηλατήθηκε. Νικήθηκαν όμως από τον στρατηγό Αλέξιο Βρανά και έτσι εγκατέλειψαν τον ελλαδικό χώρο (Σαββίδης, 2010).

Για τους Νορμανδούς τα σχολικά εγχειρίδια δεν χρησιμοποιούν τόσο έντονο λεξιλόγιο όσο χρησιμοποίησαν για τους Σελτζούκους. Ο Γκινόπουλος (1946) αναφέρει πως οι «Νορμαννοί» (όπως και τους αποκαλεί) ήταν «*τυχοδιώκται τῶν βορείων χωρῶν τῆς Εὐρώπης*», οι οποίοι κατέλαβαν τη νότιο Ιταλία και Σικελία, περιοχές που τις είχαν κατακτήσει οι βυζαντινοί βασιλείς «*διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς γλώσσης καὶ τῆς θρησκείας, ὅπως καὶ πρὸ δέκα πέντε αἰῶνων ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμός!*» (Γκινόπουλος, 1946: 76). Φαίνεται πως ο συγγραφέας δεν έχει πολλά να πει για τους Νορμανδούς, αλλά βρίσκει την ευκαιρία να αντιπαραβάλει την ανωτερότητα του ελληνοχριστιανισμού έναντι των Νορμανδών, και συνεπώς να εξυψώσει την ελληνικότητα του Βυζαντίου στα μάτια των μαθητών. Ο Καμπανάς (1957: 59) αναφέρει πως οι Νορμανδοί ήταν «*νέοι ἐχθροί*» και «*πολεμικὸς λαός*» που νίκησαν τους Έλληνες και αναφέρει πως ο Αλέξιος αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια των Βενετών, επειδή «*ὁ κίνδυνος τώρα γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἦταν μεγάλος*» και πως «*ἦταν δύσκολο νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς Νορμανδοὺς*» (Καμπανάς 1957: 61). Ο Κλειδάς (1969: 102) κάνει μια πολύ συνοπτική και φευγαλέα αναφορά απέναντί τους, λέγοντας πως «*ἐλεηλάτησαν τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς Θήβας καὶ ἀπήγαγον τοὺς κατοίκους*» που ασχολούνταν με τη μεταξουργία, με αποτέλεσμα να μεταδοθεί η μεταξουργία στην Ευρώπη. Το εγχειρίδιο της δικτατορίας, όπως θα φανεί στη συνέχεια, πάντα βρίσκει την ευκαιρία να δείξει πως ο ελληνικός πολιτισμός ευεργέτησε την Ευρώπη. Ο Βουγιούκας (1975) κάνει αναλυτική περιγραφή των επιδρομών των Νορμανδών και είναι ο μοναδικός συγγραφέας που αποτυπώνει και τις τρεις εκστρατείες τους. Όπως αναφέρει «*κλήστεψαν τὰ σπίτια καὶ τὶς ἐκκλησίες*» στη Θήβα και την Κόρινθο κατά τη δεύτερη επιδρομή τους και έκαναν «*φοβερὰς σφαγὰς καὶ λεηλασίες*» κατά την πολιορκία της Θεσσαλονίκης στην τρίτη επιδρομή (Βουγιούκας, 1975: 134). Στο εγχειρίδιο του 1998 οι Νορμανδοί παρουσιάζονται ως ένας λαός με «*δυνατὸ στόλο*» που αποτελούσαν «*διαρκὴ κίνδυνο γιὰ τὸ Βυζάντιο, κάνοντας πολλές επιδρομές*» (Ασημομύτης, κ.α. 1998: 112). Μάλιστα, εμφανίζονται και σε μια πηγή του βιβλίου με τίτλο «*Νορμανδοί, οἱ ἄνθρωποι τοῦ βορρά*» (που δεν αναφέρεται το όνομα του συγγραφέα) όπου αναφέρεται ότι ονόμαζαν του εαυτούς τους Βίκιγκς, που θα πει

στη γλώσσα τους «πολεμιστές» και πως οι Βυζαντινοί τους χρησιμοποιούσαν ως μισθοφόρους επειδή ήταν «εξαιρετικοί πολεμιστές» (Ασημομύτης, κ.α., 1998: 113). Ο Γλεντής κ.ά. (2011: 89) προβάλλει τους Νορμανδούς, που διακρίνονταν για τις «ναυτικές τους ικανότητες» και «εκμεταλλεόμενοι τα εσωτερικά προβλήματα των Βυζαντινών», χωρίς δυσκολία κατέλαβαν τη νότια Ιταλία. Γενικά, είναι φανερό πως οι συγγραφείς αναφέρονται με ήπιο τρόπο στους Νορμανδούς και ειδικότερα στα τελευταία εγχειρίδια, στα οποία αναδεικνύονται οι ναυτικές ικανότητες των Νορμανδών και όχι μόνο οι πολεμικές τους πράξεις. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, είναι οι μοναδικοί «εθνικοί άλλοι» που αντιμετωπίζονται με τέτοιο –όχι τόσο εχθρικό – τρόπο από τα σχολικά εγχειρίδια.

1.3 Οι Δυτικοί κατά τον Μεσαίωνα

Το 476 είναι ένα έτος που σημαδεύει την οριστική πτώση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους και αποτελεί ορόσημο για την αφετηρία του δυτικού μεσαίωνα, ο οποίος θα διαρκέσει μέχρι την ανακάλυψη της Αμερικής από τον Κολόμβο το 1492. Εκείνη την εποχή, η Ανατολή αντιμετώπιζε μια περίοδο ισορροπίας και προοδευτικής ανάπτυξης, ενώ η Δύση πλέον δέχεται αλλεπάλληλες επιδρομές και εγκαταστάσεις γερμανικών φύλων, με συνέπεια να δημιουργηθεί μια νέα πολιτική πραγματικότητα που θα οδηγήσει σταδιακά στη δημιουργία των δυτικοευρωπαϊκών κρατών (Λουγγής, 2009: 134). Πιο συγκεκριμένα, τα πολεμικά αυτά φύλα βρίσκονταν σε μια μορφή «ημιάγριας κατάστασης» (Σαββίδης, 2006α: 196), χωρίς να μπορούν να δημιουργήσουν ένα ενοποιημένο και πολιτισμένο κράτος. Τεράστιες εκτάσεις χωρίστηκαν σε αμέτρητα κομμάτια γης, τα λεγόμενα φέουδα, κι έτσι σιγά σιγά σχηματίστηκε το σύστημα της φεουδαρχίας. Τα περισσότερα βασίλεια διέσωσαν κάποιους ρωμαϊκούς θεσμούς και έγινε προσπάθεια εκχριστιανισμού της παγανιστικής Ευρώπης. Μέσα από εμφύλιες συγκρούσεις και σε συνδυασμό με μια σειρά από εξωτερικές απειλές, η αυτοκρατορία αυτή χωρίστηκε σε μικρότερους κρατικούς σχηματισμούς (Σαββίδης, 2006α: 196-197).

Η φεουδαρχία ήταν ένας θεμελιακός θεσμός του μεσαιωνικού ευρωπαϊκού πολιτισμού, που είχε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα, όπου οι υποτελείς (βασσάλοι) καλλιεργούσαν τη γη και όφειλαν πίστη και αφοσίωση στους ευγενείς με τους οποίους ήταν άρρηκτα δεμένοι. Το χάσμα ανάμεσα στους κυρίαρχους και τους κυριαρχούμενους ήταν αγεφύρωτο, λόγω της ανεξέλεγκτης εξουσίας των ευγενών, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα βαθύ ταξικό μίσος μεταξύ τους και συνεπώς να μην

υπάρχει μια ενότητα μεταξύ της κοινωνίας των κρατών, αλλά μια σχέση υπακοής και υπηρεσίας ενός ελεύθερου ανθρώπου (βασάλου) προς έναν άλλο ελεύθερο άνθρωπο (ευγενή). Να αναφερθεί σε αυτό το σημείο πως στις απαρχές του Μεσαίωνα απουσίαζε κάποια μορφή βιομηχανίας και έτσι αποκλειόταν κάποια μορφή αστικής τάξης που θα δημιουργούσε μια μορφή τρίτης τάξης που θα μπορούσε να σπάσει το συγκεκριμένο δίπολο. Από τα τέλη του 8ου αιώνα έως και τις αρχές του 9^{ου}, οι Φράγκοι υπό τον Μέγα Κάρολο ή Καρλομάγνο (768-814), δημιούργησαν μια μεγάλη αυτοκρατορία που κάλυπτε μεγάλο μέρος της δυτικής Ευρώπης, η οποία όμως δεν μπόρεσε να κατορθώσει να περιορίσει τη φεουδαρχία και να εισαγάγει ένα ενιαίο σύστημα διακυβέρνησης. Οι απαρχές της παρακμής του φεουδαρχικού συστήματός έγιναν εμφανείς κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, δηλαδή τον 12ο με 13ο αιώνα και η κατάρρευση του έγινε κατά τον 15^ο, με την ανάδυση της αστικής τάξης, που είχε ως αποτέλεσμα την οικονομική, πολιτική και κοινωνική βελτίωση της ζωής του δυτικού ανθρώπου, λόγω των εφευρέσεων και των ανακαλύψεων, δημιουργώντας μια υποτυπώδη βιομηχανία. Να σημειωθεί πως η λέξη φεουδαλικός ή φεουδαρχικός, πρωτοχρησιμοποιήθηκε τον 17ο αιώνα και είχε αρνητική σημασία και αφορούσε ένα προνόμιο ή συνήθεια που φαινόταν άδικη ή ακόμη και γελοία (Σαββίδης, 2006α: 195-204).

Τα σχολικά εγχειρίδια, κατά τη μεταπολεμική περίοδο ως και τα εγχειρίδια της δικτατορίας, κάνουν αναφορά στις απαρχές του δυτικού Μεσαίωνα, με σκοπό να αποτυπώσουν το πώς ήταν η κοινωνία που «γέννησε» τις σταυροφορίες και να προϋδεάσουν τους μαθητές για τους λόγους για τους οποίους οι Δυτικοί ήθελαν να κατακτήσουν την Ανατολή. Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε στη φρασεολογία με την οποία παρουσιάζονται οι Δυτικοί, ειδικά μέσα από το κεφάλαιο της φεουδαρχίας. Ο Γκινόπουλος (1946: 80) αναφέρει πως η Ευρώπη πριν από τις σταυροφορίες «εϋρίσκετο εις άμάθειαν και κοινωνικήν άνισότητα» και λόγω της πολυαρχίας επικρατούσε «άναρχία». Αντιπαραβάλλει την εικόνα του βυζαντινού κράτους, το οποίο είχε μια εντελώς διαφορετική εικόνα, κάνοντας μια έντονη αντίθεση Δυτικών και Βυζαντινών. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «τὸ Βυζαντιακὸν κράτος εἶχε μεγάλα πλούτη, άνεπτυγμένην παιδείαν, λαμπρὸν πολιτισμὸν, κοινωνίαν δημοκρατικῶς διοργανωμένην καὶ διοίκησιν συγκεντρωμένην εις ἓνα ἄρχοντα» ενώ συνεχίζει λέγοντας πως στη Δύση «Εϋγενεῖς καὶ ἰππῶται καὶ λαὸς ἦσαν ἄγριοι, ἀπολίτιστοι καὶ ἀμόρφωτοι» και πως μόνο οι κληρικοί ήταν εκείνοι οι οποίοι ήταν μορφωμένοι και οι οποίοι μπορούσαν να ασκήσουν επιρροή «εις τὰς ψυχὰς τῶν ἀπολίτιστων ἀνθρώπων» (Γκινόπουλος, 1946: 79–80). Αυτή η αρνητική ανάδειξη των Δυτικών φτάνει στο αποκορύφωμά της, καθώς ο συγγραφέας αναφέρει πως οι δυτικοί λαοί ήθελαν να αρπάξουν τα πλούτη του βυζαντινού κράτους επειδή

«ἐζήλευον τὴν δύναμιν, τὴν ζωὴν καὶ τὸν πλοῦτον του» (Γκινόπουλος, 1946: 81). Τὴν αφορμὴ γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτό, τὴν ἔδωσαν οἱ σταυροφορίες. Παρόμοια εἰκόνα προβάλλουν καὶ οἱ Χωραφάς καὶ Ποταμιανός (1946: 42-43), λέγοντας πὼς ἡ κατάσταση στὴν κοινωνία τῆς Ἑυρώπης ἦταν «ἐλεεινὴ» καὶ πὼς ευγενεῖς καὶ λαὸς ἦταν ὅλοι «ἀμόρφωτοι» καὶ τὸ μόνον ποὺ τιμοῦσαν ἦταν ἡ «παλληκαριά» γιὰτὶ «ἄλλη δουλειὰ δὲν εἶχαν παρὰ τὸν πόλεμον». Οἱ κληρικοί ἦταν οἱ μόνον μορφωμένοι ποὺ μπορούσαν νὰ ἀσκήσουν ἐπιρροή «στὶς ψυχὰς τῶν ἀπολίτιστων ἐκείνων ἀνθρώπων» (Χωραφάς καὶ Ποταμιανός, 1946: 43). Στροφὴ παρατηρεῖται στὸ εγχειρίδιον τοῦ 1957, στὸ ὁποῖο οἱ ἀναφορὲς γιὰ τοὺς Δυτικούς εἶναι πρὶν περιορισμένες καὶ με πρὶν ἥπιους χαρακτηρισμούς. Ἀναφέρεται πὼς «οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ἰπότες εἶχαν μικρὴ μόρφωσι», ἐνὼ ἡ τάξι τοῦ κλήρου ἦταν «πρὶν μόρφωμένη» (Καμπανάς, 1957: 62). Ἐπιστρέφοντας στὴν περίοδο τῆς δικτατορίας καὶ συγκεκριμένα στὸ εγχειρίδιον τοῦ 1969, βλέπουμε κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ξαναεμφανίζεται ἡ ἐντονὴ ἀρνητικὴ ρητορικὴ γιὰ τοὺς Δυτικούς: «Πλήρης ἀμάθεια, καθολικὴ ἔλλειψις καὶ τῆς στοιχειώδους μορφώσεως, δεισιδαιμονία καὶ προλήψεις ἦσαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς λαϊκῆς τάξεως», ἀλλὰ καὶ οἱ ευγενεῖς «οὐδὲν ἐνδιαφέρον» ἔδειχναν γιὰ τὰ γράμματα, τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες, σὲ ἀντίθεση με τοὺς κληρικούς ποὺ εἶχαν «τεράστιαν δύναμιν» (Κλειδάς, 1969: 100). Στὸ συγκεκριμένο εγχειρίδιον ὑπάρχει καὶ σαφὴς σύγκριση μετὰξὺ τῶν «ἐθνικῶν ἄλλων» με τὸν «ἐθνικὸν ἑαυτὸν». Οἱ πληθυσμοὶ τῆς δυτικῆς Ἑυρώπης, ὅπως ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, ἦταν «ἀμόρφωτοι καὶ εἰδωλολάτραι» καὶ ἀφοῦ ἀσπάστηκαν «τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐδέχθησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ...Τοιοῦτοτρόπως ἤρχισαν νὰ ἐκπολιτίζωνται» (Κλειδάς, 1969: 99). Φαίνεται με σαφήνεια πὼς τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ καθορίζουν τὴν ἐλληνικὴ ταυτότητα, ὅπως ἡ θρησκεία καὶ ὁ πολιτισμὸς, ἔδωσαν φῶς στὸς δυτικούς, στοιχεῖα ποὺ συνάδουν με τὸν προσανατολισμὸ τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῆς δικτατορίας ὅπως ἀναλύθηκε σὲ προηγούμενον κεφάλαιον (Κυρίτσης, 2017). Στὶς μετέπειτα ἐκδόσεις, δὲν ἔχομε καμιά ἀναφορὰ γιὰ τοὺς Δυτικούς καὶ τὴν κοινωνικὴ τὸς κατάστασι κατὰ τὸν Μεσαῖονα.

Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι καὶ μιὰ ἀναφορὰ στὴ μοναδικὴ δυτικὴ προσωπικότητα ποὺ ἐμφανίζεται στὰ εγχειρίδια ποὺ παρουσιάζουν τὸν δυτικὸν Μεσαῖονα, τὸν Κάρολον τὸν Μέγα. Γνωστός καὶ ὡς Καρλομάγνος, ὑπῆρξε βασιλιάς τῶν Φράγκων (768–814) καὶ αυτοκράτορας τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας (800–814). Ἀποκαλοῦνταν ὡς πατέρας τῆς Ἑυρώπης καὶ ἔνωσε μεγάλο μέρος τῆς δυτικῆς Ἑυρώπης, ὀδηγώντας τὴν στὴν Καρολίγγεια Ἀναγέννησι (Σαββίδης, 2006α). Ὁ Γκινόπουλος (1946: 79) ἀναφέρει πὼς μετὰ τὴν διάλυσι τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, μεγάλη δύναμι ἀπέκτησε τὸ κράτος τῶν Φράγκων τὸ ὁποῖο «ἔφθασεν εἰς

την μεγαλύτεραν του άκμην επί τῆς ἐποχῆς τοῦ βασιλέως Καρόλου τοῦ Μεγάλου». Μάλιστα, το βιβλίο έχει μια ολοσέλιδη εικόνα του, στην οποία προβάλλεται έφιππος κρατώντας σπαθί, γεγονός που προκαλεί εντύπωση, γιατί το συγκεκριμένο εγχειρίδιο είναι ελλιπώς εικονογραφημένο και παρόλα αυτά επιλέγει να απεικονίσει τον Κάρολο. Αποτυπώνει τις νίκες του, οι οποίες έδωσαν στο κράτος τα παλιά σύνορα της δυτικής αυτοκρατορίας και εξιστορεί πώς στέφθηκε στην εκκλησία του αγίου Πέτρου από τον πάπα ως «αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων», τίτλο τον οποίο δεν του αναγνώρισαν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες. Το εγχειρίδιο του 1969 αναφέρει πως επί Καρόλου, οι Φράγκοι «συγκρότησαν τὸ μεγαλύτερον καὶ ἰσχυρότερον κράτος τῆς Εὐρώπης» (Κλειδάς, 1969: 99) και το εγχειρίδιο του 1945 πως ο Κάρολος «έφρόντισε νὰ διαδώσῃ τὸν Χριστιανισμό» με αποτέλεσμα οι Φράγκοι να γίνουν και αυτοί χριστιανοί και «σιγὰ σιγὰ προώδευσαν» (Πετρούνιας, 1945: 68). Στα εγχειρίδια της μεταπολίτευσης δεν γίνεται λόγος για τον Κάρολο, καθώς δεν γίνεται καμία αναφορά στα κράτη της Δύσης. Φαίνεται πως οι συγγραφείς επιλέγουν να μην αναφερθούν σε αυτή την περίοδο και στις προσωπικότητες που συνδέονταν με αυτή, με το σκεπτικό πως η χώρα μπαίνει σιγά σιγά στην ΕΟΚ και με αυτόν τον τρόπο αποφεύγονται – έστω και έμμεσα - να χρησιμοποιηθούν έντονοι χαρακτηρισμοί.

1.4 Οι σταυροφόροι

Σταυροφορίες ονομάζονται οι εκστρατείες που οργανώθηκαν από τη Δύση από τα τέλη του 11ου αιώνα και είχαν ως κύριο σκοπό την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους μουσουλμάνους. Πολλοί χριστιανοί πήγαιναν στους Αγίους Τόπους για να προσκυνήσουν, αλλά από τα μέσα του 7ου αιώνα οι Άραβες κατέκτησαν την Παλαιστίνη και η κατάσταση δυσκόλεψε για τους χριστιανούς. Ωστόσο, οι Άραβες σύντομα έγιναν συγκαταβατικοί και δεν δημιουργούσαν εμπόδια στους χριστιανούς. Τα πράγματα όμως άλλαξαν από τον 11ο αιώνα, όταν διάφορα τουρκικά φύλα κυριάρχησαν στη Συρία και στην Παλαιστίνη. Την περίοδο αυτή οι κάτοικοι της Ευρώπης ζούσαν μια εποχή ηρεμίας, καθώς οι επιδρομές είχαν σταματήσει. Η παπική Εκκλησία αποτελούσε τη μόνη ενωτική δύναμη που μπορούσε να προσφέρει όραμα στους πιστούς της. Συνεπώς, οι εκστρατείες στην Ανατολή για τους πάπες ήταν μια ευκαιρία διεύρυνσης της δικαιοδοσίας τους, ενώ για τους ιππότες – πολεμιστές, ένας τρόπος να επιδείξουν τις ικανότητές τους, για τους απλούς ανθρώπους, μια διέξοδος για την οικονομική ανέχειά τους και για τους εμπόρους μια ευκαιρία να διευρύνουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007: 135-136).

Την πρώτη σταυροφορία κήρυξε ο πάπας Ουρβανός Β΄ το 1095. Πλήθος ανθρώπων ορκίστηκαν να πάρουν μέρος, καθώς και πολλοί ιερείς και μοναχοί. Η πρώτη μεγάλη ομάδα σταυροφόρων ήταν αυτή του Πέτρου του Ερημίτη, η οποία διέσχισε την Ευρώπη άτακτα, λεηλατώντας απ' όπου περνούσε και τελικώς έφτασε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός την πέρασε με πλοία στη Μικρά Ασία. Οι περισσότεροι σκοτώθηκαν σε εμπλοκές με τους Τούρκους και οι υπόλοιποι επέστρεψαν, περιμένοντας τις οργανωμένες ομάδες σταυροφόρων. Από διάφορα σημεία της Ευρώπης διάφοροι αρχηγοί συγκεντρώθηκαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα και οι περισσότεροι απ' αυτούς έδωσαν όρκο πίστewος στον Αλέξιο Α΄ να του παραδώσουν τις πόλεις που θα κυρίευαν. Έτσι, ο Αλέξιος έγινε κύριος της Νίκαιας, αλλά στην κεντρική Μικρά Ασία οι σταυροφόροι αντιμετώπισαν δυσκολίες. Έφτασαν τελικά στην Αντιόχεια, την οποία πολιορκησαν. Τότε σταμάτησε και η συνεργασία των σταυροφόρων με τους Βυζαντινούς, οι οποίοι ήρθαν σε σύγκρουση με κάποιους αρχηγούς των σταυροφόρων που δεν ήθελαν να παραδώσουν την πόλη όταν την καταλάβουν. Έτσι, ο βυζαντινός στρατός επέστρεψε στην έδρα του και οι σταυροφόροι συνέχισαν προς την Παλαιστίνη. Έπειτα από περιπέτειες, οι σταυροφόροι έφτασαν στην Ιερουσαλήμ την οποία πολιορκησαν, πνίγοντας την αντίσταση των μουσουλμάνων στο αίμα και καταλαμβάνοντάς την τελικά το 1099. Με έδρα την Ιερουσαλήμ, ιδρύθηκε το φραγκικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ και γύρω μικρότερες ηγεμονίες, κατά το δυτικό φεουδαρχικό σύστημα. Οι κατακτήσεις αυτές αποτέλεσαν μειοψηφία ανάμεσα στους μουσουλμάνους και Εβραίους της περιοχής (Woodhouse, 2008: 96-97).

Ακολούθως οργανώθηκε και η Β΄ Σταυροφορία (1147 – 1149), στην οποία συμμετείχαν ο Λουδοβίκος Ζ΄ της Γαλλίας και ο Κονράδος Γ΄ της Γερμανίας, η οποία είχε καλύτερη οργάνωση. Ωστόσο, δημιουργήθηκαν προβλήματα κατά το πέρασμά τους από τα βυζαντινά εδάφη, με λεηλασίες και συγκρούσεις με τον βυζαντινό στρατό. Τελικά, με τη βοήθεια βυζαντινών πλοίων, συνέχισαν μέχρι την Παλαιστίνη, όπου δεν σημείωσαν κάποια στρατιωτική επιτυχία. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1187, ο σουλτάνος της Αιγύπτου Σαλαδίν, στη μάχη της Τιβεριάδας, συνέτριψε τον φραγκικό στρατό της Παλαιστίνης και κατέλαβε την Ιερουσαλήμ, περιορίζοντας τις κτήσεις του φραγκικού βασιλείου. Έτσι άρχισε να οργανώνεται η Γ΄ Σταυροφορία (1189 – 1191) από τον πάπα Γρηγόριο Η΄, καθώς ο πάπας Ουρβανός Γ΄ πέθανε. Σ' αυτήν πήραν μέρος ο Γερμανός Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσας, ο Άγγλος Ριχάρδος Α΄ Λεοντόκαρδος και ο Γάλλος Φίλιππος Αύγουστος. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195), προσπάθησε να συνάψει συμμαχία με τον Σαλαδίν, προκαλώντας την οργή του Φρειδερίκου Βαρβαρόσα, ο οποίος στράφηκε κατά του

βυζαντινού στρατού, απειλώντας την Αδριανούπολη. Τελικά οι σχέσεις τους εξομαλύνθηκαν, και με τη βοήθεια βυζαντινών πλοίων πέρασαν στη Μ. Ασία, όπου ο Φρειδερίκος πνίγηκε σε ένα ποτάμι. Μέρος του στρατού του κατάφερε να φτάσει στην Παλαιστίνη. Ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος και ο Φίλιππος Αύγουστος ξεκίνησαν να πλέουν προς τους Αγίους Τόπους. Ο Ριχάρδος περνώντας από την Κύπρο την απέσπασε από τους Βυζαντινούς. Από 'κει πέρασε στην Παλαιστίνη και ένωσε τις δυνάμεις του με τα στρατεύματα των Γάλλων ιπποτών, την ώρα που ο Αύγουστος επέστρεφε στην πατρίδα του. Δεν κατόρθωσε να απελευθερώσει την Ιερουσαλήμ, αλλά πέτυχε να την επισκέπτονται οι άοπλοι χριστιανοί για προσκύνηση (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007: 144-145).

Μετά την αποτυχία της Γ΄ Σταυροφορίας, άρχισε το 1202 να οργανώνεται η τέταρτη, η οποία δεν περιελάμβανε μεγάλους ηγεμόνες, αλλά μικρότερους φεουδάρχες και πολεμιστές. Οι σταυροφόροι αρχικά συγκεντρώθηκαν στην Ιταλία, διαπραγματευόμενοι με τους Βενετούς για τη μεταφορά τους με πλοία. Τότε εμφανίστηκε σε αυτούς ο γιος του φυλακισμένου βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου, Αλέξιος, ο οποίος υποσχέθηκε άφθονα χρήματα στους σταυροφόρους για να τον βοηθήσουν να ανατρέψει τον θείο του Αλέξιο Γ΄, αλλά και την υποταγή της Ανατολικής Εκκλησίας στη Δυτική. Αυτό συνέφερε και τους σταυροφόρους και τους Βενετούς. Έτσι οι σταυροφόροι έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη το 1203. Ο Αλέξιος Γ΄ (1195-203) τράπηκε σε φυγή, παίρνοντας μεγάλο μέρος των κρατικών θησαυρών και ο Αλέξιος Δ΄ ανήλθε στον θρόνο μαζί τον πατέρα του Ισαάκιο Β΄. Θέλοντας να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του απέναντι στους σταυροφόρους, πίεσε άρχοντες και λαό, με αποτέλεσμα να τον ανατρέψουν και να ανέβει στον θρόνο ο συγγενής του Αλέξιος Ε΄ (Μούρτζουφλος), ο οποίος ήρθε σε ρήξη με τους σταυροφόρους. Τότε εκείνοι αποφάσισαν να επιτεθούν τον Μάρτιο του 1204 στην Κωνσταντινούπολη. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, και έπειτα από άγριες συγκρούσεις, οι σταυροφόροι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, λεηλατώντας τη στις 13 Απριλίου του 1204. Η βυζαντινή πρωτεύουσα που είχε μείνει απόρθητη για οκτακόσια χρόνια, έπεσε από ομόθησκους από τη Δύση (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007: 155-156).

Αξίζει να σημειωθεί πως, δεν έγιναν μόνο τέσσερις σταυροφορίες, αλλά αρκετά περισσότερες. Προφανώς οι συγγραφείς επιλέγουν να αναφερθούν στις συγκεκριμένες καθώς αυτές είχαν σχέση με το Βυζάντιο. Οι τέσσερις σταυροφορίες αναφέρονται με αναλυτικό τρόπο στα μεταπολεμικά εγχειρίδια έως και τα εγχειρίδια της δικτατορίας. Έπειτα, παρατηρείται μια αποκλιμάκωση στην ανάλυση των γεγονότων, φτάνοντας και στη διαγραφή τους σχεδόν από τα νεότερα σχολικά εγχειρίδια, γεγονός που θα αναλυθεί στη συνέχεια. Στα

εγχειρίδια που αναλύονται οι τέσσερις σταυροφορίες, η δράση των σταυροφόρων δεν περνά απαρατήρητη και είναι έντονα αρνητική, κυρίως η πρώτη και η τέταρτη σταυροφορία. Στο εγχειρίδιο του 1945, η αρνητική ρητορική για τους σταυροφόρους δεν είναι τόσο έντονη. Αυτή ξεκινά από την πρώτη σταυροφορία, όπου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το χαρακτηριστικό ρήμα «έννοείται», στο σημείο που περιγράφει την απόφαση των σταυροφόρων να μην παραδώσουν εν τέλει την Ιερουσαλήμ στον βασιλιά Αλέξιο, αλλά να την κρατήσουν για λογαριασμό τους, σημειώνοντας πως έτσι «ἀπεδείχθη ὅτι σκοπός τῶν Σταυροφόρων δὲν ἦτο νὰ ἐλευθερώσουν τοὺς Ἁγίους Τόπους, ἀλλὰ νὰ τοὺς κατακτήσουν» (Πετρούνιας, 1945: 71). Ο συγγραφέας συνεχίζει με μια σύντομη περιγραφή της Άλωσης και τονίζει πως είναι αδύνατον να «μὴ ἀνακτῆση κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐκείνων Φράγκων, οἱ ὁποῖοι ἐφάνησαν χειρότεροι ἀπὸ τοὺς Βαρβάρους» (Πετρούνιας, 1945: 74). Ὑψιστου ενδιαφέροντος είναι η παρουσίαση των σταυροφόρων από το σχολικό εγχειρίδιο του 1946, το οποίο αφιερώνει ένα αποκλειστικό κεφάλαιο με τίτλο «Διαγωγή τῶν σταυροφόρων» (Γκινόπουλος, 1946: 87). Η τύχη των κατοίκων όταν έφτασαν οι σταυροφόροι στα Ιεροσόλυμα ήταν «φοβερὰ καὶ ἀξιοδάκρυτος» καθώς «Χιλιάδες Τούρκων ἐσφάγησαν ἀπανθρώπως, οἱ δὲ Ἰουδαῖοι ἐκάησαν εἰς συναγωγὰς των!» (Γκινόπουλος, 1946: 87). Ὅπως τονίζει ο συγγραφέας, τις αγριότητες που διέπραξαν, δεν μπορεί να τις περιγράψει κάποιος εύκολα. Χρήσιμο είναι να γίνει η παράθεση του συγκεκριμένου κομματιού από το σχολικό βιβλίο: «Ἐσφαζον ὅποιον ἀπαντοῦσαν - εἴτε νέον, εἴτε γέρον, εἴτε παιδί. Τὸ αἷμα ἔτρεχε ποταμηδόν εἰς τὰς ὁδοὺς... Ἀφοῦ δὲ τόσον ἀγρίως ἐκόρεσαν τὴν δίψαν τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς διαρπαγῆς, ἐκαθάρισαν τὰ χέρια των καὶ μὲ τοὺς πόδας γυμνοὺς ἐπῆγαν νὰ προσκυνήσουν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Παναγίου Τάφου, ψάλλοντες ὕμνους καὶ δοξολογίας εἰς τὸν Θεόν! Μετὰ τὸ προσκύνημα ὁμως ἔσφαζαν καὶ ὄσους Μουσουλμάνους εἶχον ἀπομείνει...» (Γκινόπουλος, 1946: 87).

Ὡς «ἀχαρακτήριστος» προβάλλεται η διαγωγή των σταυροφόρων και προς τους Έλληνες, καθώς «ὡσάν νὰ ἦσαν ἀλλόθρησκοι» καταδίωξαν τους Έλληνες κληρικούς «ἤρπασαν χώρας Ἑλληνικάς» και αώτερος σκοπός τους ήταν – ὅπως φαίνεται – να «ὑποτάξουν τὸ Ἑλληνικὸν κράτος» (Γκινόπουλος, 1946: 87 -88). Φαίνεται πως ξεκάθαρα ο συγγραφέας θέλει αναδείξει τον κίνδυνο των Δυτικῶν ἔναντι των Ελλήνων, οι οποίοι δεν συμπορεύονται σύμφωνα με τα διδάγματα της χριστιανικῆς θρησκείας, εντείνοντας ἔτσι το χάσμα μεταξύ του «εθνικὸ ἄλλου» και «εθνικὸ εαυτοῦ», ἀλλά και της Δυτικῆς με την Ανατολική Εκκλησία, κάνοντας βαρεῖς χαρακτηρισμούς. Κατὰ τὴν τέταρτη σταυροφορία, ο συγγραφέας του ἴδιου εγχειριδίου εμφανίζει τους Δυτικούς να ζηλεύουν το μεγαλεῖο του

Βυζαντίου και γι' αυτό να θέλουν να το καταστρέψουν και έτσι η συμφωνία που έκλεισε μαζί τους ο Αλέξιος Δ' υποβοηθούσε «τὰ σχέδια καὶ τὰ συμφέροντα ὄλων τούτων» (Γκινόπουλος, 1946: 91) . Εξίσου τεράστιο ενδιαφέρον με την κατάκτηση των Αγίων Τόπων από τους σταυροφόρους, προκαλεί και η άλωση της Κωνσταντινούπολης κατά την τέταρτη Σταυροφορία. Η παρουσίαση της Άλωσης είναι εκκωφαντική: «Οἱ ἄγριοι ἐπιδρομεῖς ἐφέρθησαν ὡς θηρία μᾶλλον καὶ ὄχι ὡς ἄνθρωποι - καὶ ἄνθρωποι μάλιστα Χριστιανοί! Τοὺς πλείστους κατοίκους κατέσφαζαν καὶ ἄλλους ποικιλοτρόπως ἐβασάνισαν, διὰ νὰ τοὺς παραδώσουν τὰ χρήματα καὶ τὰ πολύτιμα πράγματά των...ναοὺς διήρπασαν καὶ ἐβεβήλωσαν. Τὰ ἱερά σκεύη μετεποίησαν εἰς σκεύη μαγειρικῆς...οὐδὲν ὄσιον ἢ ἱερὸν ἐσεβάσθησαν...» (Γκινόπουλος, 1946: 92). Παραστατική είναι και η βεβήλωση του ναού της Αγία Σοφίας από τους Σταυροφόρους: «...ὄλην των τὴν ἀπληστίαν, ὄλην τὴν ἀσεβειαν καὶ ἀγριότητά των ἔδειξανεῖς ...ἐκεῖνο τὸ σέμνωμα τῆς Ὀρθοδοξίας - τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Διήρπασαν πᾶν τὸ ἐν αὐτῷ πολύτιμον...Δὲν ἐντράπηκαν δὲ...νὰ ὀδηγήσουν ἐντὸς αὐτοῦ ἡμιόνους...» (Γκινόπουλος, 1946: 92).

Στη συνέχεια αναφέρει τα λόγια ενός ιστορικού του οποίου το όνομα δεν αναφέρει, ο οποίος έγραψε πως «οἱ Χριστιανοὶ αὐτοὶ ἐδείχθησαν χειρότεροι καὶ ἀπὸ τον Ἀλάρικον καὶ τὸν Ἀτίλαν» και πως αυτοί ήταν οι υπαίτιοι που ανοίχτηκαν οι δρόμοι για «νὰ εἰσορμήσουν οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ - οἱ Τοῦρκοι» (Γκινόπουλος, 1946: 92-93).

Είναι ολοφάνεροι οι έντονοι χαρακτηρισμοί του συγγραφέα προς τους σταυροφόρους συνεχίζοντας την παράδοση των σχολικών εγχειριδίων του παρελθόντος. Έτσι, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί κάθε είδους τεχνικές για να υποτιμήσει τους «άλλους» και να τονώσει το αίσθημα των Ελλήνων, χρησιμοποιώντας ιδιαίτερα σημεία στίξης (εκτενής χρήση θαυμαστικών και αποσιωπητικών), αντιπαραβάλλοντας τη χριστιανοσύνη, την οποία με τις πράξεις τους δεν σεβάστηκαν, σαν να ήταν αλλόθρησκοι, συγκρίνοντας τους με άλλους εθνικούς (Αλάρικο και Ατίλα) και όλα αυτά με σκοπό να υποτάξουν τους Έλληνες, θέλοντας έτσι να τονίσει την ελληνικότητα του βυζαντινού κράτους.

Χωρίς έντονους χαρακτηρισμούς γίνεται η προβολή των σταυροφόρων στο σχολικό εγχειρίδιο του 1957, χωρίς όμως αυτοί να εκλείπουν. Αποτυπώνονται αναλυτικά όλες οι πράξεις των σταυροφόρων, χωρίς να γίνεται κανένας χαρακτηρισμός και ο συγγραφέας, κλείνοντας το κεφάλαιο των σταυροφοριών, καταλήγει πως οι σταυροφόροι έκαναν «ἀγριότητες» και πως η Κωνσταντινούπολη «κατεστράφη ἀπὸ τοὺς χριστιανούς (!) τῆς Δύσεως ποὺ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἐφάνηκαν ἀχάριστοι καὶ χειρότεροι ἀπὸ τοὺς βαρβάρους λαοὺς ποὺ

ἀναφέραμε ὡς τώρα» (Καμπανάς, 1957: 68). Επιπλέον, στις ερωτήσεις του κεφαλαίου, διατυπώνονται τα εξής ερωτήματα: «*Συγκρίνετε τὴ βαρβαρότητα τῶν Σαρακηνῶν καὶ τῶν Βουλγάρων πρὸς τοὺς Ἕλληνες μὲ τὴν τῶν Σταυροφόρων. Ἦσαν ἀληθινοὶ χριστιανοὶ οἱ σταυροφόροι;*», «*Γραπτὴ ἐργασία: «Οἱ ἀγριότητες τῶν Σταυροφόρων»*» (Καμπανάς, 1957: 68). Συμπερασματικά, ἀπὸ το κυρίως κείμενο, εκλείπουν οἱ βαρεῖς χαρακτηρισμοὶ τοῦ παρελθόντος, ὡστόσο ὁ συγγραφέας στὸ κλείσιμο τοῦ κεφαλαίου, θέλει νὰ δείξει τὴν «αχαριστία» τῶν Δυτικῶν, ἐπιδιώκοντας νὰ δείξει τὴν ἀνωτερότητα τοῦ «ἐθνικοῦ εαυτοῦ» ποῦ ἔχει προσφέρει στὴ Δύση. Ἐπίσης, μέσα ἀπὸ τις ερωτήσεις στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου, θέλει νὰ υπενθυμίσει στους μαθητές τις πράξεις «ἄλλων» ποῦ εἶχαν διδαχθεῖ στα προηγούμενα κεφάλαια, ἐπιθυμώντας καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ τονίσει τὴ διαφοροποίηση μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Δυτικῶν, ποῦ οὔτε καὶ ἡ θρησκεία πλέον δὲν τοὺς ἐνώνει, καθὼς ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται δὲν ἦταν «ἀληθινοὶ χριστιανοὶ». Φαίνεται μὴ ἀποκλιμάκωση τῆς βαριάς φρασεολογίας γιὰ τὴν ὁποία εὐθύνεται ἡ μεταρρύθμιση ἐπὶ Κωνσταντίνου Καραμανλῆ, ἀλλὰ ποῦ ὁμως δὲν καταφέρνει νὰ εκλείψει.

Ὁ ἀρνητικὸς τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐμφανίζονται οἱ σταυροφόροι ἐπανερχεταὶ στὸ σχολικὸ εγχειρίδιο τῆς δικτατορίας. Προβάλλεται καὶ πάλι «*ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου, ἡ πρόοδος καὶ ὁ πλοῦτος αὐτοῦ*» ὡς δέλεαρ γιὰ τοὺς Δυτικούς. Τὴν ἐπιθυμία αὐτὴ τὴν υποδαύλιζε – σύμφωνα με τὸ εγχειρίδιο – ὁ ἐκάστοτε πάπας τῆς Ρώμης, με σκοπὸ νὰ «*ἀναγνωρισθῆ θρησκευτικὸς ἀρχηγὸς ὄλων τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν*» (Κλειδάς, 1969: 103). Οἱ σταυροφόροι ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη σταυροφορία «*ἐλεηλάτουν καὶ κατεπίεζον τοὺς πληθυσμούς*» καὶ μάλιστα φαίνονται νὰ εἶναι πιο «ἀγριοι» ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους Τούρκους οἱ ὁποῖοι «*ἐφοβήθησαν τὴν σκληρότητα τῶν Σταυροφόρων*» (Κλειδάς, 1969: 105). Με πολὺ παραστατικὸ τρόπο παρουσιάζεται ἡ πολιορκία στους Ἁγίους Τόπους, οἱ σφαγές καὶ οἱ λεηλασίες, μέσα ἀπὸ τα λόγια τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, σκηνές ὁποῖες προκαλοῦν ρίγος στὸν ἀναγνώστη, πολὺ περισσότερο στους μαθητές δημοτικῶν σχολείων στους ὁποῖους καὶ ἀπευθύνεται. Ἀκολουθεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα: «*Παιδιά νήπια ἠρπάζοντο ἀνηλεῶς ἀπὸ τῶν ποδῶν καὶ κατεσφεδονίζοντο εἰς τοίχους ἢ καταγῆς, οὐδὲ μητέρων, οὐδὲ ἐγκύων γυναικῶν ἐπέιθοντο νὰ φεισθῶσιν. Οἱ Σταυροφόροι περιεπάτουν ἐπὶ τῶν πτωμάτων τῶν ἀνθρώπων καὶ ἵππων καὶ πανταχοῦ εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς πλατείας ἀπηντῶντο κεφαλαὶ καὶ μέλη ἀνθρώπινα φύρδην μίγδην συνεσωρευμένα. Τοιοῦτοτρόπως, ἐνόμιζον, ὅτι θεραπεύουν τὸ θεῖον οἱ πρόμαχοι ἐκεῖνοι τοῦ Σωτῆρος*» (Κλειδάς, 1969: 105).

Νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ πρόταση «*Οἱ Σταυροφόροι περιεπάτουν ἐπὶ τῶν πτωμάτων τῶν ἀνθρώπων καὶ ἵππων καὶ πανταχοῦ εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς πλατείας ἀπηντῶντο κεφαλαὶ καὶ*

μέλη ανθρώπινα φύρδην μίγδην συνεσωρευμένα» αφαιρέθηκε από τις επόμενες εκδόσεις του συγκεκριμένου εγχειρίδιου και συγκεκριμένα των εκδόσεων 1970 και 1972. Τέτοιες εικόνες φαντάζουν σκληρές για τα παιδιά, ειδικά της δεκαετίας του 70, που δεν είναι συνηθισμένα σε εικόνες πολέμου και ίσως ο συγγραφέας αποφάσισε να τις παραλείψει. Συνεχίζει ο συγγραφέας λέγοντας πως «*ἔνιψαν τὰς χεῖρας τους»* και επισκέφτηκαν τον Πανάγιο Τάφο ανυπόδητοι και πως έδωξαν τους Έλληνες κληρικούς, με συνέπεια να «*μεγαλώση, ακόμη περισσότερο, τό χάσμα καὶ το μῖσος μεταξύ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας»* (Κλειδάς, 1969: 105). Με λίγα λόγια, δεν θα μπορούσαν οι σταυροφόροι να παρουσιαστούν με χειρότερο τρόπο από τον συγγραφέα, καθώς αναγράφονται ακραίες, βάνουσες συμπεριφορές, που ξεπερνούν τα όρια του ανθρώπου. Με παρόμοιο τρόπο περιγράφεται και η άλωση της Κωνσταντινούπολης κατά την τέταρτη σταυροφορία: «*Τὸ τί ἀκολούθησε δὲν περιγράφεται. Αἱ σφαγαὶ τῶν κατοίκων, αἱ κακοποιήσεις, αἱ ἀρπαγαὶ καὶ πυρπολήσεις τῶν οἰκίῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν γένει βαρβαρότης τῶν Σταυροφόρων ἦσαν ἄνευ προηγουμένου. Τοὺς περιγράφουν ὡς δαίμονας, οἱ ὅποιοι περιεφέροντο ἀνὰ τὴν πόλιν καὶ ἔσπειρον τὸν τρόμον καὶ τὸν ὄλεθρον»* (Κλειδάς, 1969: 107).

Οι χαρακτηρισμοί των σταυροφόρων δεν ξεπερνούν τον Γκινόπουλο (1946) του οποίου η συγγραφική γραφίδα ήταν σαφώς επηρεασμένη από τη λήξη του πολέμου και περιελάμβανε πιο αινιγματικές και γεμάτες υπονοούμενα φράσεις εναντίον των Δυτικών. Στον Κλειδά (1969) παρατηρείται η ωμή και κάποιες φορές σκληρή προβολή των γεγονότων. Συνεπώς, οι μαθητές είναι εύκολο να «μισήσουν» τον «εθνικό άλλο».

Στο εγχειρίδιο του 1975 παρατηρείται μια απότομη στροφή ως προς τον χαρακτηρισμό των σταυροφόρων. Για παράδειγμα, κατά την πρώτη σταυροφορία, οι βαρβαρότητες των σταυροφόρων δικαιολογούνται από τον συγγραφέα. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Στὸ πέρασμά τους οἱ Σταυροφόροι δημιουργοῦσαν σοβαρὰ προβλήματα, γιατί τὰ πλήθη αὐτὰ εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τροφίμα καὶ πολλὰς φορές ξεχύνονταν σὲ ἀρπαγὲς καὶ ἄλλες βαρβαρότητες»* (Βουγιούκας, 1975: 135). Επίσης, παρουσιάζει τους κόπους τους και τις κακουχίες τους, λέγοντας πως διέσχισαν τη Μικρά Ασία μέσα σε «*ἀφάνταστες δυσκολίες καὶ τρομερὲς ἀπώλειες σὲ ἀνθρώπινες ζωές»* και πως «*ἡ συγκίνησή τους ἦταν ἀπερίγραπτη»* όταν πάτησαν τα ιερά χώματα της Παλαιστίνης (Βουγιούκας, 1975: 136). Δεν αναφέρει αναλυτικά τις ακραίες συμπεριφορές των σταυροφόρων κατά την έφοδό τους στην Ιερουσαλήμ, απλώς συνοψίζει όλα τα γεγονότα στην εξής φράση «*... ἔγιναν κύριοι τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀφήνοντας τὴν ἐκδικητικὴ τους μανία νὰ ξεσπάσῃ ἐναντίον τῶν ἀλλόθρησκων»* (Βουγιούκας, 1975: 136). Δείχνει δηλαδή τη «μανία» τους, χωρίς ωστόσο να δίνει λεπτομέρειες και φαίνεται πως όλα

αυτά τα έκαναν επειδή είχαν αγανακτήσει από τους «αλλόθρησκους» Σελτζούκους. Για την άλωση της Κωνσταντινούπολης κατά την τέταρτη σταυροφορία, το σχολικό εγχειρίδιο δεν κάνει εκτενή αναφορά, όπως συνήθιζαν τα παλιότερα εγχειρίδια. Η μόνο φράση που χρησιμοποιείται είναι η εξής: «... φέρθηκαν σάν τούς χειρότερους κατακτητές, ληστεύοντας και καταστρέφοντας επί τρεις όλόκληρες ήμέρες» (Βουγιούκας, 1975: 137) και μια μικρή πηγή πέντε γραμμών που αναφέρεται στη λεηλασία της πόλης, χωρίς όμως να γίνονται χαρακτηρισμοί «.. άρπαζαν ό,τι πολύτιμο έβρισκαν μπροστά τους...Δέ δίστασαν να μπάσουν στην Αγία Σοφία μουλάρια...» (Οί Φράγκοι στην Πόλη, Βουγιούκας, 1975: 143). Είναι φανερή η προσπάθεια του συγγραφέα δείξει τα πράγματα από διαφορετική σκοπιά σε σύγκριση με τους παλιότερους συγγραφείς, προσπαθώντας να δικαιολογήσει τις συμπεριφορές των σταυροφόρων και χωρίς να κάνει εκτενή ανάλυση για τα γεγονότα της Άλωσης. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ο Βουγιούκας είναι αυτός που θα αλλάξει την οπτική στα σχολικά εγχειρίδια και συμβαδίζει περισσότερο με τις απαιτήσεις της εποχής.

Μετέπειτα, η αρνητική ρητορική εκλείπει από τα σχολικά εγχειρίδια. Στο εγχειρίδιο του 1998, απλώς αναφέρεται ότι οι σταυροφόροι είχαν την ελπίδα «να αποκτήσουν τα πλούτη της Ευρώπης» και πως κατά την τέταρτη Σταυροφορία «Η καταστροφή που έπαθε τότε η πρωτεύουσα του Βυζαντίου ήταν απερίγραπτη. Οι Σταυροφόροι σκότωσαν πολλούς κατοίκους και λεηλάτησαν την Πόλη» (Ασημομύτης, κ.α., 1998: 115). Μάλιστα, το βιβλίο παραθέτει μια εικόνα από ένα γαλλικό χειρόγραφο, που δείχνει την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους και μια πηγή (χωρίς να αναφέρεται το όνομα του συγγραφέα) που απεικονίζει τη λεηλασία της από αυτούς, χωρίς όμως κάποια ιδιαίτερη επισήμανση: «Οι σταυροφόροι άρπαζαν ό,τι πολύτιμο έβρισκαν μπροστά τους... εδίστασαν να σπάσουν την πόρτα της Αγίας Σοφίας...» (Ασημομύτης κ.α., 1998: 116). Στο σχολικό εγχειρίδιο του 2011 δεν βλέπουμε τη βαριά φρασεολογία κατά των σταυροφόρων που συναντούσαμε στα πρώιμα σχολικά εγχειρίδια. Ωστόσο, δεν θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως εκλείπει εντελώς. Στο κυρίως διδακτικό κείμενο αναφέρονται φράσεις όπως « ... οι κατακτητές λεηλατούσαν, κατέστρεφαν και έκαιγαν την ανυπεράσπιστη πόλη», «Δεν σεβάστηκαν ούτε τα ιερά μνημεία...», « Η χειρότερη πράξη τους όμως ήταν η λεηλασία και η απογύμνωση της Αγίας Σοφίας» (Γλεντής κ.α., 2011: 92). Φαίνεται πως ο λόγος των συγγραφέων κρύβει μια δόση αρνητισμού και όχι μιας πιο απλής παράθεσης γεγονότων, όπως επιχειρήθηκε να γίνει στο προηγούμενο εγχειρίδιο. Μάλιστα, οι πηγές και οι ερωτήσεις που συνοδεύουν το συγκεκριμένο κεφάλαιο του σχολικού βιβλίου, έχουν κατά κάποιο τρόπο πιο έντονο εθνικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Εντύπωση προκαλεί η ερώτηση στο τέλος του κεφαλαίου «Πώς

αντιμετώπισαν οι χριστιανοί σταυροφόροι την Κωνσταντινούπολη;» (Γλεντής κ.α., 2011: 92). Οι συγγραφείς θέλουν να τονίσουν στους μαθητές πως οι σταυροφόροι ήταν χριστιανοί και να κατευθύνουν την ερώτηση με έμμεσο τρόπο, ώστε οι μαθητές να αντιληφθούν πως οι Δυτικοί, ενώ ήταν χριστιανοί, συμπεριφέρθηκαν με αυτόν τον τρόπο, βάζοντας στη μέση το ζήτημα της θρησκείας. Ταυτοχρόνως, οι τρεις πηγές που συνοδεύουν το βιβλίο, αναβιώνουν ρητορικές του παρελθόντος. Η πρώτη πηγή με τίτλο «*Η Βασιλεύουσα*», του Αμερικάνου ιστορικού και φιλόσοφου Will Durant (20^{ος} αι), απεικονίζει το μεγαλείο το οποίο αντίκρυσαν οι σταυροφόροι μόλις έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη. Οι σταυροφόροι φαίνονται θαμπωμένοι από την ομορφιά της Βασιλεύουσας, ωστόσο εξυψώνουν τον εαυτό τους και δείχνουν υπερηφάνεια για τη σκληρότητα και τον τρόπο που επιτέθηκαν, φανερώνοντας έτσι την αλαζονεία τους: «*Κανένας από εμάς δεν ήταν τόσο σκληρός...γιατί ποτέ άλλος λαός...δεν ανέλαβε μια τόσο μεγάλη επιχείρηση όσο εκείνη της δικής μας επίθεσης*» (Γλεντής κ.α., 2011: 92). Η δεύτερη πηγή είναι του βυζαντινού ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη (12^{ος} αι.) που δείχνει τον «*Θρήνο για τη χαμένη πόλη*» όπου φαίνεται ο πόνος και η δυστυχία των Βυζαντινών που έχουν μείνει «*γυμνοί... και άστεγοι σαν τα πουλιά*» (Γλεντής κ.α., 2011: 92). Η τρίτη πηγή με τίτλο «*Εκδικητής*» του Ανδρέα Καρκαβίτσα (1899) παρουσιάζει τους «άλλους», όπως συνηθιζόταν στα παλιότερα σχολικά εγχειρίδια, με τρόπο τέτοιο, ώστε να τονίζεται ο θρησκευτικός διχασμός μεταξύ ανατολικής και δυτικής Εκκλησίας: «*Την άπαρτη πόλη ξένου πόδι πάτησε...Φράγκοι, Βενετσιάνοι και Γερμανοί χύνονται απάνω της αχόρταγα. Με τον σταυρό συντρίβουν τον σταυρό μας, με τη θρησκεία τους πελεκούν τη θρησκεία μας*» (Γλεντής κ.α., 2011: 92). Επίσης, η ίδια πηγή δείχνει και στοιχεία των Δυτικών που είχαν σταματήσει από το 1969 και φαίνεται να αναβιώνουν: «*Παίρνουν τα πλούτη μας, τη δόξα μας, τα ιερά μας. Αλλού τα πάνε στη Δύση, να ημερέσουν και κείνης τους λαούς...*» (Γλεντής κ.α., 2011: 92). Μάλιστα, στο συγκεκριμένο παράθεμα, υπάρχει η απεικόνιση ενός δυσκοπότηρου, το οποίο έχει τη λεζάντα: «*Πολύτιμο δυσκοπότηρο από την Αγία Σοφία. Μεταφέρθηκε κι αυτό στη Βενετία*» (Γλεντής κ.α., 2011: 92). Φαίνεται δηλαδή πως με αυτό το παράθεμα οι συγγραφείς βρίσκουν την ευκαιρία να τονίσουν την υπεροχή του πλούτου των Βυζαντινών έναντι των Δυτικών και με τη λεζάντα του δυσκοπότηρου πως η λεηλασία ήταν τέτοια που «κι αυτό», όπως και πολλά άλλα, διαρπάγησαν από την Κωνσταντινούπολη, κοσμώντας τις δυτικές συλλογές έργων τέχνης.

1.5 Οι Δυτικοί μετά την Άλωση του 1204

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, οι πρωταγωνιστές της σταυροφορίας μοιράστηκαν τα εδάφη του Βυζαντίου. Οι Βενετοί κράτησαν πολλά νησιά (Κυκλάδες, Εύβοια, Κρήτη), λιμάνια (Μεθώνη κ.α.) και τα 3/8 της Κωνσταντινούπολης. Οι υπόλοιποι σταυροφόροι ίδρυσαν τη Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, με αυτοκράτορα τον Βαλδουίνο της Φλάνδρας, το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης με βασιλιά τον Βονιφάτιο Μομφερατικό, το Δουκάτο των Αθηνών με επικεφαλής τον Όθωνα ντε Λα Ρος, το Πριγκιπάτο της Αχαΐας με επικεφαλής τον Γοδεφρείδο Βιλεαρδουίνο και άλλες μικρότερες ηγεμονίες όπως της Νάξου, των Σαλώνων κ.ά. Τα φράγκικα κράτη είχαν μια σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ τους και λειτούργησαν σύμφωνα με το δυτικό φεουδαλικό σύστημα (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007: 161-163).

Αξίζει να γίνει μια ξεχωριστή αναφορά στο πώς παρουσιάζονται οι Δυτικοί μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και ιδιαίτερα μέσα στη Φραγκοκρατία, καθώς αναδεικνύεται τόσο η αρνητική αλλά και (για πρώτη και μοναδική φορά) η θετική πλευρά των Δυτικών. Ο συγγραφέας του 1946 δείχνει τους Δυτικούς να εισβάλλουν στον ελλαδικό χώρο, για να κατακτήσουν τις επαρχίες που τους αναλογούσαν: «... οί Φράγκοι ὄρμησαν, διὰ νὰ καταλάβῃ καθένας τὸ μερίδιον, τὸ ὁποῖον τοῦ παρεχωρήθη» (Γκινόπουλος, 1946: 94). Με θετικό τρόπο αξιολογούνται οι Βιλεαρδουίνοι και το πώς συμπεριφέρθηκαν στην Πελοπόννησο. Το εγχειρίδιο του 1945 αναφέρει πως οι Βιλεαρδουίνοι «...ἐκυβέρνησαν πολὺ καλά. Ἐσεβάσθησαν τὴν θρησκείαν, τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων» (Πετρούνιας, 1945: 79). Παρόμοια αναφορά κάνει ο Γκινόπουλος (1946) ο οποίος προσθέτει ακόμα πως «εἰς τὰς κοινότητας ἀφῆκαν ὅλα τὼν τὰ προνόμια...Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τὼν ἡ Πελοπόννησος ἤγκμασε πολὺ, οἱ δὲ κάτοικοί της ἠδύνηθησαν καὶ ἡ χώρα εἶδεν ἡμέρας ἀκμῆς καὶ εὐτυχίας» (Γκινόπουλος, 1946: 95). Επιπρόσθετα στοιχεία για τη συμπεριφορά των Φράγκων δίνει και το εγχειρίδιο του 1969, το οποίο προσθέτει στα παραπάνω πως ο Βιλεαρδουίνος «ἠνόνησε πολὺ τὰς λαϊκὰς τάξεις καὶ ἐκέρδισε τὴν ἀγάπην καὶ ἐμπιστοσύνην τοῦ λαοῦ...ἐξησφάλισε πλήρη θρησκευτικὴν καὶ ἐθνικὴν συνείδησιν. Ἦναντιώθη ἀκόμη καὶ πρὸς τὰ τάγματα τῶν Φραγκομοναχῶν...μὲ σκοπὸν νὰ διαδώσουν τὸν καθολικισμόν» (Κλειδάς, 1969: 110). Βέβαια, ο συγγραφέας αποτιμᾷ θετικά τις πράξεις των Δυτικών, επειδή αυτές είχαν να κάνουν με τη διάσωση της Ορθοδοξίας από τον Καθολικισμό και ίσως με αυτόν τον τρόπο θέλει να δικαιολογήσει αυτή του την πράξη, εξυψώνοντας συγχρόνως το ελληνοχριστιανικό αίσθημα το οποίο το προστάτεψαν οι ίδιοι οι Δυτικοί. Ο Βουγιούκας (1975) δεν αναφέρεται θετικά μόνο στους Βιλεαρδουίνους. Σχολιάζοντας την κυριαρχία των Βενετών στην Κρήτη μετά την

Άλωση του 1204, ο συγγραφέας αναφέρει πως «κάτω από την ένετική κυριαρχία, οί Έλληνες τῆς Κρήτης μπόρεσαν νά διατηρήσουν έπαφή με τῆ Δυτική Εὐρώπη...καί νά παρουσιάσουν μιὰ δική τους παράλληλη ἀναγέννηση στὰ γράμματα καί τὶς τέχνες...Με τὴν ἄφιξη τῶν Τούρκων ἡ πολιτιστικὴ ἀνθήση τοῦ νησιοῦ σταμάτησε ἀπότομα» (Βουγιούκας, 1975: 150). Παρόμοια τύχη είχαν και τα νησιά του Ιονίου, τα οποία δεν συμπάθησαν και ιδιαίτερα τους Βενετούς. Ωστόσο, ο συγγραφέας δηλώνει πως «ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἦταν τυχεροὶ ποὺ δὲ γνώρισαν καθόλου τὴν τούρκικη σκλαβιά. Ὅπως καὶ οἱ Κρητικοί, δὲν ἔχασαν τὴν ἐπαφή τους με τὴν Εὐρώπη, γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἐλευθερώθηκε ἡ Ἑλλάδα βρέθηκαν περισσότερο πολιτισμένοι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες» (Βουγιούκας, 1975: 150). Φαίνεται η αντίθεση του Βουγιούκα σε σύγκριση με τους υπόλοιπους συγγραφείς. Ο συγγραφέας τονίζει πως το Βυζάντιο ωφελήθηκε ἀπὸ τους Δυτικούς και ἀπὸ τον πολιτισμὸ τους και εἶναι τὸ μοναδικὸ εγχειρίδιο ἀπὸ ὅσα ἐξετάστηκαν που ἐγκωμιάζουν τον δυτικὸ πολιτισμὸ. Αὐτὸ φαίνεται και ἀπὸ τὴν εικονογράφηση του βιβλίου που ἀπεικονίζει μιὰ φράγκικη πανοπλία (Βουγιούκας, 1975: 148), τὸ κάστρο τῆς Μεθώνης και τὸ κάστρο του Αγίου Ιωάννη στην Πάτμο (Βουγιούκας 1975: 149 – 150). Ο Βουγιούκας και πάλι ἀνοίγει τὸν δρόμο τῆς ἐκτίμησης τῶν πολιτισμικῶν στοιχείων τῶν «ἄλλων».

Μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261, ἡ ἀναφορὰ στους Δυτικούς εἶναι ἐλάχιστη και ἀποσπασματικὴ. Ενδεικτικὰ ὁ Γκινόπουλος (1946: 101) δείχνει τὸν αυτοκράτορα Βαλδουῖνο Β΄ ὁ ὁποῖος «τόσον ἐτρόμαξεν, ὥστε ἀμέσως ἐγκατέλειψε τὴν πρωτεύουσαν» και ὁ Κλειδᾶς (1969: 115) τους Φράγκους οἱ ὁποῖοι «κατελήφθησαν ἀπὸ πανικὸν» και ἀναχώρησαν για τὴ Δύση. Τα ὑπόλοιπα εγχειρίδια δὲν κάνουν κάποια ιδιαίτερη ἀναφορὰ στους Δυτικούς κατὰ τὴν ἀνάκτηση, ἐνῶ οἱ συγκεκριμένοι δύο συγγραφεῖς ἐπιλέγουν νὰ δείξουν στους μαθητὲς τὶς κινήσεις τῶν «ταπεινωμένων» Φράγκων. Επιπλέον, λίγο ἀργότερα, σημειώνοντας πως ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τους Δυτικούς ὅταν εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Μεχμέτ Β΄, ὁ Κλειδᾶς (1969: 130) ἀναφέρει πως οἱ Δυτικοί ἐστεῖλαν «μικρὴν δύναμιν» και πως «αὐτὴ ἦτο ἡ βοήθεια τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν κινδυνεύουσαν αὐτοκρατορίαν, ἡ ὁποία ἐπὶ τόσους αἰῶνας προήσπισεν τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τόσων και τόσων βαρβάρων». Και πάλι ὁ συγγραφέας θέλει νὰ τονίσει τὸ πὼς ωφελήθηκε ἡ Εὐρώπη ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ, ἀνυψώνοντας τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ αἶσθημα τῶν μαθητῶν. Στὸ ἴδιο σημεῖο ὁμως ὁ Καμπανάς (1957: 81) ἀναφέρει πως ὁ πάπας «μολονότι **προσπάθησε**, δὲν ἠμπόρεσε νὰ στείλῃ σημαντικὴ βοήθεια». Φαίνεται ἡ διαφορετικὴ ὀπτικὴ του συγγραφέα στὸ συγκεκριμένο ζήτημα, που οφείλεται στὴ ἐκσυγχρονιστικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1957.

Στο πλαίσιο των σταυροφοριών, αξίζει να γίνει και μια σύντομη αναφορά στον εκάστοτε πάπα, ο οποίος αντιμετωπιζόταν και - μέχρι και σήμερα - αντιμετωπίζεται, με όχι τόσο θετικό τρόπο μέσα στα σχολικά εγχειρίδια. Διαχρονικά εμφανίζεται ως μια ισχυρή προσωπικότητα που υποδαυλίζει συγκρούσεις σε Ανατολή και Δύση. Μετά από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, ο Γκινόπουλος (1946: 93) παρουσιάζει τον πάπα Ιννοκέντιο ο οποίος «*τόσην χαράν ήσθάνθη δι' όλα αυτά, ὥστε ἔδωκε συγχώρησιν εἰς τὰ εγκλήματα καὶ τὰς ἱεροσυλίας τῶν σταυροφόρων*», δείχνοντας τον πάπα με αυτόν τον τρόπο αμετανόητο για τις πράξεις τους. Το εγχειρίδιο της δικτατορίας μιλά για τον πειρασμό των Δυτικών απέναντι στο ελληνοχριστιανικό μεγαλείο. Την επιθυμία τους αυτή «*ὑπεδαύλιζε καταλλήλως καὶ ὁ ἐκάστοτε Πάπας τῆς Ρώμης, προκειμένου νὰ ἀναγνωρισθῆ θρησκευτικὸς ἀρχηγὸς ὅλων τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν*» (Κλειδάς, 1969: 103). Φαίνονται δηλαδή οι φιλοδοξίες του πάπα, οι οποίες μάλιστα δεν λειτουργούν εις βάρος της Ανατολής αλλά και εις βάρος του ίδιου του ποιμνίου. Όπως μας ενημερώνει ο συγγραφέας, η Δύση τότε ήταν γεμάτη από «*συμμορίας τυχοδιωκτῶν*». Ο πάπας «*διὰ νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν τόπον ἀπὸ τὰς συμμορίας αὐτάς*» (Κλειδάς, 1969: 104) τους χρησιμοποίησε ρίχνοντάς τους ως «*πρόβατα στη σφαγή*» για να σώσει τους Αγίους Τόπους κατά την πρώτη σταυροφορία, αλλά και για να απαλλαγεί συγχρόνως από την παρουσία τους. Αξίζει να σημειωθεί το πώς τον προβάλλουν τα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία σε γενικές γραμμές δείχνουν τα γεγονότα και τα πρόσωπα πιο αποστασιοποιημένα όπως θα γίνει φανερό και στη συνέχεια της παρούσας εργασίας. Το σύγχρονο εγχειρίδιο του 2011 αναφέρει πως ο πάπας δέχθηκε να βοηθήσει τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων «*γιατί του ἔδινε [ενν. του πάπα] νὰ παρεμβαίνει στα πράγματα τῆς ανατολικῆς ἐκκλησίας*» (Γλεντής κ.ά., 2011: 91). Παρόμοια αναφορά κάνει και το εγχειρίδιο του 1998 που αναφέρει πως «*πίσω ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ σκοπὸ τῶν Σταυροφοριῶν κρύβονταν ἡ φιλοδοξία τοῦ Πάπα νὰ υποτάξῃ τὴν Ανατολικὴ Ὀρθόδοξη ἐκκλησία...*» (Ασημομύτης, κ.ά., 1998: 114). Γίνεται φανερό πως στο συγκεκριμένο ζήτημα των σταυροφοριών, ο πάπας προβάλλεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο από όλα τα σχολικά εγχειρίδια από το 1940 μέχρι και σήμερα, και ίσως είναι το μοναδικό πρόσωπο της παρούσας εργασίας που παρουσιάζεται με παρόμοιους χαρακτηρισμούς από όλα τα εγχειρίδια και σε όλες τις χρονικές συγκυρίες.

1.6 Οθωμανοί Τούρκοι

Το κράτος των Οθωμανών πρωτοϊδρύθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα και αποτελούσε μια μικρή ηγεμονία που σιγά σιγά κυρίεψε και απορρόφησε πρώην βυζαντινά εδάφη της Μικράς

Ασίας και των Βαλκανίων. Πιο αναλυτικά, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου των Βυζαντινών μεταξύ Ανδρονίκου Β΄ και Ανδρονίκου Γ΄ (1321 – 1328), οι Οθωμανοί, με πρώτο αρχηγό τον Οσμάν και στη συνέχεια τον Ορχάν, κατέλαβαν αρκετές βυζαντινές πόλεις της Μικράς Ασίας. Ο Ορχάν το 1326 κατέλαβε την Προύσα και την έκανε πρωτεύουσά του και το 1331 κατέλαβε τη Νίκαια, με αποτέλεσμα να αναγκαστούν οι Βυζαντινοί να συνάψουν ειρήνη, καταβάλλοντας στους Οθωμανούς ετήσιο φόρο. Για αρκετό διάστημα ηρέμησαν οι σχέσεις τους. Αργότερα, ο Καντακουζηνός συμάχησε με τους Οθωμανούς, προσκαλώντας τους στην Καλλίπολη την οποία αργότερα την κατέλαβαν εδραιώνοντας έτσι τη θέση τους στη Βαλκανική. Επιπλέον, οι Οθωμανοί ενεπλάκησαν και στον πόλεμο μεταξύ του Ιωάννη Ε΄ και του πρωτότοκου γιου του Ανδρονίκου Δ΄, ο οποίος ζήτησε βοήθεια από τον γιο του Μουράτ Α΄, Σαβτζή, για να ανέλθει στον θρόνο. Έπειτα, ο Μανουήλ ανέλαβε τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης και δεν αναγνώρισε την εξουσία των Οθωμανών στα Βαλκάνια. Το 1383 ο Μουράτ Α΄ για να αντιμετωπίσει το εγχείρημα του Μανουήλ, επιτέθηκε και κατέλαβε τις Σέρρες και τη Θεσσαλονίκη. Το 1389 ο Μουράτ Α΄ δολοφονήθηκε στα σερβικά σύνορα και στον θρόνο ανήλθε ο γιος του Βαγιαζήτ Α΄, ο επονομαζόμενος «Κεραυνός», εδραιώνοντας ακόμη περισσότερο τη θέση του στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια. Ωστόσο η εμφάνιση του Ταμερλάνου και οι νικηφόρες επιχειρήσεις του, έδωσαν και πάλι παράταση ζωής στο Βυζάντιο. Ο Βαγιαζήτ αιχμαλωτίστηκε και αυτοκτόνησε (Αθανασόπουλος, 2021).

Με τη βοήθεια των Βυζαντινών, ο Μεχμέτ Α΄ διαδέχθηκε τον Βαγιαζήτ και επικράτησε ολοκληρωτικά. Οι ιστορικοί αναφέρουν πως ήταν ένας ηγέτης ήπιος στη συμπεριφορά του. Μετά τον θάνατό του ανέλαβε ο γιος του Μουράτ Β΄. Ο Μουράτ Β΄ θέλησε να εκδικηθεί τους Βυζαντινούς επειδή προσπάθησαν να προκαλέσουν εμφύλιο στους Οθωμανούς και έτσι πολιορκήσε Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη. Έλυσε ωστόσο την πολιορκία άρον άρον, καθώς ο νεαρός αδερφός του Μουσταφά, με τη βοήθεια του Μανουήλ Β΄, προχώρησε προς την Προύσα όπου άρχιζαν να τον αναγνωρίζουν ως σουλτάνο. Το 1451 πέθανε ο Μουράτ Β΄ και στη θέση του ανέβηκε και πάλι ο Μεχμέτ Β΄, ο οποίος ακολούθησε διαλλακτική πολιτική στην αρχή. Οι Βυζαντινοί όμως τον απείλησαν ότι θα απελευθερώσουν ένα μέλος της οικογένειας του Μεχμέτ, τον Ορχάν, με σκοπό να προκληθεί εμφύλιος στο οθωμανικό κράτος. Έτσι, ο Μεχμέτ ξεκίνησε μια οργανωμένη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης. Ο Μεχμέτ ξεκίνησε επίσημα την πολιορκία στις 5 Απριλίου 1453. Έως τις 21 Απριλίου οι πολιορκούμενοι αντιστέκονταν σθεναρά. Τότε ο Μεχμέτ μετακίνησε δια ξηράς αρκετά πλοία και απέρριψε την ειρηνευτική πρόταση που του έκανε ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄. Η Κωνσταντινούπολη άντεχε μέχρι και τον Μάιο, γεγονός που προβληματίσε τον

Μεχμέτ. Πρότεινε στον Κωνσταντίνο να συνθηκολογήσει, παραδίδοντας την Πόλη, αλλά εκείνος αρνήθηκε. Τα ξημερώματα της 29ης Μαΐου, άρχισε η μεγάλη επίθεση των Τούρκων. Όπως αναφέρει ο Δούκας, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, μια ομάδα Οθωμανών διείσδυσε στην Κωνσταντινούπολη από μια μικρή πύλη, την Κερκόπορτα, προκαλώντας αναστάτωση στους πολιορκούμενους (Ducas, 1834). Μετά τον τραυματισμό του Ιουστινιάνη και τον θάνατο του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ και μέχρι το μεσημέρι, η πόλη είχε καταληφθεί πλήρως. Τότε σταμάτησαν οι σφαγές και οι Οθωμανοί επιδόθηκαν σε λεηλασίες και αιχμαλωσίες. Ο Μεχμέτ μετέβη στον ναό της Αγίας Σοφίας για να προσευχηθεί, μετατρέποντας τον ναό σε ισλαμικό τέμενος (Αθανασόπουλος, 2021).

Όλο αυτό το χρονικό της ιστορίας των Οθωμανών σε συνάρτηση με το Βυζάντιο, δείχνει πως υπήρχε μια συνεχής επικοινωνία και διπλωματική συνεργασία μεταξύ των δύο λαών, η οποία πολλές φορές οδηγούσε τους Βυζαντινούς σε λάθη, αφού είχαν πολλές φορές ως στόχο την εκπλήρωση προσωπικών φιλοδοξιών. Όλες αυτές οι πληροφορίες, που είναι κατά κάποιον τρόπο μια σκιά για την Παλαιολόγεια περίοδο, δεν αναφέρονται με καθαρό και εκτενή τρόπο στα σχολικά εγχειρίδια. Μεγαλύτερη ανάλυση γίνεται στα μεταπολεμικά βιβλία μέχρι και εκείνα της δεκαετίας του '70. Στα δυο νεότερα εγχειρίδια των Ασημούτη κ.ά., 1998 και των Γλεντή κ.α., 2011, η εξέλιξη των Οθωμανών είναι πολύ επιγραμματική και σύντομη. Στη συνέχεια θα γίνει μια αναλυτική αναφορά για το πώς αποτυπώνονται οι Οθωμανοί στα σχολικά εγχειρίδια που εξετάζονται, εστιάζοντας την προσοχή περισσότερο σε ζητήματα φρασεολογίας των συγγραφέων.

Οι Οθωμανοί Τούρκοι παρουσιάζονται στο εγχειρίδιο του 1945 ως φανατικοί Μωαμεθανοί, *«ικανώτατοι καὶ γενναιότατοι πολεμισταί»* (Πετρούνιας, 1945: 87) τους οποίους οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν εύκολα να νικήσουν και δεν άργησαν να γίνουν *«ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος ὄλων τῶν Χριστιανικῶν λαῶν»* (Πετρούνιας, 1945: 89). Οι Τούρκοι εμφανίζονται με *«λύσαν»* να επιτίθενται κάνοντας *«μεγάλη λεηλασία καὶ καταστροφή»* και να αιχμαλωτίζουν ή να πωλούν ως δούλους γυναίκες και παιδιά κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (Πετρούνιας, 1945: 98-99). Στο εγχειρίδιο του Γκινόπουλου (1946) εμφανίζονται ως ένας νέος φοβερός εχθρός που απειλεί ολόκληρη την Ευρώπη. Ο συγγραφέας προβάλλει τους Οθωμανούς επί Μουράτ Β΄ να επιτίθενται κατά της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι *«ῶρμησαν ἐναντίον αὐτῆς με̄ λύσαν...»* (Γκινόπουλος, 1946: 110). Κατά τη μεγάλη έφοδο *«αὶ ἔφοδοι τῶν Τούρκων ἤρχισαν λυσσώδεις...ὡσὰν κύματα θαλάσσης ἀγριεμένα»* (Γκινόπουλος, 1946: 119). Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου, ο συγγραφέας αναφέρει πως οι Οθωμανοί ως *«θηρία ἀνήμερα»* μπήκαν στην πόλη, *«ἔσφαζαν τὴν ἀθάνατον φρουρὰν...καὶ*

ἐπεδόθησαν εἰς λεηλασίαν καὶ τὴν διαρπαγὴν» και μπαίνοντας στην Αγία Σοφία «ἔσπασαν τὰς θύρας διὰ πελέκεων...Τὰ ὄργια καὶ τὰ ἐγκλήματα τὰ ὅποια διέπραξαν, ἦσαν φρικώδη, ἀπερίγραπτα. Ἐμόλυναν...ἐλεηλάτησαν... ἀπογύμνωσαν...» (Γκινόπουλος, 1946: 120). Με παρόμοιο τρόπο εμφανίζονται οι Οθωμανοί και στο άλλο εγχειρίδιο του 1946 όπου «ὄρμησαν οἱ Τοῦρκοι μὲ μανία» κατά των τειχῶν και ἔπειτα κατά του Κωνσταντίνου που «τὸν κυνηγοῦσαν μὲ ἄγριες φωνές, χτυπήματα καὶ βογητιά» και αργότερα «ἀφοῦ ζέκαμαν τὴν φρουρά, ρίχτηκαν σὰ μεθυσμένοι στὴ διαρπαγὴ» με αποκορύφωμα την Αγία Σοφία που «γίνονται βαρβαρικές ἀσχημίες» (Χωραφάς και Ποταμιανός, 1946: 64-65). Το εγχειρίδιο του 1957 δεν κάνει τόσο εκτεταμένες αναφορές στη συμπεριφορά των Τούρκων, ωστόσο αυτές δεν λείπουν. Δείχνει τους Τούρκους που «ὄρμησαν τότε μὲ φωνές κι ἀλαλαγμούς» σαν να εἶναι μια «φοβερὴ καταγίδα» (Καμπανάς, 1957: 86). Μετά τον θάνατο του βασιλιά «ἔσφαζαν τοὺς Ἕλληνας» και στην Αγία Σοφία «τὰ ὄργια ποὺ ἔκαναν στὸν ἱερὸ αὐτὸ χῶρο, προκαλοῦν φρίκη» (Καμπανάς, 1957: 86).

Το εγχειρίδιο της δικτατορίας δείχνει τους Οθωμανούς να γίνονται «φανατικώτεροι καὶ αὐτῶν τῶν Ἀράβων», φανατισμό τον οποίο τον μεταδίδουν και σε αυτούς που κατορθώνουν να εξισλαμίσουν, δίνοντάς τους «ὑποσχέσεις καὶ ἀξιώματα» (Κλειδάς, 1969: 119). Αρκετὸ ενδιαφέρον ἔχει το πὼς παρουσιάζονται οι μέρες της πολιορκίας και οι χαρακτηρισμοὶ που χρησιμοποιεῖ ο συγγραφέας. Ο συγγραφέας αναφέρει πως πριν τη μέρα της Ἄλωσης «ἀλαλαγοὶ χαρᾶς ἠκούοντο...καὶ τύμπανα ἐκρούοντο δαιμονιωδῶς» στο στρατόπεδο των Τούρκων (Κλειδάς: 134). Τα ξημερώματα της 29ης Μαΐου «μὲ δαιμονισμένον θόρυβον ἀπὸ φωνᾶς καὶ ἀλαλαγμούς, σαλπίσματα, τυμπανοκρουσίας, κανονιοβολισμούς ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη, ἐξαπολύονται τὰ βάρβαρα στίφη ἐναντίον τῶν τειχῶν. Ἡ πλέον λυσσώδης ἐπίθεσις ἐκδηλώνεται εἰς τὴν πύλην τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ...», «ὄρμοῦν μὲ ἀκράτητον μανίαν καὶ λύσσαν» (Κλειδάς, 1969: 136). Ο συγγραφέας συνεχίζει λέγοντας πως μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου «κατεκλύσθη ἡ πόλις ἀπὸ ἔξαλλα στίφη Τούρκων...μὲ ἀλαλαγμούς χαρᾶς. Κατέσφαζον τοὺς ὑπολοίπους ὑπερασπιστὰς καὶ ἤρχιζον νὰ ἐπιδίδωνται εἰς ἀρπαγὰς, σφαγὰς, λεηλασίας, ἐμπρησμούς καὶ ἄλλας ἀκατανομάστους βαρβαρότητας...Αἱ ἐκκλησῖαι καὶ τὰ μοναστήρια...ἐλεηλατήθησαν καὶ ἐμολύνθησαν...Σκηναὶ φρίκης διεδραματίσθησαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας...Ἄλλοίμονον! Οὔτε ἐκεῖ εὔρον σωτηρίαν. Κατέφθασαν καὶ ἐκεῖ οἱ Γενίτσαροι καὶ, ἀφοῦ μὲ ἀζίνας καὶ πελέκεις ἐθρυμμάτισαν τὰς θύρας, εἰσῆλθον εἰς τὸν ναὸν καὶ ἄλλους ἔσφαζαν, ἄλλους ἠχμαλώτισαν. Ἦρπασαν τὰ πολύτιμα σκεύη καὶ κατεσπίλωσαν ἢ κατέστρεψαν τὰ ἁγίας εἰκόνας... Καμμία πόλις δὲν ἐδοκίμασε τόσον μεγάλην καταστροφὴν, ὅσον ἡ Κων/πολις» (Κλειδάς, 1969: 138-139).

Απότομη στροφή παρατηρείται στο εγχειρίδιο του 1975, η Άλωση συνοψίζεται σε μια φράση στο τέλος του κεφαλαίου: «*Σκηνές τρόμου και φρίκης συνόδευσαν την Άλωση: σφαγές, λεηλασίες, αίχμαλωσίες, βανδαλισμοί και άλλες βαρβαρότητες...πλήθη χριστιανῶν...ἔπεσαν θύματα τῆς μανίας τῶν γενιτσάρων*» (Βουγιούκας, 1975: 164). Θα περίμενε κανείς να είναι πιο έντονο το ύφος του συγγραφέα άμα ληφθεί υπόψη πως το εγχειρίδιο γράφτηκε περίπου ένα χρόνο μετά την εισβολή στην Κύπρο. Ωστόσο, δεν πρέπει να προσπεραστεί το γεγονός πως μετά το 1975 η χώρα προσπαθεί με κάθε τρόπο να μπει στην ΕΟΚ και έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί η στάση του. Το σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο αναφέρει πως ήταν «*σκληροί πολεμιστές και φανατικοί Μουσουλμάνοι*» και πως ανάγκαζαν τους πληθυσμούς «*να αλλάζουν πίστη και να εξισλαμιστούν*» (Γλεντής κ.α., 2011: 101). Η μόνη αναφορά που γίνεται προς τους Οθωμανούς κατά τη διάρκεια της μάχης είναι ότι μπαίνοντας από την κερκόπορτα «*χτύπησαν πισώπλατα τους υπερασπιστές*» (Γλεντής, κ.α., 2011: 111). Στο εγχειρίδιο του 1998 η μοναδική αναφορά ως προς τη συμπεριφορά των Οθωμανών γίνεται μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου όταν «*όρμησαν στην Πόλη κι άρχισαν να σκοτώνουν, να λεηλατούν και να καταστρέφουν έργα τέχνης*» (Ασημομύτης κ.α., 1998: 142). Η αποκλιμάκωση της φρασεολογίας από τα μεταπολεμικά εγχειρίδια στα νεότερα είναι εμφανής και στο παράδειγμα των Οθωμανών Τούρκων.

Στο σημείο αυτό σημαντικό είναι να αναφερθεί και πως προβάλλεται το παιδομάζωμα στα σχολικά εγχειρίδια. Το παιδομάζωμα (*devşirme* στα τούρκικα που σημαίνει συλλογή, μάζεμα) ήταν η βίαιη απόσπαση από το οθωμανικό κράτος παιδιών των χριστιανών υπηκόων υπό μορφή φόρου και η ένταξή τους στο οθωμανικό – ισλαμικό περιβάλλον, με σκοπό τη χρησιμοποίησή τους στο παλάτι, τον στρατό και την κρατική διοίκηση. Διαφοροποιείται από τον δουλικό θεσμό στο ότι είχε ως σκοπό τη συλλογή κατά αποκλειστικότητα χριστιανών υπηκόων (Παπούλια, 2010: 65). Όλα τα σχολικά εγχειρίδια που εξετάστηκαν, αναφέρονται στον τρόπο με τον οποίο οι χριστιανοί με τη βία γίνονταν μουσουλμάνοι (εξισλαμισμός), ωστόσο παρατηρούνται πιο έντονοι χαρακτηρισμοί σε κάποια σχολικά εγχειρίδια. Το εγχειρίδιο της δικτατορίας αποτυπώνει με πολύ έντονο και παραστατικό τρόπο τον εξισλαμισμό των γενιτσάρων: «*Οί Τουρκοί ήρπαζον από τὰς ἀγκάλας τῶν μητέρων...ἐνέπνεον εἰς αὐτὰ μέγαν καὶ ἄγριον φανατισμόν...Τὸ σκληρὸν καὶ βάρβαρον αὐτὸ σύστημα...ὑπῆρξεν ὀλέθριον διὰ τὸν Ἑλληνισμόν...Μὲ φρίκην καὶ σπαραγμὸν ψυχῆς ἔβλεπον οἱ Ἕλληνες τὰ τέκνα των νὰ γίνωνται πολέμιοι τῆς ἰδίας των πατρίδος καὶ θρησκείας. Διότι οἱ γενίτσαροι ἦσαν ἄγριοι πολεμισταί, βάρβαροι καὶ ἀπολίτιστοι...ἀπέβησαν ἢ μάστιξ καὶ το φόβητρον τῶν χριστιανῶν...θανάσιμος κίνδυνος...δι' ὀλόκληρον τὴν Εὐρώπην*» (Κλειδάς,

1969: 120). Ενδεικτικά, ενδιαφέρον είναι να παρουσιαστεί το πώς απεικονίζονται σε ένα μεταγενέστερο εγχειρίδιο, του 1998, έτσι ώστε να φανεί δραματική διαφοροποίηση: «...στρατολογούσαν παιδιά χριστιανών, που τα εξισλάμιζαν και τα φανάτιζαν, για να τα κάνουν φανατικούς πολεμιστές. Αυτό ήταν το παιδομάζωμα» (Ασημομύτης, κ.α., 1998: 131).

Αξίζει να σημειωθεί και πώς εμφανίζονται οι αρχηγοί των Οθωμανών. Μεγάλη έκταση χαρακτηρισμών δίνουν οι συγγραφείς προς το πρόσωπο του Μεχμέτ Β΄ ή Μωάμεθ Β΄ όπως τον ονομάζουν όλα τα εγχειρίδια που εξετάστηκαν. Στο εγχειρίδιο του 1945 παρουσιάζεται ως «*ὑπερήφανος καὶ φιλόδοξος*» (Πετρούνιας, 1945: 93) που «*ἐλύσσα ἀπὸ τὸν θυμόν του*» όταν έβλεπε να χάνει ο τουρκικός στόλος από τον βυζαντινό τον Απρίλιο του 1453 (Πετρούνιας, 1945: 96). Ως «*ὄζυς καὶ ὀρμητικός*» προβάλλεται στο εγχειρίδιο του 1946, που κατά την ήττα του στην πολιορκία του Απριλίου του 1453 «*ἀπὸ τὴν ὀργὴν καὶ τὴν μανίαν διὰ τὸ πάθημα τοῦτο*» καταστρώνει το «*σπουδαῖον κατὸρθωμα*», κατά το οποίο μετέφερε εβδομήντα περίπου πλοία από την ξηρά (Γκινόπουλος, 1946: 117). Τον δείχνει να στήνει το κεφάλι του Κωνσταντίνου σε μια στήλη για εκφοβισμό, αλλά προβάλλει και τη θετική του πλευρά, καθώς επέτρεψε σε λίγους Κρήτες να αποχωρήσουν ανενόχλητοι «*θαυμάσας τὴν ἀνδρείαν των*» (Γκινόπουλος, 1946: 120). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως υπερβολική περιγραφή γίνεται στον Μεχμέτ στο εγχειρίδιο του 1957, καθώς τόσο εκτενή περιγραφή προσωπικότητας δεν συναντήθηκε σε κανένα άλλο εγχειρίδιο, βυζαντινής ή μη. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, είχε «*ἀνάστημα μᾶλλον ὑψηλό, μὲ λεπτὰ χαρακτηριστικά, μύτη γαμψή σὰν τοῦ ἀετοῦ, μάτια σπινθιροβόλα καὶ ὄψι σκεπτική...ἦταν πολὺ ἔξυπνος μὲ ἐξαιρετο στρατηγικὸ πνεῦμα καὶ φιλοπόλεμος*» σύμφωνα με τον έμπιστο στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο Γεώργιο Σφραντζή, επομένως «*δὲν εἶχε λόγους νὰ λιβανίζῃ τὸ σουλτᾶνο*». Εκτός από την τουρκική γλώσσα, ο Μεχμέτ «*ἐγνώριζε καλὰ τὴν ἑλληνικὴ, τὴν περσικὴ, τὴν ἀραβικὴ καὶ τὴ λατινικὴ, ἀγαποῦσε δὲ νὰ μελετᾷ μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τὰ κατορθώματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου...τὴν ἀρχαία καὶ νεώτερη ἱστορία μας...*» (Καμπανάς, 1957: 80 – 81). Κατά την πρόσκαιρη ναυτική ήττα των Οθωμανών τον Απρίλιο του 1453, ο συγγραφέας αναφέρει πως ο Σουλτάνος «*ἐκράυγαζε στοὺς δικούς του ὅτι εἶναι δειλοὶ καὶ ἄνανδροι*» μέσα σε ένα «*παραλήρημα τῆς μανίας του*» και χαρακτηρίζει το σχέδιό του να μεταφέρει τα πλοία από ξηράς ως «*σατανικό*» (Καμπανάς, 1957: 83). Μεγάλο επίσης ενδιαφέρον έχει το πώς εμφανίζεται ο Μεχμέτ Β΄ στο εγχειρίδιο της δικτατορίας, ο οποίος σύμφωνα με τον συγγραφέα «*ἦτο πλήρης ὀρμῆς, ἔξυπνότατος καὶ φιλόδοξος. Διέθετε στρατηγικὴν ἰκανότητα καὶ διοικητικὴν πείραν...Λέγεται, ὅτι συνεδύαζε τὴν μεγάλην σκληρότητα, τὴν δίψαν τοῦ αἵματος καὶ ἄλλα κατώτερα πάθη, μὲ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπιστήμην, τὰς τέχνας καὶ τὰ*

γράμματα» (Κλειδάς, 1969: 130). Ο ενθουσιασμός των Βυζαντινών κατά τη ναυτική νίκη τους τον Απρίλιο του 1453, προκαλεί «*τὴν λύσσαν τοῦ Σουλτάνου*», ο οποίος ως «*πανοῦργος*» καταφεύγει στο «*σατανικὸν στρατήγημα*», να μεταφέρει δηλαδή τα πλοία από ξηράς (Κλειδάς, 1969: 132). Στο εγχειρίδιο του 1975 ο Μεχμέτ παρουσιάζεται ως μια από «*τις μεγαλύτερες φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς του, με̐ ἐξαιρετικὲς διοικητικὲς ἰκανότητες*», ο οποίος ήθελε να εκπληρώσει τη «*δική του φιλοδοξία*» που πήγαζε από τον προφήτη Μωάμεθ που είχε πει ότι «*μεγαλύτερος στρατηγὸς θὰ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θὰ πάρῃ τὴν Πόλη*» (Βουγιούκας, 1975: 159). Η δραματική αλλαγή σε χαρακτηρισμούς προσωπικοτήτων που συμβαίνει στα νεότερα εγχειρίδια φαίνεται και πάλι στο εγχειρίδιο του 1998, όπου ο μόνος σχολιασμός στο πρόσωπο του Μεχμέτ είναι πως «*ἐδείξε μεγάλες στρατιωτικὲς και πολιτικὲς ἰκανότητες*» (Ασημομύτης κ.α., 1998: 132), ενώ στο σύγχρονο εγχειρίδιο δεν γίνεται απολύτως κανένας χαρακτηρισμός.

Οι χαρακτηρισμοί για τους άλλους σουλτάνους των Οθωμανών είναι ελάχιστοι, και αυτό οφείλεται στο γεγονός πως δεν είναι εκτεταμένη η προβολή τους στα εγχειρίδια, καθώς και τα γεγονότα που τους συνόδευαν. Ο Μουράτ Α΄ εμφανίζεται ως «*ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλυτέρους κατακτητὰς τῶν Τούρκων*» στο εγχειρίδιο του Γκινόπουλου (1946: 108). Ο γιος του Μουράτ Α΄, Βαγιαζήτ, προβάλλεται στο εγχειρίδιο του 1946 ως «*ὀρμητικώτερος ἀπὸ τὸν πατέρα του δι' αὐτὸ ὠνομάσθη κ ε ρ α υ ν ὸ ς (γιλδιρίμ)*» (Γκινόπουλος, 1946: 109) και στο εγχειρίδιο του 1969 χαρακτηρίζεται ως «*γενναῖος, ὀρμητικός, ταχύς ὡς ἀστραπή, σκληρός και ἀποφασιστικός...Διὰ τοῦτο και ἐπωνομάσθη γιλδιρίμ, δηλ. κεραυνός*» (Κλειδάς, 1969: 122). Ο Μουράτ Β΄ απεικονίζεται ως «*φιλοπόλεμος*» και να προξενεί «*ἄγρια σφαγὴ στοὺς κατοίκους*» της Θεσσαλονίκης κατά την κατάληψή της το 1430 στο εγχειρίδιο του 1957 (Καμπανάς, 1957: 78) και στο σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο ως «*φιλόδοξος και ὀρμητικός*» (Γλεντής, κ.α., 2011: 101).

Γενικότερα, παρατηρεῖται πως οι συγγραφείς, ιδιαίτερα πριν από τη δικτατορία, ξοδεύουν αρκετό μελάνι για να περιγράψουν τους Οθωμανούς, κυρίως από αρνητική σκοπιά, ωστόσο, θα μπορούσε να υποστηριχθεῖ πως η παρουσίασή τους δεν διαφέρει κατά πολύ από τους Δυτικούς, για τους οποίους μπορεί να υποστηριχθεῖ πως χρησιμοποίησαν οι συγγραφείς ελαφρώς πιο έντονα σχόλια.

1.7 Μογγόλοι

Στις αρχές του 13ου αιώνα, στην περιοχή που βρίσκεται η σημερινή Δημοκρατία της Μογγολίας, το κράτος των Μογγόλων απέκτησε μεγάλη δύναμη, με αρχηγό τον Τζένγκις Χαν. Έκαναν πολλές κατακτήσεις και σε Ανατολή και σε Δύση. Οι Μογγόλοι συνέβαλαν κάποιες φορές στη βυζαντινή ιστορία. Το 1240 περίπου, οι Μογγόλοι έφτασαν στα σύνορα του σελτζουκικού κράτους το οποίο είχε ήδη εξασθενήσει και το 1243 το διέλυσαν και κυριάρχησαν σε ολόκληρη την ισλαμική Μικρά Ασία. Οι κατακτήσεις τους επεκτάθηκαν σε όλη την Ευρασία και κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια μεγάλη αυτοκρατορία (Ζαχαριάδου, 2009a). Άλλη σημαντική παρέμβασή τους στα βυζαντινά πράγματα, ήταν όταν οι Μογγόλοι νίκησαν το 1402 τον Βαγιαζήτ στη μάχη της Άγκυρας υπό τον ΤιμούρΛέγκ ή αλλιώς Ταμερλάνο. Αυτή η νίκη των Μογγόλων χάρισε στο Βυζάντιο άλλα 50 χρόνια ζωής. Με τις επιδρομές τους προξένησαν τον τρόμο στη Μικρά Ασία και αποσύρθηκαν έπειτα στην κεντρική Ασία, συνεχίζοντας το πολεμικό τους έργο (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007).

Οι χαρακτηρισμοί τους δεν απουσιάζουν από τα σχολικά εγχειρίδια που εξετάστηκαν. Στο εγχειρίδιο του 1945, οι Μογγόλοι χαρακτηρίζονται ως μια «*άγρια φυλή*» (Πετρούνιας, 1945: 90) ενώ σε αυτό του 1946, ότι ήταν ένας «*λαός βάρβαρος*» (Χωραφάς και Ποταμιανός, 1946: 55). Το σύγχρονο εγχειρίδιο τους δείχνει ως έναν λαό «*που λεηλατούσαν και αφάνιζαν τα πάντα στο πέρασμά τους*» (Γλεντής κ.α., 2011: 101). Το εγχειρίδιο της δικτατορίας προβάλλει τα λόγια του βυζαντινού ιστορικού Δούκα «*οὐδὲ κυνὸς ὑλακὴ τὸ παράπαν ἠκούετο οὐδὲ ὄρνιθος ἡμέρου κοκκυσμὸς οὐδὲ παιδίου κλαυθιρισμὸς*» (Ducas, 1834: 77), σύμφωνα με τον οποίο, όταν περνούσαν οι Μογγόλοι με αρχηγό τον Ταμερλάνο από μια πόλη, την άφηναν τόσο κατεστραμμένη και ερημωμένη που «*οὔτε γαύγισμα σκύλου, οὔτε κακάρισμα ὀρνίθων, οὔτε κλάμα παιδιῶν*» ακουγόταν (Κλειδάς, 1969: 123). Μάλιστα, περιγράφει «*φρικαλεότητες*» όπως για παράδειγμα το ότι «*ἔκτιζαν πυραμίδας μὲ τὰς κεφαλὰς τῶν ἠττημένων*» στις περιοχές στις οποίες περνούσαν (Κλειδάς, 1969: 124). Ο συγγραφέας του ίδιου εγχειριδίου και πάλι, επιλέγει να αποτυπώσει τους «εθνικούς άλλους» μέσα από σκληρές εικόνες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το πώς προβάλλεται ο Ταμερλάνος, ο ηγεμόνας των Μογγόλων. Στο εγχειρίδιο του 1946 αναδεικνύεται ως ένας «*τρομερὸς*» (Γκινόπουλος, 1946: 110) ηγεμόνας και στο εγχειρίδιο του 1975, σε ένα παράθεμα (το οποίο παρατίθεται στο τέλος της ενότητας χωρίς να γίνεται αναφορά στο όνομα του συγγραφέα με τίτλο «*Ὁ χωλὸς Τιμούρ ἢ Ταμερλάνος*»), ως ένας μεγάλος κατακτητής που έμεινε όμως στην ιστορία «*γιὰ τὶς ἀγριότητές του*», δίνοντας το παράδειγμα της αιχμαλωσίας του Βαγιαζήτ, ο οποίος πέθανε από τη λύπη του μέσα σε ένα σιδερένιο κλουβί (Βουγιούκας, 1975: 169).

Σε γενικές γραμμές, όλα τα σχολικά εγχειρίδια τονίζουν ότι ήρθε ως από μηχανής Θεός την κατάλληλη στιγμή, με αποτέλεσμα η Βασιλεύουσα να γλιτώσει για ακόμη μια φορά από τα χέρια των Οθωμανών. Πέρα από αυτό όμως, κάποια σχολικά εγχειρίδια, και ιδιαίτερα τα παλαιότερα, σχολιάζουν με έντονο τρόπο τη μάχη της Άγκυρας μεταξύ Μογγόλων και Οθωμανών. Το εγχειρίδιο του 1957 σχολιάζει τη μάχη των δύο αντιπάλων, λέγοντας ότι «οί δύο βαρβαρικοί στρατοί έπολέμησαν με λυσσώδη αντίστασι», με νικητές τους Μογγόλους (Καμπανάς, 1957: 77). Το εγχειρίδιο της δικτατορίας κάνει αναλυτική αναφορά στη συγκεκριμένη μάχη και προβάλλει και τα αποτελέσματά της. Ο συγγραφέας αναφέρει πως ο Βαγιαζήτ και ο Ταμερλάνος ήταν «σκηροί πολεμισταί» και ότι τους ονόμαζαν «μάστιγες του Θεού» (Κλειδάς, 1969: 124). Η μάχη που ακολούθησε ήταν «άγρια και πεισματώδης» στην οποία οι Μογγόλοι «κατετρόπωσαν και κατέκοψαν» τους Οθωμανούς (Κλειδάς, 1969: 124) με αποτέλεσμα να σωθεί το Βυζάντιο και να παραταθεί η ζωή του για άλλα πενήντα χρόνια, εξασθενώντας ταυτοχρόνως τη δύναμη των Οθωμανών. Η υπερβολή του συγγραφέα είναι και πάλι φανερή στην ανάδειξη των γεγονότων.

2. Ο «εθνικός εαυτός»

Ο «εθνικός εαυτός» παρουσιάζεται στα εγχειρίδια της σχολικής ιστορίας κατά βάση μέσω των ηγετικών προσωπικοτήτων και βασιλέων, οι οποίοι αντανακλούν και αξίες του «εμείς», μέσα από μια προσωποκεντρική θεώρηση της ιστορίας, που όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, ήταν η βάση της συγγραφής των παλιότερων εγχειριδίων, ειδικά πριν από τη μεταπολίτευση. Συνεπώς, πρώτα θα γίνει μια αναλυτική αναφορά στο πώς εμφανίζονται οι αυτοκράτορες της περιόδου λίγο πριν και μετά τις σταυροφορίες διαχρονικά από τους συγγραφείς και στη συνέχεια θα παρουσιαστεί ο «εθνικός εαυτός» σε ένα γενικότερο πλαίσιο, μέσα από τους αγώνες των Βυζαντινών σε κρίσιμες συγκυρίες για το βυζαντινό κράτος.

2.1 Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες

Είναι γεγονός πως τα εθνικά κράτη έχουν ανάγκη από ήρωες και πως μέσα από τη ανάδειξη των κατορθωμάτων, των αρετών και των πράξεων αυτοθυσίας τους, εμφυσούν το αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας στους πολίτες τους και συνεπώς οδηγούν στην εθνική τους συσπείρωση. Η ελληνική σχολική ιστορία έχει μια σειρά από ήρωες που τα ανδραγαθήματά

τους πιστοποιούν τη μεγάλη αξία του ελληνικού έθνους, από τους μυθικούς βασιλιάδες των ομηρικών επών μέχρι και τους σπληρηγούς της επανάστασης του 1821. Η αλήθεια είναι πως η δόξα των προγόνων, αν χρησιμοποιηθεί εντέχνως στα σχολικά εγχειρίδια, μπορεί να είναι ισχυρός παράγοντας εθνικής ομοψυχίας (Αθανασιάδης, 2015). Στα σχολικά εγχειρίδια που εξετάστηκαν, προβάλλονται αρκετοί βασιλείς, και κυρίως αυτοί που άφησαν το θετικό τους αποτύπωμα στο Βυζάντιο.

2.1.1 Οι τελευταίοι Μακεδόνες αυτοκράτορες

Στα σχολικά εγχειρίδια, το κεφάλαιο των σταυροφοριών ξεκινά με το τέλος της δυναστείας των Μακεδόνων, χωρίς όμως κατά βάση να επικεντρώνονται στη δράση τους. Όμως, η αναφορά που γίνεται σε κάποια σχολικά εγχειρίδια σχετικά με τους συγκεκριμένους αυτοκράτορες, αξίζει επισήμανσης καθώς στη διάρκεια της βασιλείας τους αναπτύχθηκαν οι συνθήκες που προκάλεσαν αργότερα την κίνηση των Σταυροφοριών (Βασίλειφ, 1995: 445). Οι τελευταίοι Μακεδόνες ήταν αυτοί που διαδέχθηκαν τον Βασίλειο Β΄ «Βουλγαροκτόνο», ονομασία που διατηρείται στα σχολικά εγχειρίδια έως και τα εγχειρίδια του 1985. Στα δύο τελευταία σχολικά εγχειρίδια (Ασημομύτης κ.ά., 1998, Γλεντής κ.ά., 2011) δεν αναφέρεται αυτή η χαρακτηριστική ονομασία, δείγμα πως γίνεται προσπάθεια από τους συγγραφείς οι αυτοκράτορες να αποβάλουν ηρωικά προσωνύμια που παραπέμπουν σε πιο παραδοσιακά πρότυπα ενός εθνικού ηγέτη. Η ευημερία που είχε κατακτήσει το Βυζάντιο, συνοδεύτηκε από κυνισμό των πολιτών της Πόλης, επειδή θεωρούσαν πως ήταν ανώτεροι των άλλων μόνο και μόνο γιατί ήταν Κωνσταντινοπολίτες. Έτσι, οι ηθικές αξίες κλονίστηκαν και οι Κωνσταντινουπολίτες ένιωθαν πως ήταν παντοδύναμοι, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν δολοπλοκίες και ένα βαθύ χάσμα μεταξύ πρωτεύουσας και επαρχιών (Οικονομίδης, 2009α: 15). Οι τελευταίοι Μακεδόνες ακολουθούσαν την ίδια γραμμή, καθώς στράφηκαν υπέρ των πλουσίων, λειτουργώντας εις βάρος των «πενήτων» (Βασίλειφ, 1995: 446). Ο κατάλογος των τελευταίων Μακεδόνων περιλαμβάνει τον Κωνσταντίνο Η΄ (συναυτοκράτορας 976-1025, αυτοκράτορας 1025-1028), τον Ρωμανό Γ΄ Αργυρό (1028-1034), τον Μιχαήλ Δ΄ Παμφλαγόνα (1034-1041), τη Ζωή ως συναυτοκράτειρα των δύο προαναφερόμενων συζύγων της (1028-1042), τον Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη (1041-1042), τη Θεοδώρα (1042 και 1055-1056), τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο (1042-1055) και τον Μιχαήλ ΣΤ΄ Στρατιωτικό (1056-1057). Τα σχολικά εγχειρίδια μέχρι το 1985 δεν εστιάζουν στα συγκεκριμένα γεγονότα και αυτοκράτορες, ίσως επειδή δεν παραπέμπουν σε στοιχεία εθνικής υπερηφάνειας, τα οποία

είναι θεμιτό να υπάρχουν από τους παλιότερους κυρίως συγγραφείς, αλλά απλώς μιλούν για μια γενικότερη ανικανότητα. Συγκεκριμένα, στο σχολικό εγχειρίδιο του 1945, αναφέρεται πως οι διάδοχοι του Βασιλείου Β΄ «δὲν εἶχον τὴν ἰκανότητα αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο τὸ Κράτος ἀρχίζει νὰ χάνη τὴν μεγάλην του δύναμιν». Στο εγχειρίδιο του 1957 (Καμπανάς: 59) αναφέρει πως τον Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο διαδέχτηκε ο Κωνσταντίνος Η΄, ωστόσο, αυτός και οι λοιποὶ Μακεδόνες μέχρι και τον Μιχαήλ Η΄ Στρατιωτικὸ ἦταν «ἀνίκανοι νὰ διοικήσουν ἕνα τόσο μεγάλο κράτος». Να σημειωθεί πως μόνο ο Καμπανάς κάνει αναφορά σε αυτά τα δύο ονόματα βασιλέων αυτής της δυναστείας και πως τα υπόλοιπα εγχειρίδια δεν αναφέρουν κανένα πρόσωπο συγκεκριμένα. Αλλά και πάλι η αναφορά σε αυτά τα ονόματα είναι καθαρά ονομαστική. Ο Κωνσταντίνος Η΄ ἦταν ἕνας αυτοκράτορας που δεν εἶχε πάθος με τους πολέμους και τις εκστρατείες, αλλά του ἄρεσαν οι διασκεδάσεις, το φαγητό, οι γυναίκες, τα ζάρια και το κυνήγι (Οικονομίδης, 2009α: 134) και ο Μιχαήλ ΣΤ΄ Στρατιωτικὸς πως ἦταν ἕνας γέρος, στενοκέφαλος και γραφειοκράτης αυτοκράτορας, που εἶχε περάσει ὅλη του τη ζωή στην κεντρικὴ υπηρεσία διαχείρισης του στρατοῦ και προσπαθοῦσε να στηριχθεῖ στον λαό, παρέχοντάς του δωρεές και προνόμια (Οικονομίδης, 2009α: 142). Επιστρέφοντας στα σχολικά εγχειρίδια, την ἴδια κατάσταση με τον Καμπανά, αλλά με πιο έντονο τρόπο, απεικονίζει το εγχειρίδιο του 1969 (Κλειδάς, 1969: 101) ὅπου υπερτονίζει το μεγαλεῖο τη διακυβέρνησης του Βασιλείου Β΄ κατά τη διάρκεια της οποίας «τὸ Βυζάντιον ὁμοίαζε μὲ φωτεινὸν φάρον πολιτισμοῦ καὶ προόδου». Οι ἐπόμενοι Μακεδόνες δεν μπορούσαν «δυστυχῶς» να διατηρήσουν «ὅλον τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν δόξαν τῆς αὐτοκρατορίας» και παρουσιάζονται ἀπὸ τον συγγραφέα ως «ἀσήμαντοι καὶ ἀδιάφοροι πρὸς τὰς ὑποθέσεις τοῦ κράτους», αλλά μεγάλη εντύπωση προκαλεῖ ο χαρακτηρισμὸς τους ως «σπάταλοι καὶ ἄσωτοι» (Κλειδάς, 1969: 102). Ὅπως φαίνεται και πάλι, ο Κλειδάς ἔχει μια συνέπεια ως προς τις έντονα συναισθηματικὰ φορτισμένες παρουσιάσεις των γεγονότων και προσώπων, που ἔχουν ως σκοπὸ να εστιάζουν στο ἦθος των «ἐνδοξων» και συνετῶν αυτοκρατόρων και να κρίνει καταστάσεις που δεν είναι συμβατές με το ἦθος και τις αξίες του ελληνοχριστιανισμοῦ. Ὅλα αυτά βέβαια είναι στοιχεία του προγράμματος σπουδῶν της δικτατορίας, ὅπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Μετά το τέλος της δικτατορίας, οι χαρακτηρισμοὶ είναι πιο ἥπιοι. Ως αυτοκράτορες που ἄφησαν το κράτος να πάρει τον «κατήφορο» χαρακτηρίζονται οι συγκεκριμένοι Μακεδόνες στο σχολικό εγχειρίδιο του 1975 (Βουγιούκας, 1975: 129), ενώ ἕνα ολόκληρο κεφάλαιο αφιερώνει το σχολικό εγχειρίδιο του 2011 (Γλεντής, κ.ά., 2011: 85-87) για την κακὴ διαχείριση των τελευταίων Μακεδόνων. Είναι το μόνο εγχειρίδιο που αναλύει

λεπτομερώς τα μέτρα που έλαβαν οι αυτοκράτορες αυτοί και ποιες επιπτώσεις είχαν αυτά για το βυζαντινό κράτος. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως «οι λαθμεμένες ενέργειές τους έβλαψαν την αυτοκρατορία και την οδήγησαν σε παρακμή» (Γλεντής, κ.ά, 2011: 85). Εστιάζει στο γεγονός πως πήραν μέτρα υπέρ των πλουσίων, πως εξαθλίωσαν τους αγροτικούς πληθυσμούς και πως υποβάθμισαν τον στρατό των ακριτικών περιοχών. Γίνεται ακόμα αναφορά στα οικονομικά του κράτους τα οποία βρέθηκαν «σε κακή κατάσταση». Από παρόμοια σκοπιά προβάλλει ο συγγραφέας του σχολικού εγχειριδίου του 1998 (Ασημομύτης, κ.ά, 1998: 108-110) την εξουσία των τελευταίων Μακεδόνων, αντιπαραβάλλοντας πηγές που εστιάζουν στην εξαθλίωση των μη προνομιούχων μέσα από πηγές («Μια φωνή υπέρ των κατοίκων της υπαίθρου» του Μιχαήλ Χωνιάτη και «Ένας φτωχός γεωργός παραπονιέται» από τον «Βίο» του Φιλαρέτου). Είναι ξεκάθαρη η προσπάθεια των συγγραφέων των δύο τελευταίων σχολικών εγχειριδίων να ξεφύγουν από το θετικιστικό μοντέλο και να εντάξουν στις διηγήσεις τους στοιχεία της οικονομίας, της κοινωνίας και γενικότερα της ζωής των κατοίκων, στοιχεία που λείπουν από τα παλιότερα σχολικά εγχειρίδια.

2.1.2 Η Δυναστεία των Δουκών

Μετά τον Μιχαήλ ΣΤ΄ Στρατιωτικό, η αρχή του βυζαντινού κράτους πέρασε στα χέρια της στρατιωτικής αριστοκρατίας. Την αρχή έκανε ο Ισαάκιος Α΄ Κομνηνός (1057-1059) ο οποίος, κάνοντας επανάσταση κατά του Μιχαήλ με τη βοήθεια του πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριου, έδωσε τον Μιχαήλ ΣΤ΄, μπήκε στην Κωνσταντινούπολη το 1057 και στέφθηκε αυτοκράτορας. Αυτός αργότερα έστειψε αυτοκράτορα τον συναγωνιστή του Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα (1059-1067), απόγονο του Κωνσταντίνου και Ανδρόνικου Δούκα που είχαν προκαλέσει ταραχές στο Βυζάντιο τον 10ο αιώνα. Αντιμετώπισε οικονομικές και πολιτικές πιέσεις, που αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει με διπλωματία και δώρα προς τους ξένους. Μετά τον θάνατό του, ανέλαβε την εξουσία η γυναίκα του Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα (1067) (Βασίλιεφ, 1995: 446-447). Οι Δούκες, διαχρονικά στα σχολικά εγχειρίδια, προβάλλονται ως μια αρνητική εξέλιξη στην ιστορία του βυζαντινού κράτους. Στο εγχειρίδιο του 1945 αναφέρεται πως τους αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας διαδέχθηκαν «άνικανοι και άσημαντοι αυτοκράτορες», εξαιτίας των οποίων το βυζαντινό κράτος διατρέχει μεγάλους κινδύνους και χάνει τη δύναμή του. Ως «άνικανοι αυτοκράτορες» παρουσιάζονται οι Δούκες στο εγχειρίδιο του 1957 (Καμπανάς, 1957: 59) που δεν κατάφεραν να βελτιώσουν την κατάσταση που είχαν αφήσει οι τελευταίοι Μακεδόνες και ως «άνικανοι βασιλείς» που εξαιτίας τους ξεκίνησε η κατάρρευση του κράτους, αναφέρονται

στο εγχειρίδιο του 1946 (Γκινόπουλος, 1946: 81). Μάλιστα, στο ίδιο εγχειρίδιο, αναφέρεται πως πριν να αναλάβει την εξουσία η δυναστεία των Κομνηνών, το κράτος ήταν σε «*ἀθλίαν κατάστασιν*» και πως «*ἀναρχία και παραλυσία*» επικρατούσε και ότι «*οἱ ἐχθροὶ εἶχον ὑψώσει κεφαλὴν*».

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός πως μέσα σε όλη την «παρακμή» αυτής της δυναστείας, όπως αυτή φαίνεται μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια, αυτός που ξεχωρίζει είναι ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης (1068-1071) ο οποίος διορίστηκε από την Ευδοκία ως αρχηγός του στρατού λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπιζε το κράτος και που τελικά τον παντρεύτηκε, αθετώντας τον όρκο που είχε δώσει στον άντρα της Κωνσταντίνο Ι΄ να μην παντρευτεί ξανά μετά τον θάνατό του. Ο Ρωμανός είχε να αντιμετωπίσει την απειλή των Σελτζούκων, αλλά και εσωτερικά προβλήματα που υπονόμειαν την εξουσία του. Απέτυχε να νικήσει τους Σελτζούκους στην καταστροφική μάχη στο Ματζικέρτ (1071) και αιχμαλωτίστηκε. Σύναψε συνθήκη ειρήνης και ελευθερώθηκε, κίνηση που δημιούργησε δυσαρέσκεια, με αποτέλεσμα να ανατραπεί από τη δυναστεία των Δουκών (Ostrogorsky, 2001: 234-235). Τα γεγονότα αυτά δεν αποτυπώνονται αναλυτικά στα σχολικά εγχειρίδια, ωστόσο οι συγγραφείς δεν παραλείπουν να κάνουν σχολιασμούς για τον αυτοκράτορα. Συγκεκριμένα, το εγχειρίδιο του 1945 τον αναφέρει μόνο σε μια φράση και τον χαρακτηρίζει ως ηρωικό, καθώς αιχμαλωτίστηκε από τους Σελτζούκους. Στο εγχειρίδιο του 1957 ο Ρωμανός παρουσιάζεται αναλυτικά (Καμπανάς, 1957: 60). Συγκεκριμένα, προβάλλονται οι αγώνες του κατά των Σελτζούκων μέσα από τις τρεις εκστρατείες που έκανε εναντίον τους. Ο συγγραφέας καταγράφει τον θαυμασμό του Σουλτάνου προς τον Ρωμανό κατά την αιχμαλωσία του κατά την τρίτη εκστρατεία: «*Ὁ σουλτάνος ἐθαύμασε τὴν ἀνδρεία τοῦ Ρωμανοῦ καὶ τὸν ἀφῆκε ἐλεύθερο...*» (Καμπανάς, 1957: 60). Ωστόσο αναφέρει το γεγονός πως για να τον αφήσει ελεύθερο θα έπρεπε να παραχωρήσει στους Σελτζούκους όσα μέρη είχαν καταλάβει. Μάλιστα γι' αυτή του την πράξη προβληματίζει με ένα ερώτημα τους μαθητές: «*Πῶς κρίνετε τὴν πράξι τοῦ Ρωμανοῦ Δ΄;*» (Καμπανάς, 1957: 60). Το εγχειρίδιο του 1969 εκθειάζει τον Ρωμανό, καθώς αφού κάνει μια αρνητική παρουσίαση των τελευταίων Μακεδόνων, καταλήγει πως «*Σπουδαιότερος ἐξ αὐτῶν ἦτο ὁ Ρωμανός Δ΄ ὁ Διογένης ὅστις ἐπολέμησε τοὺς Σελτζουκίδας Τούρκους*». Ωστόσο, η αναφορά στο πρόσωπό του σταματά εκεί, χωρίς να γίνεται κάποια περαιτέρω αναφορά. Με παρόμοιο τρόπο σχολιάζει τον Ρωμανό και το σχολικό εγχειρίδιο του 1975. Ο αυτοκράτορας χαρακτηρίζεται ως «γενναῖος», ο οποίος μάλιστα «είδε» τον κίνδυνο των Σελτζούκων, κάνοντας νικηφόρες επιχειρήσεις εναντίον τους (Βουγιούκας, 1975: 131). Ωστόσο, είναι το μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο που

αναδεικνύει και τις λανθασμένες του επιλογές καθώς «έκαμε τὸ σφάλμα νὰ ἀπορρίψη εἰρηνευτικὲς προτάσεις τοῦ αντιπάλου του» και ἔτσι οδηγήθηκε ο βυζαντινὸς στρατὸς στη μάχη του Ματζικέρτ, ἡ οποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τον συγγραφέα ὡς «μεγάλο πλῆγμα», γιατί «ἄφησε ἀνοιχτὸ τὸ δρόμο στὴν προέλαση τῶν Σελτζούκων» (Βουγιούκας, 1975: 131). Φαίνεται δηλαδή μια προσπάθεια κριτικῆς ἀπέναντι στα γεγονότα και ὄχι ἐξωραϊσμοῦ του εθνικοῦ «εαυτοῦ», πράγμα το οποίο συνηθίζει ο Βουγιούκας, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ και σε ἄλλο σημεῖο της εργασίας. Μάλιστα, να σημειωθεῖ πως στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο του 1975 εἶναι ἡ πρώτη φορά που ἀναφέρεται ἡ μάχη στο Ματζικέρτ που ἴσως σκιαγραφεῖ τὴν προσπάθεια των συγγραφέων να ἀναφέρονται στις λιγότερο ἔνδοξες στιγμές των βασιλέων. Το εγχειρίδιο του 1998 τον προβάλλει απλῶς ὡς βασιλιά, ἡ χωρίς κανέναν χαρακτηρισμό. Εντύπωση προκαλεῖ τὸ πὼς ἀπεικονίζει τὸ σύγχρονο σχολικὸ εγχειρίδιο τον Ρωμανὸ Διογένη (Γλεντής, κ.ά, 2011: 88), καθώς δεν συνηθίζει να κάνει χαρακτηρισμοὺς σε αυτοκράτορες. Μάλιστα, στην περίοδο που ἐξετάζει ἡ παρούσα εργασία, εἶναι ο μοναδικὸς αυτοκράτορας για τον οποίο γράφονται σχόλια για τις πράξεις και τον χαρακτήρα του. Οι συγγραφεῖς ἀναφέρουν πως ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας «διακρινόταν για τὸ ἦθος και τὴ γενναιότητα του» και μάλιστα ὅτι «παρὰ τις οικονομικὲς δυσκολίες που ἀντιμετώπιζε, ὁργάνωσε ἕνα αξιόλογο ἐκστρατευτικὸ σῶμα και οδηγώντας τὸ ο ἴδιος, ἔσπευσε να ἀντιμετωπίσει τους Σελτζούκους» (Γλεντής κ.ά, 2011: 88). Βέβαια γίνεται ἀντιληπτὸ πὼς γίνεται ἕνα βῆμα πίσω, σε σύγκριση με τα δύο προηγούμενα εγχειρίδια, καθώς φαίνεται να ἐπιστρέφει ἡ προσωποκεντρικὴ θεώρηση της ιστορίας και φρασεολογίες που παραπέμπουν σε πρότυπα εθνικοῦ ἡγέτη παλιότερων σχολικῶν συγγραφέων.

2.1.3 Ἡ Δυναστεία των Κομνηνῶν

Ενδιαφέρον προκαλεῖ ἡ παρουσίαση του Αλέξιου Α΄ Κομνηνοῦ διαχρονικά στα σχολικὰ εγχειρίδια. Ο Αλέξιος ἦταν βυζαντινὸς αυτοκράτορας ἀπὸ τὸ 1081 ἕως τὸ 1118 και γόνος μεγάλης ἀριστοκρατικῆς στρατιωτικῆς οἰκογένειας. Ἀνέβηκε στον θρόνο σε μια ἐποχὴ που εἶχε να ἀντιμετωπίσει ἐξωτερικοὺς κινδύνους ἀπὸ Ἀνατολή, Δύση και Βορρὰ, και εἰδικά σε μια ἐποχὴ κατὰ τὴν οποία τὸ Βυζάντιο περιοριζόταν ἐδαφικά ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἦταν ἕνας αυτοκράτορας ο οποίος ἀνόρθωσε τὸ βυζαντινὸ κράτος, καθώς κατόρθωσε να ἀπωθήσει Νορμανδοὺς και σταυροφόρους, να κρατήσῃ ἰσορροπίες σε ἰδεολογικά και θρησκευτικὰ ζητήματα της ἐποχῆς του και πραγματοποιήσῃ τὸ σχέδιο ἀνάκτησης της Μικρᾶς Ἀσίας, ἔργο το οποίο υλοποίησε ο γιος του Ἰωάννης (Woodhouse, 2008: 99). Ὡστόσο, ὅλα αυτά πραγματοποιήθηκαν με υποχωρήσεις που λειτουργούσαν εἰς βάρος του γοήτρου του

κράτους. Οι οικονομικές παραχωρήσεις τους Βενετούς, Πισάτες και Γενουάτες, η νόθευση του νομίσματος, τα μισθοφορικά στρατεύματα και η παραχώρηση τίτλων σε ευνοούμενους αξιωματικούς, κλόνισαν την πίστη προς το κράτος και έκαναν γνωστές τις αδυναμίες του, με συνέπεια οι σύμμαχοι να γίνονται ρυθμιστές των διάφορων καταστάσεων (Φασουλάκης, 2009: 30).

Κάποια από αυτά τα στοιχεία, και κυρίως τα θετικά, συναντώνται στα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου που εξετάζεται. Στο εγχειρίδιο του 1945 (Πετρούνιας, 1945: 69-70) ο Αλέξιος παρουσιάζεται ως «άνηρ ίκανώτατος και στρατηγός άριστος» και μάλιστα ως «από μηχανής Θεός» λόγω των εξωτερικών κινδύνων που είχαν εμφανιστεί εκείνη την περίοδο στο Βυζάντιο, αποτυπώνοντας τους σκληρούς του αγώνες: «Εὐτυχῶς διὰ τὸ Βυζαντινὸν κράτος εἶχεν ἀνέλθει εἰς τὸν θρόνον ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός», «Κατορθώνει μετὰ σκληροὺς ἀγῶνας νὰ ἀποκρούσῃ τοὺς Νορμανδοὺς...». Ο Γκινόπουλος (1946: 82) εμφανίζει τον Αλέξιο με ακόμη πιο θριαμβευτικό τρόπο, καθώς με την έλευσή του «το κράτος ἀπέκτησε νέαν δύναμιν, νέαν λάμψιν καὶ νέαν δόξαν - ἀτυχῶς τὴν τελευταίαν!». Είναι το μοναδικό εγχειρίδιο που κάνει νύξη για τη σκοτεινή πλευρά της βασιλείας του Αλέξιου, αλλά όχι άμεσα, καθώς ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται πως ο συγγραφέας με έμμεσο τρόπο δικαιολογεί την κίνησή του να παραδώσει προνόμια στους Βενετούς: «ήναγκάσθη νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τῶν Βενετῶν» (Γκινόπουλος, 1946: 82). Στο εγχειρίδιο της δικτατορίας (Κλειδάς, 1969: 102) ο Αλέξιος προβάλλεται ως ένας «περίφημος στρατηγός, ἀξιόλογος κυβερνήτης καὶ δεξιὸς διπλωμάτης», αναδεικνύοντας τους αγώνες του, με αποτέλεσμα να ανεβάσει το «κῦρος τοῦ Βυζαντίου», καθώς αυτό βρισκόταν σε αποσύνθεση. Μάλιστα δείχνει τον «αγέρωχο» Σουλτάνο των Σελτζούκων να αναγκάζεται «νὰ ἀσπασθῆ δημοσίᾳ τοὺς πόδας τοῦ Ἀλεξίου» και να υπογράψει ειρήνη στο Ικόνιο (Κλειδάς, 1969: 102). Στο εγχειρίδιο του 1957 ο Αλέξιος αποτυπώνεται με όχι τόσο εξιδανικευμένο τρόπο, αλλά και πάλι ως ένας «μεγάλος στρατηγός καὶ ἰκανὸς πολιτικός» (Καμπανάς, 1957: 60). Στα εγχειρίδια του 1975, 1998 και 2011, ο Αλέξιος παρουσιάζεται απλώς ως αυτοκράτορας της περιόδου, χωρίς να χρησιμοποιείται κάποιος επιθετικός προσδιορισμός που να του προσδίδει κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όπως συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια και χωρίς να δίνεται έμφαση στους αγώνες του. Συμπερασματικά, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ήταν ένας αυτοκράτορας που το όνομά του έκανε αισθητή την παρουσία του στα σχολικά βιβλία και που αποτελούσε ξεχωριστό κεφάλαιο στα εγχειρίδια των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς οι ιστορικοί μετατοπίζουν το ενδιαφέρον τους από την προσωποκεντρική θεώρηση της

ιστορίας, καθώς δεν εστιάζουν πλέον στα πιο πρόσφατα εγχειρίδια στα χαρίσματα του, αλλά στα γεγονότα που τον συνόδευαν.

Αξίζει να γίνει μια συνοπτική αναφορά και στους υπόλοιπους της δυναστείας των Κομνηνών. Ο Ιωάννης Κομνηνός (1118-1143), ένας αυτοκράτορας που η ζωή του περιλάμβανε συνεχείς εκστρατείες και στρατιωτικά ζητήματα ειδικά στη Μικρά Ασία, επεκτείνοντας μάλιστα τα όρια του κράτους αλλά και εχθρούς περίπου ίδιους με αυτούς της εποχής του πατέρα του, όπως οι Πατζινάκες, οι Σέρβοι και οι Ούγγροι. Με τους Δυτικούς διατηρούσε καλές σχέσεις, αλλά η πολιτική του απαίτησε παραχωρήσεις θρησκευτικές και πολιτικές στους Βενετούς, στους Πισάτες, στον πάπα και στους Γερμανούς (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007: 143-144). Δεν αναφέρεται σε όλες τις εκδόσεις που εξετάστηκαν. Σε κάποιες γίνεται μια απλή αναφορά στο όνομά του (Πετρούνιας, 1945) και σε κάποιες άλλες γίνεται αναφορά στις κατακτήσεις του (Κλειδάς, 1969). Ωστόσο εντύπωση προκαλεί η παρουσίασή του στο εγχειρίδιο του 1946 (Γκινόπουλος, 1946: 88) όπου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο συγγραφέας, ο Ιωάννης «δὲν ἦτο μόνον γενναῖος βασιλεύς, ἀλλὰ καὶ ἀγαθὸς ἄνθρωπος». Γι' αυτόν τον λόγο ονομάστηκε, όπως μας ενημερώνει ο συγγραφέας, «Καλοϊωάννης» και μάλιστα προβάλλει και τις νίκες του εναντίον των Τούρκων, των Αρμενίων και των «ταπεινωμένων» όπως επισημαίνει, Φράγκων. Παρόμοια αναφορά γίνεται και στο εγχειρίδιο του 1975 (Βουγιούκας, 1975: 142) και συγκεκριμένα σε μία πηγή όπου χαρακτηρίζεται ο Ιωάννης ως «ένας ἐξάίρετος κυβερνήτης καὶ ἄνθρωπος» και πως «ὁ λαὸς τὸν ἀγάπησε καὶ τὸν ὀνόμασε Καλοϊωάννη». Ουδεμία αναφορά γίνεται στο πρόσωπό του στα πρόσφατα εγχειρίδια.

Μετά τον θάνατό του ανέλαβε την εξουσία ο αδερφός του Μανουήλ Κομνηνός (1143-1180), του οποίου η άνοδος ήταν λίγο «σκοτεινή», καθώς έχασε τα δύο του αδέρφια Αλέξιο και Ανδρόνικο και τον πατέρα του Ιωάννη σε σύντομο χρονικό διάστημα και απομόνωσε τον αδερφό του Ισαάκιο, με αποτέλεσμα να γίνει κύριος της κατάστασης. Ήταν ένας βασιλιάς με πολλά κοινά σημεία με τον παππού του Αλέξιο Α', καθώς είχε και αυτός να αντιμετωπίσει σταυροφόρους (Β' Σταυροφορία) και Νορμανδούς. Παρόλο που ήταν ένας άνθρωπος δραστήριος και πληθωρικός, άφησε το Βυζάντιο ασθενέστερο απ' ό,τι το παρέλαβε από τον προκατόχό του Ιωάννη Β' (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007: 144-146). Δεν εμφανίζεται σε όλα τα εξεταζόμενα εγχειρίδια, ωστόσο σε κάποια από εκείνα που αναφέρεται το όνομά του φαίνεται πως «ξεπερνά» τον Αλέξιο σε θριαμβευτικά σχόλια. Ως «*Ἡρωϊκώτατος καὶ ἰκανώτατος στρατηγός*» περιγράφεται ο Μανουήλ στο εγχειρίδιο του 1945 (Πετρούνιας, 1945: 71-72). Εμφανίζεται ως ένας στρατηγός που «*πάντοτε σχεδὸν ἐνίκα*» και

με πολύ γλαφυρό τρόπο προβάλλονται οι επιτυχίες του επί των Σελτζούκων Τούρκων και των Νορμανδών που «*δυστυχῶς*» τα αποτελέσματά τους δεν κράτησαν πολύ, καθώς «*ἐπὶ τῶν διαδόχων δὲ τοῦ Μανουὴλ ἀναρχία καὶ παραλυσία ἐπεκράτησεν*», θέλοντας ο συγγραφέας να κάνει μια αισθητή αντίθεση μεταξύ του Μανουήλ και των διαδόχων του (Πετρούνιας, 1945: 71-72). Αξιοσημείωτος είναι ο τρόπος που παρουσιάζει ο Γκινόπουλος (1946: 88) τον Μανουήλ, καθώς ο συγγραφέας αναφέρει ότι «*ὑπῆρξεν ὁ ἥρωικότερος ἀπὸ ὅλους τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου*», συνεχίζοντας τα εγκωμιαστικά του σχόλια και σημειώνοντας πως «*διὰ τὴν γενναιότητα καὶ τὰ προτερήματά του ὅλοι τὸν ἐθαύμαζον καὶ ὅλοι τὸν ἐφοβοῦντο*». Μάλιστα, δείχνει με παραστατικό τρόπο τον δούκα της Αντιόχειας Ρενάλδο και τον σουλτάνο του Ικονίου να του ορκίζονται υποταγή. Στο εγχειρίδιο του 1969 (Κλειδάς, 1969: 102) ο Μανουήλ προβάλλεται με πιο λιτό τρόπο ως ένας «*γενναῖος αὐτοκράτορας*» και γίνεται αναφορά στο πώς κατέληξε στη μάχη στο Μυριοκέφαλο το 1176 αγωνιζόμενος κατά των Σελτζούκων. Είναι το μοναδικό από όλα τα εξεταζόμενα εγχειρίδια, που τον περιλαμβάνει σε μια εικόνα του βιβλίου και μάλιστα μαζί με τη σύζυγό του Μαρία. Στο εγχειρίδιο του 1975 (Βουγιούκας, 1975: 134 και 142) αποσπασματική είναι η αναφορά στο πρόσωπό του, όπου απλώς αναφέρεται πως «*στήν ἀρχὴ εἶχε ἐπιτυχίες*» και ότι η ήττα του στο Μυριοκέφαλο άφησε ανυπεράσπιστη τη Μικρά Ασία στο έλος των Τούρκων, δίνοντας έτσι με έμμεσο τρόπο την εντύπωση στον αναγνώστη την αντίθετη εντύπωση από αυτή που δινόταν τα τελευταία χρόνια γι' αυτόν. Επίσης, σε μια πηγή αναφέρεται πως είχε επηρεαστεί πολύ από τους ιπότες της Δύσης και τους μιμήθηκε με επιτυχία καθώς «*ἦταν σπουδαῖος καβαλάρης*». Με το συγκεκριμένο παράδειγμα του Μανουήλ, διαφαίνεται η προσπάθεια από τον συγγραφέα για μια πιο αντικειμενική σκοπιά των βασιλέων που απομακρύνονται από το παραδοσιακό πρότυπο του «*αλάθητου*» ηγέτη. Επιπλέον, το ότι προσδίδει δυτικά χαρακτηριστικά στην προσωπικότητά του, είναι σημαντικό, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν απαγορευτικό σε ένα πιο εθνικό θετικιστικό μοντέλο του 19ου αιώνα. Στα πρόσφατα εγχειρίδια δεν γίνεται καμία απολύτως αναφορά στο πρόσωπό του, καθώς δεν αναφέρονται τα γεγονότα στα οποία είχε ο ίδιος αναμειχθεί.

Αξίζει να σημειωθεί πως ουδεμία αναφορά γίνεται στα τελευταία δεκαπέντε χρόνια της δυναστείας των Κομνηνών στα σχολικά εγχειρίδια και ειδικότερα στον Αλέξιο Β' (1180-1183) και τον Ανδρόνικο Α' (1182-1185). Ήταν μια περίοδος που περιλάμβανε εσωτερικές εμφύλιες διαμάχες, δολοφονίες, καταδιώξεις και γενικότερα στοιχεία παρακμής, που οδήγησαν σε φθορά και αποσύνθεση, παραμέληση των εξωτερικών κινδύνων και εσωτερική ανωμαλία του κράτους (Λαΐου και Φασουλάκης, 2009: 39). Συνεπώς, είναι μια περίοδος

αποσιώπησης από τους συγγραφείς, που δεν προβάλλεται στους μαθητές και που σίγουρα θα διατάρασσε αυτό το θετικό κλίμα των «καλών ηγετών» που τους διαπνέει η ευσέβεια, τα πνευματικά χαρίσματα και η πίστη στα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη. Πρέπει, βέβαια, να τονιστεί πως η συγκεκριμένη περίοδος θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για να κατανοήσουν οι μαθητές το πώς σιγά σιγά το Βυζάντιο αποδυναμωνόταν. Αυτό όμως θα αποτελούσε εμπόδιο στην άποψη πως η αιτία της παρακμής του Βυζαντίου ήταν καθαρά οι εξωτερικοί εχθροί και κυρίως οι Δυτικοί, για τους οποίους κάνουν έντονα λόγο ειδικότερα οι παλαιότεροι συγγραφείς, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

2.1.4 Οι Άγγελοι

Μετά τον θάνατο του Ανδρόνικου Α΄ ήλθε και το τέλος της δυναστείας των Κομνηνών. Την εξουσία ανέλαβε ο συγγενής των Κομνηνών, Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195 και 1203-1204), τον οποίο ανέβασε στον θρόνο ο λαός, όντας εξοργισμένος κατά του Ανδρόνικου Α΄. Ο Ισαάκιος δεν ανταποκρίθηκε στις περιστάσεις, ασκώντας κακή οικονομική πολιτική και αυταρχικό τρόπο διοίκησης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γίνουν στάσεις, μια εκ των οποίων τον ανέτρεψε, έχοντας ως συνέπεια να ανέβει στον θρόνο ο αδερφός του Αλέξιος Γ΄ (1195-1203) ο οποίος τύφλωσε τον Ισαάκιο, τον οποίο φυλάκισε μαζί με τον γιο του, τον μετέπειτα Αλέξιο Δ΄ (1203-1204). Ο νεαρός Αλέξιος δραπέτευσε και ζήτησε βοήθεια από τους σταυροφόρους για να ανέλθει στον θρόνο, προσφέροντάς τους μεγάλα ανταλλάγματα. Οι σταυροφόροι ανέβασαν στον θρόνο τον πατέρα του Ισαάκιο Β΄, με τον οποίο έγινε συμβασιλέας. Έτσι με επιπολαιότητα ο Αλέξιος Δ΄ έστειλε ξένο στρατό εναντίον της πατρίδας του. Κατάφερε να αναρριχηθεί στον θρόνο, αλλά δεν κατόρθωσε να εκπληρώσει τις υποσχέσεις του απέναντι στους σταυροφόρους. Μάλιστα τους πρότεινε να τους παραδώσει το παλάτι των Βλαχερνών. Ο συγγενής του Αλέξιος Ε΄ «Μούρτζουφλος» τον φυλάκισε και τον εκτέλεσε, αναλαμβάνοντας τον θρόνο με εκλογή του λαού λόγω των αναταραχών που είχαν προκληθεί, αλλά χωρίς να κατορθώσει να σώσει την πρωτεύουσα (Woodhouse, 2008: 104-105).

Όλοι αυτοί οι αυτοκράτορες αναφέρονται με πολύ συνοπτικό τρόπο στα μεταπολεμικά εγχειρίδια μέχρι και τα πρώτα εγχειρίδια της μεταπολίτευσης, χωρίς σχολιασμούς και με πολύ επιγραμματικό τρόπο στα γεγονότα που τους συνόδευαν. Ελάχιστοι είναι οι χαρακτηρισμοί για τα πρόσωπά τους. Ο Βουγιούκας (1975: 130) αναφέρει πως τους Κομνηνούς διαδέχθηκαν οι Άγγελοι οι οποίοι «δὲν ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ εἶχε ἀνάγκη τὸ

Βυζάντιο σὲ καιροὺς ἐξαιρετικὰ δύσκολους». Το εγχειρίδιο της δικτατορίας (Κλειδάς, 1969: 103) αναφέρει πως ο Ισαάκιος Ἀγγελος είχε *«ὠρισμένας ἐπιτυχίας. Ὅστόσο, διατηροῦσε “μεγάλην πολυτέλειαν εἰς τὴν αὐλήν του καὶ κατέστρεψε τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους”*». Προς έκπληξη, ο Χωραφάς και Ποταμιανός (1946: 47) αναφέρουν πως ο Αλέξιος Δ΄ λίγο πριν από την έναρξη της πολιορκίας από τους σταυροφόρους πολέμησε *«μὲ μεγάλη γενναιότητα*», χωρίς να κατορθώσει κάτι. Το εγχειρίδιο του 1998 δεν κάνει καμία αναφορά στους Ἀγγέλους ούτε και στο κεφάλαιο της άλωσης από τους σταυροφόρους, ενώ το σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο (Γλεντής κ.ά, 2011: 92) αναφέρει με πολύ επιγραμματικό τρόπο πως ο Αλέξιος (Δ΄) Ἀγγελος ζήτησε τη βοήθεια των Δυτικών, οδηγώντας τους στην Κωνσταντινούπολη και πως μάλιστα *«ζήτησε ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τὴν καταλάβουν*». Φαίνεται πως αυτή η αρνητική πλευρά των ηγετικών προσωπικοτήτων είναι μια σκιά για το Βυζάντιο και συνεπώς δεν θα μπορούσε να είναι αξιοποιήσιμη από τα σχολικά εγχειρίδια. Οι συγγραφείς επιλέγουν να μην κάνουν καθόλου χαρακτηρισμούς ή απλά να μην αναφέρονται καν στους Ἀγγέλους, χωρίς να διστάζουν κάποιοι κιάλας να τους επαινούν.

2.1.5 Οι ηγεμόνες των ελληνικών κρατών επί Φραγκοκρατίας

Αξίζει να αναφερθεί το πώς παρουσιάζονται οι ηγεμόνες των ελληνικών κρατιδίων που δημιουργήθηκαν μετά την Άλωση του 1204. Αναφορά σε αυτούς κάνουν τα παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια, ενώ στα πιο πρόσφατα η παρουσία τους είναι πενιχρή. Δεν διαπιστώνονται έντονοι σχολιασμοί για τους συγκεκριμένους ηγεμόνες, ωστόσο δεν απουσιάζουν – όπως συνηθιζόταν άλλωστε – από τα παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια. Οι χαρακτηρισμοί διακόπτονται μετά το τέλος της δικτατορίας, γεγονός που για άλλη μια φορά αποδεικνύει πως γίνεται προσπάθεια να αλλάξει η προσωποκεντρική θεώρηση της σχολικής ιστορίας και να μη γίνονται έπαινοι προς τους βασιλείς.

Συγκεκριμένα, στο κράτος της Νίκαιας, πρώτος ηγεμόνας ήταν ο στρατιωτικός Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης, γαμπρός του Αλέξιου Γ΄, οποίος μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης εγκαταστάθηκε στη Νίκαια, όπου συγκεντρώθηκαν κι άλλοι Βυζαντινοί, με αποτέλεσμα να ανασυνταχθεί το «εξόριστο» κράτος. Πολέμησε τους σταυροφόρους και τους Μεγάλους Κομνηνούς και πραγματοποίησε νικηφόρες επιχειρήσεις κατά των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία, περιορίζοντας παράλληλα, μέσα από συνθήκη ειρήνης, τους Δυτικούς, σε ένα μικρό κομμάτι της Μικράς Ασίας (Σαββίδης, 2010: 76-77). Προβάλλεται στο εγχειρίδιο του 1957 (Καμπανάς, 1957: 71) ως ένας *«γενναῖος*

αυτοκράτωρ και πολύ δραστήριος» και στο εγχειρίδιο του 1946 ως «άνηρ δραστήριος και φιλόπατρις», επεκτείνοντας το κράτος της Νίκαιας και κάνοντάς το ακόμη πιο ισχυρό (Γκινόπουλος, 1946: 98). Ως «λαμπρό» χαρακτηρίζει το έργο του ο συγγραφέας του εγχειριδίου της δικτατορίας (Κλειδάς, 1969: 111), το οποίο με ίδιο τρόπο το συνέχισε ο γαμπρός του Ιωάννης Βατάτζης (1222-1254). Ο Ιωάννης ήταν ένας συνετός κυβερνήτης, ο οποίος πέτυχε να επεκτείνει τις κτήσεις του Θεόδωρου Α΄, νικώντας τους Φράγκους, ανορθώνοντας το κράτος και ανοίγοντας τον δρόμο για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Αναγνωρίστηκε ως άγιος και η Ορθόδοξη Εκκλησία τον τιμά στις 4 Νοεμβρίου (Nicol, 2009a: 89). Στο εγχειρίδιο του 1945 (Πετρούνιας, 1945: 79) ο Ιωάννης χαρακτηρίζεται ως «ικανώτατος και στρατηγικότατος». Μάλιστα, το εγχειρίδιο του 1957 (Καμπανάς, 1957: 71) τονίζει πως «αὐτὸς (ενν. ο Βατάτζης) ἦταν ἰκανώτερος ἀπὸ τὸν Λάσκαρη» καθώς επέκτεινε το κράτος και σε Ανατολή και σε Δύση. Έναν μοναδικό χαρακτηρισμό έχουμε στο εγχειρίδιο του 1946 (Γκινόπουλος, 1946: 98) για τον εγγονό του Θεόδωρου Α Λάσκαρη, Θεόδωρο Β΄ (1254-1258) ο οποίος παρουσιάζεται ως «ἄνθρωπος μορφωμένος και γενναῖος πολεμιστῆς» που «κατανίκησε» τους Βουλγάρους. Ήταν ένας πολύ μορφωμένος άνθρωπος, με φιλολογικές και θεολογικές γνώσεις, αλλά χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις πολιτικής. Πέθανε απρόσμενα σε μικρή ηλικία, αφήνοντας ως διάδοχό του τον οχτάχρονο γιο του Ιωάννη Δ΄ (Σαββίδης, 2010: 82).

Στην αυτοκρατορία της Τραπεζούντας για τρεις σχεδόν αιώνες βασίλευσε ο οίκος των Κομνηνών. Δύο εγγονοί του Ανδρόνικου Α΄, ο Δαβίδ και ο Αλέξιος Κομνηνός, με τη βοήθεια της βασίλισσας της Γεωργίας, ίδρυσαν το συγκεκριμένο κράτος (Reinert, 2006: 341). Ο Γκινόπουλος (1946: 97) αναφέρει ότι ο οίκος των Κομνηνών «ἀνεξωογόνησε και διετήρησεν ἐκεῖ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα και τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμόν». Ξεχωριστή αναφορά για τους Κομνηνούς κάνει το εγχειρίδιο της δικτατορίας (Κλειδάς, 1969: 112) καθώς η δυναστεία «ἔδωσε ζωὴν εἰς τὰ μέρη αὐτα και ἐτόνωσε τὸ ἠθικὸν και ἔθνικὸν φρόνημα τῶν κατοίκων». Χαρακτηρίζονται ως «Μεγάλοι Κομνηνοί», οι οποίοι για τόσους αιώνες «ἠγωνίσθησαν» να στηρίζουν τον χριστιανισμό και τον ελληνισμό.

Για το κράτος της Ηπείρου δεν γίνεται κάποια θετική ή αρνητική αναφορά στους Αγγέλους και συνεπώς δεν αξίζει να γίνει κάποια περαιτέρω ανάλυση. Στο «δεσποτάτο» του Μυστρά, όπου διοικούσαν οι Παλαιολόγοι, θα γίνει αναφορά στη συνέχεια.

2.1.6 Οι Παλαιολόγοι

Γενάρχης της δυναστείας των Παλαιολόγων ήταν ο Μιχαήλ Η΄ (1261-1282), ένας γενικά αμφιλεγόμενος αυτοκράτορας, που ωστόσο συνέβαλε αποφασιστικά στην τελευταία «αναζωογόνηση» του βυζαντινού κράτους. Τον θαύμασε ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης και ανατράφηκε στο παλάτι. Λόγω της πολύμορφης προσωπικότητάς του, της γενναιότητας και της γενναιοδωρίας του, απέκτησε μεγάλη δημοτικότητα στους ευγενείς και τον λαό. Είχε κατηγορηθεί για συνομωσία περνώντας μάλιστα τη δοκιμασία της θεοδικίας την οποία κατάφερε να αποφύγει, και αργότερα, επί Θεοδώρου Β΄, φυλακίστηκε επειδή ο Θεόδωρος πίστευε ότι είχε πέσει θύμα της μαγείας του (Γιαννακόπουλος, 2009: 123). Πρωτοστάτησε στη συνομωσία κατά του Μουζάλωνα, ο οποίος είχε αναλάβει τη φροντίδα του ανήλικου Ιωάννη Δ΄ και την επιμέλεια του κράτους. Έτσι σφετερίστηκε τον θρόνο, παραγκωνίζοντας τον Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη και ανέβηκε στον θρόνο στο Νυμφαίο το 1259. Για να απαλύνει τις εντυπώσεις του σφετερισμού, έβαλε σκοπό να ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Το έργο που προετοιμάζαν ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης και ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης πραγματοποίησε τελικά ο Μιχαήλ στις 25 Ιουλίου του 1261, καθώς η Κωνσταντινούπολη επανήλθε και πάλι στα χέρια των Ελλήνων. Η Κωνσταντινούπολη έγινε και πάλι υπολογίσιμη δύναμη στην Ευρώπη χάρη στις διπλωματικές του ικανότητες. Το ενδιαφέρον του στράφηκε προς τη Δύση, παραμελώντας τη Μικρά Ασία, με αποτέλεσμα οι λαοί εκεί να νιώθουν παραμελημένοι, δημιουργώντας παράλληλα θρησκευτική αναταραχή (σχίσμα Αρσενιατών) και αναστάτωση στη βυζαντινή κοινωνία. Επιπλέον, έγινε γνωστός και για την προσπάθειά του για ένωση των Εκκλησιών, γιατί πίστευε πως το κράτος θα εξασφάλιζε τη βιωσιμότητά του κάνοντας υποχωρήσεις σε βάρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας (Σύνοδος Λυών, 1274). Η ένωση προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση σε όλες τις τάξεις της κοινωνίας, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιήσει ο Μιχαήλ βία, εξορίζοντας και τυφλώνοντας πολλούς κληρικούς και ανθενωτικούς. Πέθανε χωρίς να του γίνει θρησκευτική ταφή, καθώς δεν είχε ποτέ αποκηρύξει το λατινικό δόγμα (Σαββίδης, 2010: 85-86).

Είναι ένας αυτοκράτορας για τον οποίο γίνεται αρκετός λόγος στα σχολικά εγχειρίδια και κατά κύριο λόγο από θετική σκοπιά. Στο εγχειρίδιο του 1945 (Πετρούνιας, 1945: 83) χαρακτηρίζεται ως ένας «ίκανος στρατηγός», καθώς και «εύφυης και ίκανος αυτοκράτωρ», ο οποίος είχε ως όνειρο να αναστήσει το ένδοξο κράτος και πως «Έπολέμησε με γενναιότητα» όλους του εχθρούς τους κράτους, όπως τους Τούρκους και τους Βούλγαρους αλλά χωρίς επιτυχία. Ωστόσο, «ήνάγκασε» τους Φράγκους ηγεμόνες του Πριγκιπάτου του Μορέως να του παραδώσουν μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου, ώστε να ιδρυθεί το δεσποτάτο του

Μυστρά (Πετρούνιας, 1945: 83-84). Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως εδώ ο συγγραφέας παρουσιάζει μια γενικευμένη απλοποίηση για τη δημιουργία του «δεσποτάτου», καθώς στην πραγματικότητα η κύρια ιστορία του ξεκινά όταν ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός διόρισε το 1348/49 τον γιο του Μανουήλ πρώτο δεσπότη (Σαββίδης, 2010). Επιπλέον, ο συγγραφέας παρουσιάζει την απόφασή του να στραφεί για βοήθεια στους Δυτικούς, καθώς έβλεπε να κινδυνεύει το κράτος. Μάλιστα, κάνει αναφορά στη σύνοδο στη Λυών, όντας μάλιστα το μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο από όσα εξετάστηκαν, που αναφέρει ονομαστικά τη συγκεκριμένη σύνοδο. Τον δείχνει να μη «διστάζει» και να προχωρά στην ένωση των Εκκλησιών. Ο συγγραφέας παραθέτει τις αντιδράσεις του Ορθόδοξου λαού και πως «*τόσον πολὺ δὲ τὸν ἐμίσησεν ὁ λαός*» ώστε να μην του επιτραπεί θρησκευτική ταφή (Πετρούνιας, 1945: 84). Φαίνεται πως ο συγγραφέας κάνει μια απόπειρα να κρίνει τον λαό γι' αυτή του την πράξη και στον αντίποδα τον Μιχαήλ να «τολμά». Στο εγχειρίδιο του 1946 ο Γκινόπουλος κάνει μια νύξη για το πώς πήρε τον θρόνο ο Μιχαήλ από τον ανήλικο διάδοχο Ιωάννη Λάσκαρη, καθώς τον απεικονίζει να στέφεται «μόνος» του βασιλιάς στη Νίκαια αφού «*παρηγκώνισε*» τον Ιωάννη, καθώς το μόνο που απέβλεπε ήταν «*πῶς νὰ γίνει κύριος τῆς Κωνσταντινουπόλεως*» (Γκινόπουλος, 1946: 100). Δείχνει τον Μιχαήλ να εισέρχεται «*θριαμβευτικῶς*» στην Κωνσταντινούπολη μετά την ανάκτησή της, αλλά επισημαίνει πως όχι μόνο δεν μπόρεσε να εκπληρώσει τον θερμό πόθο των Ελλήνων για την ανάκτηση του βυζαντινού κράτους, αλλά και δεν κατόρθωσε να ενώσει τους Έλληνες των υπόλοιπων ελληνικών κρατών υπό το σκήπτρο του. Ωστόσο, αναφέρει τις νίκες του στην Πελοπόννησο, καταλήγοντας όμως στο συμπέρασμα πως αυτές ήταν οι τελευταίες του επιτυχίες «*διότι τελευταίως τόσον ἐξέπεσε καὶ τόσον ἐμίσηθη ὑπὸ τοῦ λαοῦ, διὰ μερικὰς ἀπερισκέπτους ἐνεργείας του, ὅπως ἦτο ἡ ἔνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν κλπ., ὥστε, ὅταν ἀπέθανε, δὲν ἤξιώθη οὐδὲ τῆς συνήθους βασιλικῆς ταφῆς...*» (Γκινόπουλος, 1946: 102). Διαφαίνεται δηλαδή μια αρνητική κριτική απέναντι στο πρόσωπό του, η οποία συνεχίζεται και κατά την εμφάνιση των Οθωμανών Τούρκων. Ο συγγραφέας τον επικρίνει, καθώς κατά την εμφάνιση των Οθωμανών όπου βασίλευε ο Μιχαήλ, ο βασιλιάς δεν «*ἔδωσε προσοχὴν εἰς τὸ κρατὶδιον αὐτὸ*» και αφού δεν μπόρεσε να αναδιοργανώσει το νέο κράτος, δεν μπορούσε να αποκρούσει τον νέο εχθρό (Γκινόπουλος, 1946: 104). Το εγχειρίδιο της δικτατορίας τονίζει πως ο Μιχαήλ ήταν ο «*ικανότερος*» της δυναστείας των Παλαιολόγων διότι κατόρθωσε «*νὰ ἀνορθωθῆ οἰκονομικῶς καὶ στρατιωτικῶς*» το βυζαντινό κράτος (Κλειδάς, 1969: 115). Δεν αναφέρει το πώς έγινε αυτοκράτορας, απλώς αναφέρεται πως «*ἀνεκηρύχθη βασιλεὺς*» το 1261 (Κλειδάς, 1969: 115). Μεγάλη εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως ο συγγραφέας αναφέρει πως ο Μιχαήλ «*κατορθώνει νὰ πείσῃ*» τον πάπα Γρηγόριο Γ΄ και τους διαδόχους του να δώσουν

βοήθεια στο Βυζάντιο, λόγω της απειλής του Καρόλου του Ανδεγαυού, αποσιωπώντας το πώς συνέβη αυτό και με ποιο αντάλλαγμα και πως «διὰ τῆς διπλωματίας» κατάφερε να εξεγείρει τους Σικελούς κατά των Γάλλων κατακτητών («Σικελικός Εσπερινός») αποδυναμώνοντας τον Κάρολο (Κλειδάς, 1969: 116). Όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας, μετά τον θάνατό του «ἤρχισεν ἡ κατάπτωσης τοῦ Βυζαντίου» (Κλειδάς, 1969: 115). Στο εγχειρίδιο του 1957 αναφέρεται πως ο Μιχαήλ είχε τόσους εξωτερικούς κινδύνους που διαρκώς «ἐπολεμοῦσε καὶ μολονότι ἔκανε καλὰ το καθήκον του, γιὰ λόγους ποὺ ξέρουμε, δὲν ἤμπόρεσε νὰ τοὺς νικήσῃ» (Καμπανάς, 1957: 74). Βέβαια, δεν εξηγείται κάτι παραπάνω, όπως για ποια συγκυρία μιλάει και ποιοι ήταν οι λόγοι που έκανε καλά το καθήκον του. Στα υπόλοιπα σχολικά εγχειρίδια ο Μιχαήλ δεν χαρακτηρίζεται ούτε θετικά, ούτε αρνητικά από τους συγγραφείς. Θα μπορούσε ως μια απλή επισήμανση να σημειωθεί πως το σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο δείχνει τη στέψη του Μιχαήλ από τον πατριάρχη Αρσένιο, ο οποίος δεν είχε αναφερθεί σε κανένα άλλο εγχειρίδιο, χωρίς ωστόσο να γίνεται αναφορά στο εκκλησιαστικό σχίσμα που είχε δημιουργηθεί εξαιτίας του Αρσένιου.

Τον Μιχαήλ διαδέχθηκε ο γιος του Ανδρόνικος Β΄ (1282-1328) τον οποίο διέκριναν η ευλάβεια και το ορθόδοξο χριστιανικό συναίσθημα και όχι τόσο οι πολεμικές επιχειρήσεις. Δεν ήθελε την ένωση των εκκλησιών και μετέφερε το ενδιαφέρον του προς τις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου. Διέλυσε τον βυζαντινό στόλο, κάτι καταστρεπτικό για το Βυζάντιο και τερμάτισε το σχίσμα των «αρσενιατών», γεγονός που επέφερε θρησκευτική ηρεμία. Λίγο πριν πεθάνει ο γιος του Μιχαήλ Θ΄, έκανε συναυτοκράτορα τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄ (1328-1341) ο οποίος ήταν διαφορετικός από τον παππού του, καθώς ήταν ορμητικός και ικανός στρατιωτικός. Δεν μπόρεσε να ανακόψει την προέλαση των Οθωμανών στη Μικρά Ασία, αλλά είχε επιτυχίες στο Αιγαίο και στον ελλαδικό χώρο, οι οποίες όμως δεν καρποφόρησαν καθώς ξέσπασε εμφύλιος. Μάλιστα, επί Ανδρόνικου Β΄ είχε ξεσπάσει ήδη ένα πρώτος εμφύλιος (1321-1328) εξαιτίας της δολοφονίας του αδελφού του Ανδρόνικου Γ΄, Μανουήλ, κίνηση στην οποία αποδόθηκε και ο θάνατος του Μιχαήλ Θ΄, προκαλώντας επανάσταση. Ο δεύτερος εμφύλιος (1341-1354) έγινε με τον θάνατο του Ανδρόνικου Γ΄, ο οποίος δεν είχε στέψει συμβασιλέα τον ανήλικο Ιωάννη Ε΄, γεγονός που οδήγησε σε εμφύλιο μεταξύ του στρατηγού και μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού και των οπαδών του Ιωάννη Ε΄. Έπειτα, από πολλές διαμάχες και τον θάνατο του βασικού αντιπάλου του Καντακουζηνού, Απόκαυκου, ο Ιωάννης Καντακουζηνός εισέβαλε στην Κωνσταντινούπολη το 1346 και την κατέλαβε, αποδεχόμενος να συμβασιλεύσει με τον Ιωάννη Ε΄. Το 1354 ο Καντακουζηνός παραιτήθηκε και εκάρη μοναχός. Η πολιτική του ήταν

καταστροφική, καθώς στην εσωτερική πολιτική του Βυζαντίου αναμείχθηκαν γειτονικοί λαοί. Έπειτα, ο Ιωάννης Ε΄ κυβερνά μόνος του ως το 1339 με κάποιες διακοπές. Ζήτησε δύο φορές βοήθεια από τη Δύση με αντάλλαγμα την υποταγή της Ανατολικής Εκκλησίας στη Δυτική, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Επίσης, αναγκάστηκε να δηλώσει υποτέλεια στον Μουράτ Α΄ με την υποχρέωση καταβολής φόρων και στρατευμάτων, παρόλο που είχε στην αρχή ξεκινήσει επιθετική πολιτική κατά των Οθωμανών. Μάλιστα ο γιος του, Ανδρόνικος Δ΄, δεν δίστασε να κάνει πραξικόπημα εναντίον του, αναγκάζοντας τον Ιωάννη να συνεργαστεί με τους Οθωμανούς (Αθανασόπουλος, 2021).

Στα σχολικά εγχειρίδια που εξετάστηκαν, η περίοδος από τον Ανδρόνικο Β΄ έως και τον Ιωάννη Ε΄ και τα γεγονότα που τη συνόδευαν, σχεδόν απουσιάζει. Συνεπώς, ελάχιστες είναι και οι αναφορές στις προσωπικότητες και στις δράσεις των βασιλέων. Ο Ανδρόνικος Β΄ και ο Ανδρόνικος Γ΄ αναφέρονται κυρίως μόνο ονομαστικά, χωρίς κάποιο ιδιαίτερο σχολιασμό και αποκλειστικά στα παλιότερα σχολικά εγχειρίδια. Μόνο ο Γκινόπουλος (1946) κάνει μια αναφορά στον εμφύλιο πόλεμο που δημιουργήθηκε ανάμεσά τους, με αποτέλεσμα – όπως αναφέρει – να ωφεληθούν οι Οθωμανοί Τούρκοι, προσθέτοντας πως ο Ανδρόνικος Β΄ ακύρωσε την ένωση των εκκλησιών στην οποία είχε προχωρήσει ο πατέρας του Μιχαήλ, με αποτέλεσμα να αποκαταστήσει την ειρήνη στην Εκκλησία. Ωστόσο, τονίζει το λάθος του να προσκαλέσει από την Ισπανία Καταλανούς μισθοφόρους, οι οποίοι αντί να στραφούν εναντίον των Οθωμανών «*έλήστευον τοὺς Ἕλληνας!*» και «*ἐξέτράπησαν εἰς φρικτὰς σφαγὰς καὶ λεηλασίας*» (Γκινόπουλος, 1946: 106). Δεν παραλείπει να αναφέρει και την ανάμειξη του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού στην αναγόρευση του εγγόνου του Ανδρόνικου Γ΄ ως βασιλιά.

Όσον αφορά τον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό, θα πρέπει να τονιστεί πως είναι ένας αυτοκράτορας που δεν αναφέρεται σε όλα τα σχολικά εγχειρίδια και δεν εκτιμάται ιδιαίτερα από τους συγγραφείς. Το εγχειρίδιο του 1945 τον παρουσιάζει ως σφετεριστή του θρόνου, ο οποίος βασίλευσε για λίγα έτη ως Ιωάννης ΣΤ΄, με αποτέλεσμα αυτός ο εμφύλιος που δημιουργήθηκε μεταξύ των Βυζαντινών να βοηθήσει τους Οθωμανούς να επεκταθούν ακόμη περισσότερο. Το εγχειρίδιο του 1998 αναφέρει περισσότερα γεγονότα και τον προβάλλει ως υπεύθυνο για την παρακμή της Θεσσαλονίκης, καθώς αυτός, σε συνεννόηση με τους Δυνατούς της πόλης, την κατέλαβε και οδήγησε σε εξέγερση τους Ζηλωτές, δημιουργώντας αναταράξεις στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, στο εγχειρίδιο της δικτατορίας, ο συγκεκριμένος βασιλιάς φαίνεται πως δεν χαιρεί ιδιαίτερης εκτίμησης από τον συγγραφέα, αφού, παρότι αναφέρει πως ήταν «*άνηρ μεγάλης παιδείας καὶ ἱστορικὸς συγγραφεὺς*» τον χαρακτηρίζει στη συνέχεια ως φιλόδοξο, που προξένησε «*πολλὰ δεινὰ εἰς τὸ κράτος*» (Κλειδάς, 1969, σελ. 109). Μάλιστα, αναφέρει και το γεγονός πως για να αποκτήσει ο

Ιωάννης τη φιλία των Τούρκων, δεν δίστασε να δώσει την ανήλικη 13χρονη κόρη του στον γέροντα Ορχάν ως σύζυγό του. Τέλος, η μοναδική αναφορά που γίνεται προς τον Ιωάννη από τον Βουγιούκα (1975) αφορά τα γράμματα και τις τέχνες, καθώς ήταν ένας από αυτούς που βοήθησε στο να καλλιεργηθούν στους δύο τελευταίους αιώνες αγωνίας του Βυζαντίου. Μικρή αναφορά γίνεται στο πρόσωπο του Ιωάννη Ε΄ και αποκλειστικά στα παλιότερα σχολικά εγχειρίδια. Στα εγχειρίδια του 1946 (Ποταμιανός και Χωραφάς και Γκινόπουλος) σημειώνεται πως ωφέλησε τους Οθωμανούς στο πρώτο τους ξεκίνημα, λόγω του εμφυλίου στον οποίο ενεπλάκη και πως αναγκάστηκε να πληρώνει φόρο υποτέλειας στον Μουράτ Α΄ με αντάλλαγμα την ειρήνη. Τα υπόλοιπα σχολικά εγχειρίδια δεν τον αναφέρουν καν.

Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Ε΄, την εξουσία ανέλαβε ο γιος του Μανουήλ Β΄ ο Παλαιολόγος (1391-1425) που ήταν στρατιωτικός, πολιτικός, λόγιος και θεολόγος. Αναγκάστηκε τα πρώτα χρόνια της εξουσίας του να συνεχίσει την υποτέλεια του πατέρα του στους Οθωμανούς. Η διακοπή της συνεργασίας του με τον σουλτάνο, είχε ως αποτέλεσμα την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τον Βαγιαζήτ το 1396 (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007: 201-202). Μικρή είναι η αναφορά στο όνομά του στα σχολικά εγχειρίδια. Στο εγχειρίδιο του 1945 χαρακτηρίζεται ως ένας «*ίκανός και γενναῖος*» βασιλιάς (Ποταμιανός, 1945: 90) και ως «*γενναῖος*» στο εγχειρίδιο της δικτατορίας, επειδή αρνείται να παραδώσει το κράτος στον Βαγιαζήτ (Κλειδάς, 1969: 123). Ο Βουγιούκας (1975) απλώς αναφέρει ότι ήταν ένας αυτοκράτορας και συγγραφέας που βοήθησε να αναπτυχθούν τα γράμματα και οι τέχνες. Είναι φανερό η πρωτοτυπία του Βουγιούκα να κάνει αναφορές στα γράμματα και τις τέχνες, όπως συνέβη και στην περίπτωση του Ιωάννη Καντακουζηνού, δείχνοντας και αυτή την πλευρά των βασιλέων και όχι αποκλειστικά την πολεμική τους πλευρά.

Ο διάδοχος του Μανουήλ, Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448) ήταν ο προτελευταίος βασιλιάς του Βυζαντίου, ο οποίος μπορεί να μην είχε την προσωπικότητα του πατέρα του, αλλά αγωνίστηκε με κάθε τρόπο στις δυσμενείς συνθήκες που είχε να αντιμετωπίσει. Σε όλη τη διάρκεια της θητείας του προσπαθούσε να εξασφαλίσει τη βοήθεια της δυτικής Ευρώπης. Έπεισε τη Δυτική Εκκλησία για την ένωση των Εκκλησιών με τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), δημιουργώντας μεγάλη αναστάτωση στο Βυζάντιο, λόγω των αντιδράσεων του λαού και του κλήρου ευρύτερα (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007: 203-204). Παρουσιάζεται σε όλα τα σχολικά εγχειρίδια, ωστόσο δεν γίνεται κανένας χαρακτηρισμός προς το πρόσωπό του με τη χρήση επιθετικού προσδιορισμού. Ωστόσο, η αναφορά του ονόματός του συνδέεται με την ένωση των Εκκλησιών, η οποία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε και όπως τονίζει το σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο, άφησε «*το θέμα αυτό σε εκκρεμότητα και το λαό σε αναταραχή*» (Γλεντής κ.ά., 2011: 104). Μπορεί να μη

χρησιμοποιούνται σαφείς χαρακτηρισμοί για τον συγκεκριμένο βασιλιά, αλλά διαχρονικά επισημαίνεται η ανάμειξή του σε όχι τόσο θετικές συγκυρίες για το Βυζάντιο.

Ο Ιωάννης Η΄ πέθανε τον Οκτώβριο του 1448 και επειδή δεν είχε παιδιά, τη διαδοχή του θρόνου ανέλαβε ο αδελφός του Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος «Δράγατσης» (1449-1453), ο οποίος ήταν ως τότε δεσπότης στην Πελοπόννησο. Η στέψη του έγινε στον Μυστρά στις 6 Ιανουαρίου 1449 και με τη συγκατάθεση του Μουράτ Β΄ τον υποδέχθηκαν στην Κωνσταντινούπολη δύο μήνες αργότερα «*παρά πάντων άσπασίως*» (Ζαχαριάδου, 2009b: 211). Ήταν ένας αυτοκράτορας με πολλά αξιόλογα προσόντα που διακρίθηκε για το θάρρος και την αυτοθυσία του. Απευθύνθηκε κι αυτός στη Δύση για παροχή βοήθειας υπό την απειλή της πολιορκίας, ωστόσο το αντάλλαγμα ήταν η ένωση των Εκκλησιών, πράγμα το οποίο το θεωρούσε αναγκαίο κακό. Ζήτησε από τον πάπα να του στείλει πειστικούς ιερείς που θα καταπράνναν την αντίδραση του λαού και του κλήρου. Έτσι, στις 12 Δεκεμβρίου του 1452 ο καρδινάλιος Ισίδωρος λειτούργησε στην Αγία Σοφία και κηρύχθηκε η Ένωση που είχε ψηφίσει η σύνοδος της Φλωρεντίας, ομολογώντας ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ την προσχώρηση. Η πράξη αυτή προκάλεσε την αντίδραση των ανθενωτικών, που δήλωναν emphatically πως προτιμούσαν «*σαρίκι τούρκικο παρά κουκούλα λατινική*» (Βουγιούκας, 1975: 157). Βοήθεια ουσιαστική δεν έφτασε ποτέ. Κατά την πολιορκία φέρθηκε με γενναιότητα και κάλεσε τους άντρες του να υπερασπιστούν με τη ζωή τους την πόλη (Σαββίδης, 2010: 101). Παράλληλα, διάφορες απόψεις έχουν αναφερθεί για τον τρόπο με τον οποίο πέθανε. Άλλες δεν αναφέρουν τίποτα για τον θάνατό του, άλλες απλώς αναφέρουν πως πέθανε στη μάχη και κάποιες λίγες πως διέφυγε. Συγκεκριμένα, ο συνεργάτης του Γεώργιος Σφραντζής, που ήταν και αυτόπτης μάρτυρας (αν και βρισκόταν σε άλλο σημείο της πόλης την ώρα του θανάτου του), αναφέρει πως ο Κωνσταντίνος, μόλις αντιλήφθηκε την είσοδο των Οθωμανών στην Πόλη, παρακάλεσε όποιον χριστιανό βρισκόταν κοντά του να του κόψει το κεφάλι και τότε ένας Τούρκος τον σκότωσε. Ο ιστορικός Δούκας και Λαόνικος Χαλκοκονδύλης αναφέρουν πως έπεσε στην πύλη του Αγίου Ρωμανού και πως το κεφάλι του δωρήθηκε στον Μωάμεθ Β΄. Ο επίσκοπος Σαμουήλ, ο Αρμένιος ποιητής Αβραάμ Άγκυρας και ο Νικόλα ντε λα Τούστια αναφέρουν πως διέφυγε και ο πάπας Πίος Β΄ πως πήγε δειλά να διαφύγει και τελικά σκοτώθηκε. Όλες αυτές οι θέσεις είναι βέβαια αντικρουόμενες και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποιος ήταν ο σκοπός των προσώπων που τις κατέγραψαν (Nicol, 2009b).

Πριν γίνει αναλυτική παρουσίαση του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ από τα σχολικά εγχειρίδια, να αναφερθεί πως κάποια από αυτά κάνουν έναν γενικότερο σχολιασμό για τους Παλαιολόγους. Το εγχειρίδιο του 1998 αναφέρει πως οι Παλαιολόγοι στράφηκαν στο πλευρό των Δυνατών, με αποτέλεσμα να μειωθεί η παραγωγή και πως οι ίδιοι «*φιλονικούσαν μεταξύ*

τους για την εξουσία» (Ασημομύτης κ.ά., 1998: 124). Το εγχειρίδιο του 1975, προβάλλοντας τις καταστροφικές συνέπειες των σταυροφοριών, καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι τελευταίες προσπάθειες των Παλαιολόγων στην επόμενη περίοδο «*ἦταν ἀπὸ πρὶν καταδικασμένες σὲ ἀποτυχία*» (Βουγιούκας, 1975: 140). Ξεκινώντας το κεφάλαιο «*Το Βυζάντιο των Παλαιολόγων*» ο συγγραφέας επισημαίνει πως αυτό «*φάνηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι δὲν εἶχε πολλὲς ἐλπίδες νὰ ἐπιζήσῃ*» καθώς «*πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους δὲ στάθηκαν στὸ ὕψος τῆς ἀποστολῆς τους*» κάνοντας αναφορά στις διχόνοιες που προκλήθηκαν γύρω από τον θρόνο και το ότι δεν δίστασαν να επικαλεστούν «*τὴν ὑποστήριξη καὶ αὐτῶν ἀκόμα τῶν Τούρκων*» (Βουγιούκας, 1975: 155-156). Ο συγγραφέας επίσης, αναφέρει πως «*ἔφτασαν νὰ δεχτοῦν ὡς ἀντάλλαγμα τὴν ὑποταγὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὴ Δυτικὴ*», χωρίς να αναφέρει ονόματα (Βουγιούκας, 1975, σελ. 157). Τον μόνο Παλαιολόγο που εξυμνεῖ, εἶναι τον Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, «*τὸν τελευταῖο ἡρωικὸ ὑπερασπιστὴ*» και μαρτυρικό βασιλιά, με τον οποίο το Βυζάντιο ἔπεσε «*ὄρθιο*», τονίζοντας πως «*φάνηκε ἀντάξιος τῶν μεγαλύτερων ἡρωικῶν μορφῶν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας*» (Βουγιούκας, 1975: 157). Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ἦταν μια «*προσωπικότητα δυνατὴ καὶ εὐγενικὴ*» που ἔβαζε πάνω από όλα «*τὸ χρέος καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια*» και γνώριζε ὅτι ὅπως «*ὁ Λεωνίδας στὶς Θερμοπύλες*» οι «*βάρβαροι*» θα νικούσαν (Βουγιούκας, 1975: 159).

Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζουν τον τελευταῖο βασιλιά του Βυζαντίου ὅλα τα σχολικά εγχειρίδια, με εκτενὴ και ἀκρῶς θετικὸ και εγκωμιαστικὸ τρόπο. Ὡς «*φιλόπατρις και ἡρωϊκὸς*» χαρακτηρίζεται ο Κωνσταντῖνος ἀπὸ τον Γκινόπουλο (1946: 114), που δεν δίστασε να φορέσει το «*ἀκάνθινον και μαρτυρικὸν στέμμα*» του Βυζαντίου, γνωρίζοντας ὅτι το τέλος ἦταν κοντά. Εἶχε τὴν πρόθεση να βασιλεύσει «*ἀξιοπρεπῶς ἢ νὰ πέσῃ ἐντὶμῶς*» (Γκινόπουλος, 1946: 115). Φαίνεται συνεχῶς ἡ γενναία ἀρνήσή του στις απαιτήσεις του Μεχμέτ Β' περί παραδόσεως τῆς Πόλης. Ὄταν ενημερώθηκε ὅτι ο Οθωμανὸς σουλτάνος αποφάσισε να κάνει γενικὴ ἐφοδο στις 29 Μαΐου 1453, τον δείχνει να παρακινεῖ τους συμπατριώτες του να αγωνιστοῦν με «*ἀνδρείαν και αὐταπάρνησιν ὡς ἄξιοι ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων*» υπὲρ πίστεως και πατρίδος (Γκινόπουλος, 1946: 118). Ο συγγραφέας τον δείχνει με δάκρυα στα μάτια να λέει τα συγκεκριμένα λόγια που «*θὰ συγκινοῦν κάθε πατριωτικὴν ψυχὴν*»: «*Εἰς τὰς χεῖράς σας ἐμπιστεύομαι τὸ ταπεινωμένον σκῆπτρον μου και τὴν ἔνδοξον αὐτὴν βασιλίδα τῶν πόλεων - τὴν πόλιν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἢ ὅποια εἶναι ἡ ἐλπίς και ἡ χαρὰ ὄλων τῶν Ἑλλήνων*». Αποτυπώνεται και ἡ συγκινητικὴ, ὅπως αναφέρει ο συγγραφέας, ἀπάντηση των παρισταμένων: «*Ἄς ἀποθάνωμεν ὅλοι υπὲρ Πίστεως και Πατρίδος*» (Γκινόπουλος, 1946: 118).

Ο συγγραφέας δείχνει τον Κωνσταντίνο να μάχεται ως «λέων» και να εμπυχώνει μονίμως τους συμπολεμιστές του. Τονίζει πως είναι ένας αυτοκράτορας που το όνομά του θα μείνει χαραγμένο στις καρδιές όλων των Ελλήνων, το όνομα «*τοῦ ἐνδοξοτέρου Ἑλληνος αὐτοκράτορος, τοῦ ὁποίου ἡ αὐταπάρνησις, ἡ φιλοπατρία καὶ ὁ ἡρωϊσμός ἀποτελοῦν μοναδικὸν παράδειγμα εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν...*» (Γκινόπουλος, 1946: 122).

Οι Χωραφάς και Ποταμιανός (1946: 64) παρουσιάζουν με παρόμοιο τρόπο τον Κωνσταντίνο, λέγοντας πως «*ἔπεσε σὰν ἥρωας*» και μάλιστα «*ὄχι μὲ χτύπημα παλικαρῖσια ἀπὸ ἐμπρός, παρὰ τὴ στιγμὴ πὸ τὸν ἐχτύπησαν ἀπὸ πίσω*». Τελειώνει λέγοντας πως «*οἱ Ἑλληνες θὰ τον εὐγνωμονοῦν αἰώνια*» γιατί ἔπεσε σαν «*ἀληθινὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἑλληνισμοῦ*» (Χωραφάς και Ποταμιανός, 1946: 65). Στο ἴδιο μήκος κύματος κινεῖται και το εγχειρίδιο του 1957, δείχνοντας τον Κωνσταντίνο να μη «*δειλιάζει*», να «*πολεμᾷ σὰ λιοντάρη*», πέφτοντας στη μάχη ἀπὸ πίσω «*ὡς ἄλλος Κόδρος*» (Καμπανάς, 1957: 86). Τονίζει πως «*ἡ Ἱστορία θὰ ὀμιλῇ πάντοτε μὲ θαυμασμό γιὰ τὴν αὐτοθυσία καὶ τὴν αὐταπάρνησί του!*» και πως θα μείνει «*ὡς παράδειγμα γιὰ ὄλους τοὺς λαοὺς πὸ ἀγωνίζονται καὶ γνωρίζουν νὰ πεθαίνουν γιὰ τὴν ἐλευθερία τους*» (Καμπανάς, 1957: 86-87).

Το εγχειρίδιο της δικτατορίας (Κλειδάς, 1969) περιλαμβάνει ὅλα τα προηγούμενα σχόλια των παλιότερων εκδόσεων, εμπλουτίζοντάς τα με ἀκόμη περισσότερα. Ο Κωνσταντῖνος σύμφωνα με τον συγγραφέα ἦταν «*φλογερὸς πατριώτης, ἰκανότατος κυβερνήτης καὶ εὐσεβέστατος χριστιανός*» και τον δείχνει να εἶναι «*ἀκούραστος*», εμπυχώνοντας τους συμπατριώτες του στη μάχη, επειδὴ αισθάνεται «*νὰ τὸν βαρύνῃ ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ*» (Κλειδάς, 1969: 129). Αφού ζήτησε ο Μεχμέτ την παράδοση της πόλης, ο συγγραφέας αναφέρει πως ὡς ἄλλος «*Λεωνίδα*ς» ἔδωσε τη γνωστή σε ὄλους «*ἀθάνατον καὶ ἱστορικὴν*» ἀπάντηση: «*Τὸ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὔτ' ἐμὸν ἐστίν, οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. Κοινὴ γὰρ γνώμη πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν*» (Κλειδάς, 1969: 134). Ο συγγραφέας στη συνέχεια δίνει την ἀπάντηση αὐτή και σε νεοελληνική ἀπόδοση, ενώ τα υπόλοιπα εγχειρίδια που χρησιμοποιοῦν τη συγκεκριμένη ἀπάντηση τη δίνουν μόνο αποδοσμένη στα νέα ελληνικά. Επιπλέον, δείχνει τον Κωνσταντίνο να προτρέπει τους Ἑλληνες να «*ἀποθάνουν ὑπὲρ τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος*»: «*Ἀγωνιζόμεθα διὰ τὰ ἱερά καὶ τὰ ὄσια τῆς φυλῆς μας, τὴν Πίστιν, τὴν Πατρίδα, τὴν ζωὴν καὶ τὴν τιμὴν τῶν οἰκείων μας. Ἄς κάμωμεν τὸ καθήκον μας πρὸς τὴν Πόλιν, ἡ ὁποία εἶναι βοηθός, σκέπη καὶ καταφύγιον τῶν Χριστιανῶν, ἡ ἐλπίς καὶ ἡ χαρὰ ὄλων τῶν Ἑλλήνων. Ὅσοι πέσουν, θὰ κερδίσουν τὴν αἰώνιαν μνήμην καὶ ἀξίαν εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τοὺς οὐρανοὺς τὸν ἀδαμάντινον τῆς δόξης στέφανον*» (Κλειδάς, 1969: 135).

Δείχνει με πολύ παραστατικό τρόπο τον Κωνσταντίνο κατά την τελευταία του κοινωνία να ζητά «ταπεινότατα» από τον λαό του: «*Ἀδελφοί μου, Χριστιανοί, συγχωρήσατέ με*», μεταλαμβάνοντας «*μὲ συντριβὴν καρδίας*» (Κλειδάς, 1969: 135). Επιστρέφοντας να αποχαιρετήσει τους οικείους του στο παλάτι, ο συγγραφέας παρουσιάζει τη «*συγκινητική*» αυτή στιγμή που «*-ὅπως λέγει ὁ ἱστορικός τῆς ἐποχῆς Φραντζῆς - καὶ ἀπὸ ζῦλον ἢ ἀπὸ πέτραν ἐὰν ἦτο κανεῖς, δὲν θὰ τοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ θρηνήσῃ*» (Κλειδάς, 1969: 135). Επίσης, τον δείχνει να παίρνει θέση «*ἀπλοῦ πολεμιστοῦ*» στην πύλη του Αγίου Ρωμανού όπου «*ἐκεῖ, εἰς τὸ ἀσθενέστερον αὐτὸ σημεῖον, πρόκειται νὰ ἀγωνισθῇ καὶ νὰ γράψῃ τὴν ὠραιότεραν σελίδα τῆς ζωῆς του, γινόμενος αἰώνιον παράδειγμα ἡρωϊσμοῦ καὶ αὐτοθυσίας*» (Κλειδάς, 1969: 136). Εμψυχώνει τους Έλληνες, λέγοντας χαρούμενος «*Ὁ Θεὸς πολεμεῖ ὑπὲρ ἡμῶν*» και προβάλλεται η έντονη μαχητικότητά του καθώς «*ρίπτεται ὡς λέων εἰς τὸ πυκνότερον στίφος τῶν εχθρῶν, κτυπᾷ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μὲ λύσσαν, ἐνῶ ἀπὸ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας του τὸ αἷμα ρέει ποταμηδὸν*» (Κλειδάς, 1969: 137 - 138).

Παραστατικότερες είναι και οι τελευταίες σκηνές πριν τον θάνατό του, έτσι όπως παρουσιάζονται από τον συγγραφέα. Βλέποντας πως τα περιθώρια στενεύουν, δείχνει τον αυτοκράτορα να λέει: «*Ἡ πόλις κυριέεται καὶ ἐγὼ ζῶ ἀκόμη;*», «*Δὲν ὑπάρχει κανεῖς χριστιανὸς νὰ μοῦ πάρῃ τὴν κεφαλὴν μου;*». Ἐτσι και έπεσε «*ὁ λεοντόθυμος τελευταῖος αὐτοκράτωρ*» (Κλειδάς, 1969: 138). Ο συγγραφέας κλείνει λέγοντας πως μαζί του έπεσε και το βυζαντινό κράτος: «*Ἦτο ἡ 29^η Μαΐου 1453, ἡμέρα Τρίτη. ΤΟΥ ΠΡΟΜΑΧΟΥ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ, ΑΟΙΔΙΜΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΑ΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, ΑΙΩΝΙΑ Η ΜΝΗΜΗ!*». Η θυσία του αυτή «*θὰ φρονηματίζει πάντοτε καὶ θὰ προτρέπη εἰς μίμησην τὰς εὐγενεῖς ψυχὰς*» (Κλειδάς, 1969: 138).

Φαίνεται πως τα παλαιότερα εγχειρίδια και ειδικότερα το εγχειρίδιο της δικτατορίας, προσδίδουν στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ όλες τις αρετές ενός ηγέτη-προτύπου, που περιλαμβάνουν γενναιότητα, αυτοθυσία, ταπεινότητα και βαθιά πίστη στην ορθόδοξη θρησκεία. Μάλιστα, εντύπωση προκαλεί όχι μόνο ο τρόπος έκφρασης του συγγραφέα κατά τη διάρκεια του κεφαλαίου, αλλά και η κεφαλαιογράμματα γραφή και ο τρόπος που αποτυπώνει το τέλος του Κωνσταντίνου, δημιουργώντας τη μεγαλύτερη δυνατή συναισθηματική φόρτιση στους μαθητές. Δραματική στροφή έχουμε στα δύο νεότερα σχολικά εγχειρίδια. Στο εγχειρίδιο του 1998 ο Κωνσταντίνος δεν χαρακτηρίζεται καθόλου από τον συγγραφέα. Προβάλλεται όπως όλοι οι άλλοι βασιλείς. Ο μοναδικός χαρακτηρισμός που γίνεται στο κυρίως διδακτικό κείμενο, είναι πως έπεσε μπροστά στην πύλη του Αγίου Ρωμανού «*πολεμώντας ο ίδιος ηρωικά*» (Ασημομύτης κ.ά, 1998: 142). Ελάχιστοι

χαρακτηρισμοί γίνονται μέσα από παραθέματα και πηγές που και πάλι ουδεμία σχέση έχουν με τα παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας παραθέτει ένα παράθεμα του συγγραφέα και εκδότη Κ. Κυριαζή (20^{ος} αι) με τίτλο «*Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στέφεται αυτοκράτορας*» στην οποία αναφέρεται πως «*ήταν αγαπητός από όλους*» και πως ενώ του έβαζαν το στέμμα, του έδιναν και ευθύνες «*που κι ο πιο γενναίος άνδρας θα μπορούσε να επωμιστεί*» (Ασημομύτης κ.ά., 1998: 136). Γίνεται φανερό πως δεν γίνεται κάποιος σαφής χαρακτηρισμός απέναντί του. Όταν ο Μεχμέτ του ζήτησε να παραδοθεί, ο συγγραφέας αναγράφει τη γνωστή απάντηση που είδαμε και στα παλιότερα εγχειρίδια, αλλά χωρίς να προβάλλεται αυτή η απάντηση ως ιστορική, ελληνικότατη ή αθάνατη, λέγοντας απλώς ότι ο Κωνσταντίνος «*έδωσε αυτή την απάντηση:...*» (Ασημομύτης κ.ά., 1998: 137). Η μόνη αναφορά που προσεγγίζει τα παλιότερα σχολικά βιβλία είναι σε μια πηγή που παρουσιάζει τις προτάσεις του Μεχμέτ Β΄ για τη παράδοση της Πόλης, που είναι ελεύθερη απόδοση του ιστορικού Δούκα από τον Ν. Καζαντζάκη, όπου περιλαμβάνονται οι εξής φράσεις: «*.. κρατώντας στα χέρια τον σταυρό.. απαντούμε: Δεν παραδίνουμε την Πόλη, τη ζωή μας... καλός, για τ' ακριβό χατίρι της, κι ο χάρος*» (Ασημομύτης κ.ά., 1998: 139) .

Το σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο (Γλεντής κ.ά., 2011) επιστρέφει εν μέρει σε παλιότερες ρητορικές. Οι συγγραφείς αναφέρουν πως ο Κωνσταντίνος διακρινόταν «*ως καλός στρατιωτικός, δίκαιος κυβερνήτης, σεβαστός και αγαπητός άρχοντας*» (Γλεντής κ.ά., 2011: 104). Δείχνει την απάντηση του Κωνσταντίνου στην απαίτηση του Μεχμέτ να παραδώσει την Πόλη – βέβαια σε παράθεμα – χαρακτηρίζοντάς την ως μια απάντηση «*αρνητική και αντάξια της χιλιόχρονης ιστορίας της Πόλης*». Μεγάλη εντύπωση προκαλεί το πώς προβάλλεται το τέλος του Κωνσταντίνου, που σε δομή και τρόπο παρουσίασης μοιάζει με τον τρόπο που έκλεισε ο συγγραφέας της δικτατορίας: «*Ρίχτηκε στη μάχη και πολέμησε τους εισβολείς, πρώτος ανάμεσα στους πρώτους. Κι έπεσε εκεί ηρωικά, ανάμεσα στους συντρόφους του. Ήταν 29 Μαΐου 1453, ημέρα Τρίτη. Ο ήλιος είχε βασιλέψει. Και η Πόλη δεν ήταν πια βασιλεύουσα*» (Γλεντής κ.ά., 2011: 111).

Επίσης, παρατηρείται η χρήση παρόμοιων γεγονότων με το εγχειρίδιο της δικτατορίας, όπως σε ένα παράθεμα του Μικρασιάτη λογοτέχνη και ζωγράφου Φ. Κόντογλου (20^{ος} αι), στην οποία προβάλλονται οι τελευταίες ώρες της Πόλης, όπου «*το τουρκομάνι φούσκωνε κι έσπρωχνε μπροστά τους χριστιανούς*» και ο Κωνσταντίνος «*έπεσε μέσα στο πλήθος... κι έτρεχε σαν ποταμός το αίμα από τα χέρια και τα ποδάρια του... Εκεί παρέδωσε την ψυχή του και ο μάρτυρας βασιλιάς, κράζοντας με δάκρυα: Δεν υπάρχει ένας χριστιανός να πάρει την κεφαλή μου!*» (Γλεντής κ.ά., 2011: 112). Έχει σημασία βέβαια πως αυτά τα

γεγονότα χρησιμοποιούνται στα παραθέματα του βιβλίου και όχι στο κυρίως διδακτικό κείμενο. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως για πρώτη φορά στα σχολικά βιβλία παρουσιάζεται και μια «σκοτεινή» θα έλεγε κανείς πλευρά της βασιλείας του Κωνσταντίνου, την οποία τα παλιότερα σχολικά εγχειρίδια δεν αναδείκνυαν. Αναφέρεται πως ο Κωνσταντίνος επικοινωνήσε με τον πάπα, ζητώντας του βοήθεια, προτείνοντάς του ακόμη «να στείλει καθολικούς ιερωμένους του στην Πόλη, για να συλλειτουργήσουν στην Αγία Σοφία με κληρικούς της ορθόδοξης εκκλησίας» (Γλεντής κ.ά, 2011: 104-105). Όπως τονίζει ο συγγραφέας, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναζωπυρωθούν οι διαμάχες ανάμεσα σε ενωτικούς και ανθενωτικούς και να δημιουργηθούν εσωτερικές έριδες ανάμεσα στους Βυζαντινούς, οι οποίες έγιναν «γνωστές στους Τούρκους και διευκόλυναν τα σχέδιά τους για την Άλωση της Πόλης» (Γλεντής κ.ά, 2011: 105). Για πρώτη φορά παρουσιάζεται ο Κωνσταντίνος να θέτει σε κίνδυνο το κράτος, κάτι το οποίο δεν συνήθιζαν να κάνουν οι συγγραφείς όλων των προηγούμενων εγχειριδίων.

Να σημειωθεί πως πέρα από το ζήτημα της φρασεολογίας, πολλά από τα σχολικά εγχειρίδια (όπως ο Κλειδάς 1969, Βουγιούκας 1975 και Ασημομύτης κ.ά., 1998) αναφέρουν μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ τον θρύλο για τον μαρμαρωμένο βασιλιά από τον λαογράφο Νικόλαο Πολίτη, σύμφωνα με τον οποίον ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ δεν σκοτώθηκε, άλλα άγγελος Κυρίου τον πήρε και τον έκρυψε σε μια σπηλιά, όπου περιμένει εκεί μαρμαρωμένος, μέχρι να έρθει πάλι ο άγγελος να τον σηκώσει και με το σπαθί του να διώξει τους Τούρκους (Βουγιούκας, 1975). Ενώ οι συγγραφείς με συνέπεια πρόβαλλαν τον συγκεκριμένο θρύλο στους μαθητές, στο σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο αυτός δεν αναφέρεται ίσως επειδή οι συγγραφείς δεν θέλουν να περάσουν στους μαθητές την ελπίδα ανάκτησης της Πόλης, κάτι το οποίο δεν συνδέεται με τις φιλοειρηνικές εκπαιδευτικές πολιτικές των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών.

Κάνοντας ένα γενικότερο σχόλιο για τους αυτοκράτορες της Παλαιολόγειας περιόδου, δεν φαίνεται να παρουσιάζονται τόσο αναλυτικά όσο συνηθίζονταν να εμφανίζονται αυτοκράτορες προηγούμενης περιόδου. Ο Μιχαήλ Η΄ και ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ φαίνεται πως προβάλλονται πιο αναλυτικά, γιατί ο πρώτος ήταν αυτός που ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη και ο δεύτερος είναι αυτός που δίνει την ελπίδα ανακατάληψής της μέσα από τους θρύλους που προαναφέρθηκαν. Ωστόσο, οι σκοτεινές πράξεις των βασιλέων φαίνεται πως έχουν την τάση να αποκρύπτονται. Επιπλέον, το ότι δεν αναφέρονται αναλυτικά οι λοιποί Παλαιολόγοι, οφείλεται στο γεγονός πως η δράση τους σχετίζονται με

συνεργασίες με τους «εθνικούς άλλους» και συνεπώς θα προκαλούσαν σύγχυση στους μαθητές, γκρεμίζοντάς τους την εικόνα του απόλυτα καλού «εθνικού εαυτού».

2.2 Οι Βυζαντινοί γενικότερα

Πέρα από τους αυτοκράτορες, ο «εθνικός εαυτός» και τα κατορθώματά του, εγκωμιάζεται από τους συγγραφείς και μέσα από τους απλούς πολίτες, από τις μάχες που έδωσαν εναντίον των «εθνικών άλλων» και μέσα από τον τρόπο που προστάτεψαν τον «ελληνοχριστιανισμό». Η ελληνικότητα και η βαθιά πίστη των Βυζαντινών στην Ορθοδοξία, αναδεικνύεται μέσα από όλα τα σχολικά εγχειρίδια που εξετάστηκαν, χωρίς εξαίρεση, καθώς και η γενναιότητα και η αποφασιστικότητά τους. Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι Δυτικοί παρουσιάζονταν από τους συγγραφείς συγκριτικά και σε αντιδιαστολή με τους Βυζαντινούς, οι οποίοι είχαν πλούτο, μόρφωση και παιδεία, στοιχεία τα οποία ήταν δελεαστικά γι' αυτούς. Οι Έλληνες, μετά την άλωση του 1204, εμφανίζονται στο εγχειρίδιο του 1946 να μην αναγνωρίζουν τον νέο πατριάρχη Θωμά Μοροζίνη, καθώς όπως αναφέρει ο συγγραφέας «*Οί Ὀρθόδοξοι ὁμως Ἑλληνες δὲν ἀνεγνώρισαν τὸν Βενετὸν πατριάρχη, ἀλλ' ἔμενον πιστοὶ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων τους*» (Γκινόπουλος, 1946: 93). Επιπλέον, εντύπωση προκαλεί το πώς ο Κλειδάς (1969) προβάλλει τους αγώνες των Ελλήνων στο κεφάλαιο του πριγκιπάτου της Αχαΐας, μέσα από τους οποίους αναδεικνύεται ο ηρωισμός και η γενναιότητα των Ελλήνων και Ελληνίδων κατά των Δυτικών: «*Εἰς τὴν Κόρινθον ἀντέστη μὲ λύσσαν ὁ Λέων Σγουρός, ὁ ὁποῖος τελικῶς ἐκριμνίσθη ἀπὸ τοὺς βράχους τοῦ Ἀκροκορίνθου. Εἰς τὸ Ἀράκλοβον ὁ ἥρωισμὸς τῆς Μαρίας Δοξοπατρῆ ἔγινε θρῦλος. Εἰς τὴν Μεθώνην ὁ δεσπότης Λέων Χαμάρετος ἀντιτάσσει μεγαλειώδη ἄμυναν. Εἰς τὴν Κυνουριάν οἱ ἥρωικοὶ Τσάκωνες. Εἰς τὸν Εὐρώταν οἱ ἀτίθασοι Μελιγοί*» (Κλειδάς, 1969: 110).

Εἶναι το μοναδικό εγχειρίδιο που αποτυπώνει τους αγώνες των Βυζαντινών κατά τον Φράγκων με πολύ παραστατικό τρόπο, εντάσσοντας ακόμα και το γυναικείο στοιχείο που απουσιάζει γενικώς από τα εγχειρίδια.

Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί το πώς παρουσιάζονται οι Βυζαντινοί κατά τη διαδικασία της ένωσης των Εκκλησιών στη σύνοδο της Φεράρας – Φλωρεντίας. Ενδεικτικά, ο Βουγιούκας αναφέρει πως ο λαός είχε χωριστεί σε ενωτικούς και ανθενωτικούς, στους οποίους συγκαταλεγόταν ο κατώτερος κλήρος και ο περισσότερος λαός, και πως «*τόσο ἦταν τὸ μίσος*» των ανθενωτικών για τους Φράγκους ώστε «*νὰ προτιμοῦν σαρίκι τούρκικο παρὰ κουκούλα λατινική*», χρησιμοποιώντας τα λόγια του Δούκα (Βουγιούκας, 1975: 157). Οι

συγγραφείς θέλουν να τονίσουν πως οι Βυζαντινοί δεν ξεχνούν και είναι πιστοί στις αξίες και τις απόψεις τους, στοιχεία που εξυψώνουν τον εθνικό εαυτό στα μάτια των αναγνωστών.

Έντονη είναι η παρουσίαση του «εθνικού εαυτού» κατά την άλωση της Πόλης από τους Οθωμανούς το 1453. Όλα σχεδόν τα εγχειρίδια κάνουν λόγο για τη γενναιότητα και την αυτοθυσία των Βυζαντινών. Στο εγχειρίδιο του 1945 οι Βυζαντινοί φαίνονται να υπερασπίζονται την Κωνσταντινούπολη *«μὲ μεγάλην γενναιότητα...μέχρι θανάτου»* (Πετρούνιας, 1945: 94). Το εγχειρίδιο του 1946 δείχνει τους Έλληνες να αποκρούουν την επίθεση των Οθωμανών επί Μουράτ Β΄ κατά της Κωνσταντινούπολης *«μὲ θαυμαστήν γενναιότητα καὶ τοὺς ἠνάγκασαν νὰ φύγουν ἐντροπιασμένοι»* (Γκινόπουλος, 1946: 110). Κατά την πρώτη επίθεση του Μεχμέτ Β΄ τον Απρίλιο του 1453, ο συγγραφέας αποτυπώνει με παραστατικό τρόπο την μεγάλη ναυτική επιτυχία των Βυζαντινών υπό τον πλοίαρχο Φλαντανελλά: *«ἐπιτυχίαν, ἢ ὅποια ἦτο πρόδρομος τῶν κατορθωμάτων τοῦ Κατσώνη καὶ τοῦ Μιαούλη»* (Γκινόπουλος, 1946: 116): *«... ὁ γενναῖος πλοίαρχος καὶ οἱ Ἕλληνες ναῦται διὰ τῆς ὑπερόχου τόλμης καὶ ἀνδρείας αὐτῶν, ὄχι μόνον ἠνάγκασαν δύο φορές τὸν Τουρκικὸν στόλον νὰ τραπῆ εἰς φυγὴν, ἀλλὰ καὶ ἔκαυσαν πολλὰ πλοῖα καὶ ἐφόνευσαν χιλιάδας Τούρκων ὑπ' αὐτὰ τὰ ὄμματα τοῦ Μωάμεθ»* (Γκινόπουλος, 1946: 116).

Το γεγονός της πετυχημένης για τους Βυζαντινούς ναυμαχίας προβάλλει το εγχειρίδιο του 1957, που σε μια παραστατική εικόνα, σημειώνει πως οι Έλληνες από τα τείχη *«βλέποντας τὴ γενναιότητα τῶν δικῶν τους, δακρύζουν!»* (Καμπανάς, 1957: 83). Επιπλέον, κατά την πρώτη έφοδο των Οθωμανών επί Μεχμέτ Β΄, *«οἱ γενναῖοι ὑπερασπιστῆς, πὸν ἤξεραν γιατί πολεμοῦν, δὲν δειλιάζουν. Ρίχνονται ἐπάνω μὲ θάρρος καὶ τοὺς γκρεμίζουν»* (Καμπανάς, 1957: 84).

Ο συγγραφέας του 1946 συνεχίζει να αναδεικνύει τα κατορθώματα των Ελλήνων και κατά τη μεγάλη έφοδο των Οθωμανών όπου *«οἱ Ἕλληνες μὲ ἀνδρείαν καὶ γενναιότητα ὑπεράνθρωπον τοὺς ἀπέκρουον...ἦσαν καὶ πάλιν νικηταί!»*, ενώ εντύπωση προκαλεί η φράση του: *«Ἡγωνίζετο ἡ μανία καὶ ἡ φιλοπατρία, ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ βαρβαρότης, ὁ Σταυρὸς καὶ ἡ ἡμισέληνος τὸν φοβερὸν τῆς ἐπικρατήσεως ἀγῶνα»* (Γκινόπουλος, 1946: 119). Ίσως είναι η πιο περίτεχνη φράση διαχωρισμού του «εθνικού εαυτού» και του «εθνικού άλλου» στην οποία περιλαμβάνονται τα δύο στοιχεία που αποτελούν πεδίο σύγκρισης και υποτίμησης των «άλλων», το ζήτημα του πολιτισμού και της θρησκείας. Στο εγχειρίδιο της δικτατορίας, με παραστατικό τρόπο, αποτυπώνεται η συνεισφορά του άμαχου πληθυσμού κατά την πρώτη πολιορκία: *«οἱ γενναῖοι κάτοικοι, γέροντες, γυναῖκες καὶ παιδιά ἀκόμη, ἐργάζονται νυχθημερὸν*

καὶ τὰ ἐπισκευάζουν (ενν. τα τείχη)» και προβάλλονται οι Βυζαντινοί να «ἐνθαρρύνονται ἀπὸ τὴν πίστιν των εἰς τὸν Θεὸν» και πως «μάχονται ὡς λέοντες, ἀποκρούουν καὶ καίουν τὰς πολιορκητικὰς μηχανὰς τοῦ ἐχθροῦ» (Κλειδάς, 1969: 33). Ὅλες αυτές οι περιγραφές δημιουργοῦν έντονη συναισθηματικὴ φόρτιση στους μαθητές, οι οποίοι αντιλαμβάνονται πως ἀκόμη και ο ἀμαχος πληθυσμὸς συνεισέφερε στον ἀγώνα και ὅλα αυτά υπό τη ευλογία του Θεοῦ που τους δίνει δύναμη να αντισταθοῦν.

Ενδιαφέρον ἔχει να αναλυθεῖ και το πὼς εμφανίζεται ο «εθνικός εαυτός» κατά το τέλος της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας. Στο εγχειρίδιο του 1945 φαίνεται πως μέσα σε αυτή τη συμφορὰ «ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν ἔχασε τὴν ἐλπίδα» και πως μέσα ἀπὸ τον θρήνο «ἐκτρέφεται καὶ μεγαλώνει ὁ πόθος τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Γένους καὶ ἐλπίς τῆς πραγματοποιήσεως αὐτοῦ: Πάλι μὲ χρόνια μὲ καιροῦς, πάλι δικὰ μας θᾶναι», πόθος ο οποίος πραγματοποιήθηκε και ἔτσι «ὁ Ἑλληνισμὸς ἀνεστήθη καὶ συνεχίζει τὸν ἱστορικὸν βίον του» (Πετροῦνιας, 1945: 100 – 101). Το εγχειρίδιο του 1946 απεικονίζει το λυπηρὸ τέλος της «ελληνικῆς αυτοκρατορίας», η οποία «ἐπὶ χίλια ἔτη ὑπῆρξε τὸ προπύργιον τῆς Εὐρώπης ἐναντίον τῶν βαρβάρων... ἢ ὅποια διετήρησε τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὸν μετέδωκε κατόπιν εἰς τὴν ἀπολίτιστον Εὐρώπην» (Γκινόπουλος, 1946: 124). Ο συγγραφέας μάλιστα, αφιερώνει ἕνα ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο το «Ἐθνικὸν φρόνημα τῶν Ἑλλήνων» στο ὅποιο δείχνει το πὼς οι Ἕλληνες ἀντιμετώπισαν την ἡττα χωρίς να χάσουν το φρόνημά τους, ἔχοντας ως ἐπίκεντρο τα δημοτικά τραγούδια και δημιουργώντας «τὰς ὠραιότερας παραδόσεις (παραδόσεις τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ!)» που αποτέλεσαν στήριγμα και ἐλπίδα «κατὰ τὰ μαῦρα καὶ σκοτεινὰ τῆς δουλείας χρόνια» (Γκινόπουλος, 1946: 124). Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η ἐλπίδα αυτή «ἐγγιγαντώθη καὶ μετεβλήθη εἰς ἔθνικὸν ἰδανικὸν καὶ πίστιν ἀληθινήν» (Γκινόπουλος, 1946: 125). Παρόμοιο κεφάλαιο παρουσιάζει και ο συγγραφέας του ἄλλου εγχειριδίου του 1946, ὅπου η πεποίθηση των Ἑλλήνων ὅτι θα ελευθερωθοῦν πάλι, μεγάλωνε μέσα στα χρόνια της σκλαβιάς, χρόνια τα οποία «θέρειψαν τὸ ἔθνικὸ αἶσθημα» (Χωραφάς και Ποταμιανός, 1946: 66). Με ἀκόμα πιο έντονο τρόπο εμφανίζεται ο «εθνικός εαυτός» στο εγχειρίδιο του 1957. Ο συγγραφέας αναφέρει πως «ὁ λαός μας ὑπέφερε τὰ τρομερότερα βασανιστήρια ν' ἀλλάξη τὴν πίστι του, κανεὶς δὲν ἀλλαξοπίστησε» (Καμπανάς, 1957: 87). Τονίζει πως οι Ἕλληνες δεν λησμόνησαν την «ελληνικὴ βυζαντινὴ αυτοκρατορία», «ποῦ μὲ τὸν πλοῦτο της, τὴ δύναμὶ της, τὴ στρατιωτικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ὀργάνωσι ἦταν τὸ κέντρο τοῦ τότε πολιτισμένου κόσμου καὶ ὁ φωτεινὸς πνευματικὸς φάρος “ἐν τῷ μέσῳ” βαρβάρων καὶ ἀμορφῶτων φυλῶν» (Καμπανάς, 1957: 87-88). Το εγχειρίδιο της δικτατορίας, προβάλλοντας τις πράξεις των Τούρκων, αναφέρει πως «ὁ μαρτυρικὸς καὶ ἡρωϊκὸς πληθυσμὸς τῆς Κων/πόλεως ἐπλήρωσε μὲ ἄφθονον

αἶμα τὴν ἀπεγνωσμένην ἀντίστασίν του...» (Κλειδάς, 1969: 140). Η κατακλείδα του συγγραφέα με την οποία ολοκληρώνει και το κεφάλαιο της Άλωσης, προκαλεί σίγουρα έντονα συναισθήματα στους αναγνώστες: *«Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Βυζαντίου εἰς ὅλην τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν συνεχίζεται μέχρι σήμερον. Εἰς τὴν καρδίαν μας καὶ εἰς τὴν ἐθνικὴν καὶ θρησκευτικὴν μας ζωὴν, κατέχει ἰδιαιτέραν θέσιν. Ἄν ἡ δόξα καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς Πατρίδος μας ἀρχίζῃ ἀπὸ τὴν ἀρχαιοτάτην ἑλληνικὴν ἐποχὴν, ὅμως ἡ νεωτέρα μας ἱστορία, ἡ θρησκευτικὴ πίστις καὶ οἱ ἐθνικοὶ μας ἀγῶνες ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν. Ἡ Ἑλλάς εἴτε ἀρχαία λέγεται, εἴτε βυζαντινὴ, εἴτε δουλεύουσα, εἴτε ἀναγεννωμένη, εἴτε νεωτέρα, ἔχει μίαν ὡραίαν καὶ ὑψηλὴν ἀποστολήν: Νὰ γίνεταί πάντοτε τέλειον καὶ λαμπρὸν παράδειγμα ὑψηλοφροσύνης, ἀρετῆς καὶ πολιτισμοῦ»* (Κλειδάς, 1969: 141).

Ο συγγραφέας καταφέρνει με αυτόν τον τρόπο να δείξει τη συνέχεια του Βυζαντίου, το οποίο αποτελεί τον κρίκο ανάμεσα στην αρχαιότητα και τον νέο ελληνισμό. Παράλληλα, στο τέλος του εγχειριδίου, προβαίνει σε μια γενικότερη επισκόπηση της βυζαντινῆς ιστορίας, κατά την οποία κάνει εκτενὴ αναφορά στον «ἐθνικὸ εαυτό». Κάποια αποσπάσματα κρίνονται απαραίτητα να επισημανθούν. Στο παρατιθέμενο απόσπασμα αναδεικνύεται η αθανασία του ελληνισμού, που ἔχει τὴν ικανότητα να αναγεννιέται ὡς ο φοίνικας μέσα ἀπὸ τις στάχτες του, που αποτελούσε και σύμβολο τῆς δικτατορίας των συνταγματάρχων: *«Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὑπεδουλώθη. Ὁ Ἑλληνισμὸς ὅμως δὲν ἀπέθανεν. Ὡς ἀθάνατος ἰδέα, διετήρησεν ἀκμαίαν τὴν δυνάμιν του μέσα εἰς τὴν μακραίωνα δουλείαν. Καὶ ὅταν ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ὡς φοῖνιξ ἀνεγεννήθη ἐκ τῆς τέφρας του. Κατέκτησε καὶ πάλιν τὴν ἐλευθερίαν του καὶ, εἴτε εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν, εἴτε εἰς τὰς λεωφόρους τῆς εἰρήνης, προχωρεῖ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς του»* (Κλειδάς, 1969: 146). Η ἀποστολή για τὴν ὁποία κάνει λόγο ο συγγραφέας ἴσως εἶναι ἡ θεϊκὴ ἀποστολή του ἔθνους που ἔχει ὡς σκοπὸ να προχωρά και να μεγαλουργεῖ με τὴ βοήθεια του Θεοῦ.

Μάλιστα ο συγγραφέας δεν διστάζει να παρουσιάσει τα προτερήματα και τα ελαττώματα τῆς «ἑλληνικῆς φυλῆς», με τα πρώτα να συντελοῦν στην ἐπιβίωση του βυζαντινοῦ κράτους και στην ἐξάπλωση του χριστιανισμοῦ και με τα δεύτερα να οδηγοῦν στην καταστροφή τῆς: *«Κύριαι ἀρεταὶ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἦσαν... ἡ ἀπεριόριστος ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα, τὴν ἐλευθερίαν καὶ ὅλας τὰς ἠθικὰς ἀξίας. Κατδεικνύονται ἀπὸ τὰς πράξεις ἡρωϊσμοῦ καὶ αὐτοθυσίας... Ἄλλαι ἀρεταὶ ἦσαν ἡ εὐφυΐα καὶ ἐπινοητικότης («ὕγρον πῦρ»), στρατιωτικὴ ὀργάνωσις, τὸ φιλοπρόοδον (καλλιέργεια μετὰξης), ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ ὡραῖον (δημιουργία τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ). Παραλλήλως τὰ ἐλαττώματα τῆς φυλῆς μας ἐπέφεραν ἀνεπανόρθωτα δεινά. Ὁ ἀτομικισμὸς... ἠνόνησε τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Μωαμεθανισμοῦ... Ἡ*

ματαιοδοξία με την πολιτικήν τῆς “ρωμαϊκῆς ιδέας” ἐξάντλησαν τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους εἰς ὑπερποντίους κατακτήσεις. Ἡ διχόνοια ἔφερε συνεχεῖς διενέξεις καὶ ἔριδας διὰ τὸν θρόνον, πολλάκις δὲ προεκάλεσε καὶ ἐπιδρομὰς βαρβάρων» (Κλειδάς, 1969: 146).

Ο συγγραφέας θέλει να αναδείξει τα προτερήματα και τις αρετές των Ελλήνων και συγχρόνως να αντιπαραβάλει το «αντιπρότυπο» που θα αποτελέσει κακό παράδειγμα για τους μαθητές. Επιπροσθέτως, αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο «*Σημασία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διὰ τὸν ἑλληνισμόν, τὸν χριστιανισμόν καὶ πολιτισμόν τῆς Εὐρώπης*», τονίζει πως «εἰς τὸν προμαχῶνα αὐτόν (ενν. την Κων/πολη), ὁ ὁποῖος ὑψώνεται ἀγέρωχος μεταξὺ τῆς ἀγρίας σκυθικῆς καὶ τῆς ἀγροίκου φραγκογερμανικῆς βαρβαρότητος, ὀφείλουν οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως τὸ ὅτι ἔλαβον τὸν καιρὸν νὰ συγκροτηθοῦν εἰς κράτη καὶ νὰ ἀποτελέσουν τὴν σημερινὴν Εὐρώπην» και πὼς βοήθησε Σλάβους, Αλβανούς και Ρουμάνους, «μμιούμενοι τὸ παράδειγμα τῶν Ἑλλήνων, ν’ ἀγωνισθοῦν καὶ αὐτοὶ διὰ τὴν ἀποκτησιν τῆς ἐλευθερίας των... Ἐδίδαξε τοὺς λαοὺς πὼς κατακτᾶται ἡ ἐλευθερία καὶ τότε ἐτόλμησαν καὶ αὐτοὶ» (Κλειδάς, 1969: 156). Ἴσως ο συγγραφέας δεν ἐπιλέγει ἀσκοπα να ἀναφέρει τις συγκεκριμένες χώρες οι οποίες ἦταν κομμουνιστικές. Φαίνεται πως ὑπάρχει ἕνα «ψυχροπολεμικό» ὑπονοούμενο, καθὼς δεν εἶναι τυχαίον που ἐπιλέγει να χρησιμοποιήσει μόνο αυτές. Παράλληλα, για ἄλλη μια φορά, θέλει να ἀναδείξει το μεγαλεῖο του βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἀποτυπώνοντας ἔτσι ὑποσυνείδητα στους μαθητές πως οι «εθνικοὶ ἄλλοι» δεν προσέφεραν ποτέ τίποτα ἀπὸ τὸν πολιτισμό τους στους Ἑλληνες. Τελειώνοντας, συνδέει τὸ Βυζάντιο με τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα: «*Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, τὴν ὁποῖαν μᾶς ἐνέπνευσε τὸ Βυζάντιον, ὑπῆρξε διὰ τὸν Ἑλληνισμόν ἡ δύναμις τῆς συντηρήσεώς του καὶ ἡ ἀφειτηρία εὐγενῶν κατορθωμάτων, πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας. Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 21 εἶναι ἡ ἄμεσος καὶ νόμιμος διάδοχος τοῦ Βυζαντίου*» (Κλειδάς, 1969: 157). Με αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπισφραγίζει τὴ μονιμότητα του Βυζαντίου στο ἑλληνικό χρονικό συνεχές, τὸ ὁποῖο ἦταν ἡ ἀφειτηρία τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας, που ὁπως ἐπισημαίνει ο συγγραφέας, ἐμπνέει ἀκόμη τους Ἑλληνες.

Οι εἰκόνες αὐτές των Ελλήνων ἀπουσιάζουν σχεδόν ἐντελῶς ἀπὸ τα δυο τελευταία σχολικά ἐγχειρίδια. Στο ἐγχειρίδιο του 1998, σε μια φράση μόνο ἀναφέρεται πως «*οι ἀμυνόμενοι με ἡρωισμό κρατούσαν τὴ θέση τους*» (Ασημομύτης, κ.α., 1998:141), ἐνὼ στο σύγχρονο σχολικό ἐγχειρίδιο δεν ὑπάρχει κάποιος ἰδιαίτερος χαρακτηρισμὸς που να τονίζει τὸν «εθνικό εαυτό».

Κλείνοντας, ἀξίζει να γίνῃ ἀναφορὰ στις δύο μοναδικές στιγμές στις οποίες ο εθνικός εαυτὸς δεν φαίνεται τόσο ἐξιδανικευμένος στα σχολικά ἐγχειρίδια μέσα ἀπὸ τα

ιστορικά γεγονότα. Κατά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 και έπειτα, για πρώτη φορά φαίνονται οι Έλληνες να δείχνουν τον «σκληρό» και πολεμικό τους εαυτό. Κατά την είσοδό τους στην πόλη υπό τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο, ο συγγραφέας του 1945 δείχνει τους Έλληνες «να φονεύουν» τους φρουρούς της πύλης των τειχών και τους Φράγκους να μη σκέφτονται καν να αντισταθούν, θέλοντας μόνο να φροντίσουν τις οικογένειές τους (Πετρούνιας, 1945: 82). Στο εγχειρίδιο του 1946 ο συγγραφέας αναφέρει πως οι Φράγκοι που βρίσκονταν στην πόλη «κατεδιώχθησαν και κατεσφάγησαν» και πως ο αυτοκράτορας Βαλδουίνος Β΄ «τόσον έτρόμαξεν, ὥστε άμέσως έγκατέλειψε τήν πρωτεύουσάν...» (Γκινόπουλος 1946: 101). Για πρώτη και μοναδική φορά οι Βυζαντινοί δείχνουν την «ακραία» πλευρά τους, μια πλευρά που οικειοποιούνται κατά αποκλειστικότητα οι «άλλοι» στα σχολικά εγχειρίδια, ωστόσο, δεν μπορεί να αρνηθεί και κάποιος πως αυτή η ακραία συμπεριφορά προβάλλεται και ως ένα είδος γενναιότητας και πολεμικότητας που τονώνει το εθνικό αίσθημα. Τέλος, μια εικόνα των Ελλήνων που δεν συνηθίζεται στα σχολικά εγχειρίδια και στην οποία φαίνεται η αδυναμία των Βυζαντινών, αποτυπώνεται στο εγχειρίδιο των Χωραφά και Ποταμιανού (1946), μια εικόνα που δεν αναλογεί με την αυτοθυσία και γενναιότητα των Βυζαντινών της Άλωσης. Ο Κωνσταντίνος δεν μπορεί να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς κατά την επίθεση του Μουράτ καθώς «είχε ένα μάζεμα από ντόπιους που καλά-καλά δεν είχε προφτάσει ακόμη να γυμνάση» και μάλιστα, δείχνει τους «άγύμναστους» Έλληνες στρατιώτες να μην έχουν «ιδέα από πειθαρχία» και «ούτε θάρρος» και πως στην πρώτη επίθεση των Τούρκων «παράτησαν τὸν άρχηγό τους και σκορπίστηκαν» (Χωραφάς και Ποταμιανός, 1946: 60). Έτσι, αναγκάστηκε ο Κωνσταντίνος να πληρώνει φόρο στον Μουράτ.

Κεφάλαιο τρίτο

Διαφοροποιήσεις ως προς την παρουσίαση των γεγονότων και την ύλη

1. Τι οδήγησε στην παρακμή του Βυζαντίου;

Πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, το Βυζάντιο παρακμάζει και το κάθε σχολικό εγχειρίδιο διαχρονικά έχει διαφορετική οπτική και ακολουθεί διαφορετική συλλογιστική για το πώς έφτασε σε αυτή την παρακμή. Ο Πετρούνιας (1945) με πολύ επιγραμματικό τρόπο σημειώνει πως οι τελευταίοι Μακεδόνες οδήγησαν σε αυτή την παρακμή, σε συνδυασμό με την εμφάνιση των Σελτζούκων Τούρκων. Ο Γκινόπουλος (1946) ξεκινά το κεφάλαιο της παρακμής λέγοντας πως εκείνη την εποχή που είχε αρχίσει η *«κατάπτωση του Έλληνισμού»* (Γκινόπουλος, 1946: 76), ένας νέος *«φοβερός κίνδυνος»* εμφανίζεται, και αυτός είναι οι σταυροφορίες. Φαίνεται δηλαδή ποιος είναι ο πρωταρχικός αίτιος για τον συγγραφέα: οι Δυτικοί, για τους οποίους μίλησε αρκετά βαριά όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Μετά από μια μακροσκελή αναφορά στα κράτη της Δύσης, φτάνει στη δυναστεία των Δουκών οι οποίοι – λόγω της ανικανότητάς τους – κατηγορούνται για την κατάρρευση του κράτους λόγω της εμφάνισης των Σελτζούκων Τούρκων και της μεγάλης κατακτητικής τους δύναμης. Οι Νορμανδοί είναι ένας άλλος *«φοβερός κίνδυνος»*, οι οποίοι λόγω του πάπα αποφασίζουν να κυριεύσουν το ελληνικό κράτος. Και πάλι οι Δυτικοί ευθύνονται για τον κίνδυνο που αντιμετωπίζουν οι Βυζαντινοί, τώρα εξαιτίας του πάπα. Αφού παρουσιάζει τους σκληρούς αγώνες του Αλεξίου κατά των Νορμανδών, καταγράφει το πώς οδηγήθηκε να κάνει συμφωνία με τους Βενετούς, οι οποίοι όμως απέκτησαν τεράστια εμπορικά προνόμια. Αφού ξεπεράστηκε ο κίνδυνος των Νορμανδών, ο Αλέξιος δεν κατόρθωσε *«να καταβάλη τελειωτικά αυτούς»*, εννοώντας τους Σελτζούκους Τούρκους, επειδή εμφανίστηκαν από τη Δύση οι σταυροφορίες (Γκινόπουλος, 1946: 84). Αναφέρει δηλαδή ο συγγραφέας ότι οι Βυζαντινοί υποτίμησαν τον κίνδυνο των Σελτζούκων και πως και πάλι οι Δυτικοί είναι οι απολύτως υπεύθυνοι για την παρακμή του κράτους.

Ο Καμπανάς (1957) ξεκινά το κεφάλαιο της παρακμής με τους τελευταίους αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας οι οποίοι δεν ήταν ικανοί να διοικήσουν, με αποτέλεσμα οι Άραβες να αρχίσουν πολέμους και να επαναστατήσουν οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι. Να σημειωθεί πως τα συγκεκριμένα γεγονότα δεν αναφέρονται σε κανένα άλλο σχολικό εγχειρίδιο στο κεφάλαιο των σταυροφοριών και φαίνεται πως ο συγγραφέας του

συγκεκριμένου εγχειριδίου εκτιμά πως από αυτό το σημείο ξεκίνησε η παρακμή και έτσι άρχισε να ετοιμάζεται το έδαφος για τις σταυροφορίες. Ως επόμενοι εχθροί παρουσιάζονται οι Νορμανδοί, οι οποίοι κατέλαβαν μέρη όπου «*άνθοῦσε ἐκεῖ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς*» και πως στη συνέχεια η «*άνικανότητα*» των Δουκών δεν ήταν ικανή να αντιμετωπίσει τον νέο κίνδυνο των Σελτζούκων Τούρκων (Καμπανάς, 1957: 59). Στη συνέχεια το κεφάλαιο καταλήγει στον κίνδυνο των σταυροφοριών. Μπορεί κάποιος εύκολα να συνειδητοποιήσει πως ο συγγραφέας δεν προβάλλει στους αναγνώστες του τους σταυροφόρους ως πρωταρχικής σημασίας υπαίτιους για την παρακμή του βυζαντινού κράτους, όπως συνέβη στο εγχειρίδιο του Γκινόπουλου.

Όπως έγινε φανερό, τα παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια εστίαζαν περισσότερο σε εξωτερικούς παράγοντες, οι οποίοι οδήγησαν το κράτος σε παρακμή. Τα νεότερα, και συγκεκριμένα μετά τη δεκαετία του '90, προβάλλουν αναλυτικά τα εσωτερικά αίτια που οδήγησαν το κράτος σε αποδυνάμωση. Στο σχολικό εγχειρίδιο του 1998 αναδεικνύονται τα εσωτερικά προβλήματα του βυζαντινού κράτους που δεν είχαν παρουσιαστεί ποτέ μέχρι τότε από παλαιότερα εγχειρίδια. Αναφέρεται πως τα εμπορικά προνόμια που δόθηκαν – κυρίως στους Βενετούς – αποδυνάμωσαν το Βυζάντιο. Επίσης, η «ανικανότητα» των διαδόχων του Βασιλείου Β΄ που αναγραφόταν στα προηγούμενα εγχειρίδια ως τίτλος, πλέον προβάλλεται με γεγονότα εστιασμένους στην κοινωνία του Βυζαντίου. Γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στον νόμο του «αλληλέγγυου» ο οποίος καταργήθηκε, με συνέπεια να αποκτήσουν προνόμια οι Δυνατοί και οι κάτοικοι της υπαίθρου να νιώθουν εγκαταλελειμμένοι. Επιπλέον, αναφέρονται προβλήματα όπως η φιλονικία στρατιωτικών και παλατινών, η εγκατάλειψη των συνόρων από τους Ακρίτες – οι οποίοι δεν είχαν αναφερθεί καθόλου στο αντίστοιχο κεφάλαιο που εξετάζεται στα προηγούμενα σχολικά εγχειρίδια – και συνεπώς η παραμέληση του στρατού. Οι πηγές εστιάζουν στην κοινωνία του Βυζαντίου. Για παράδειγμα, υπάρχουν πηγές με τίτλους όπως: «*Μια φωνή υπέρ των κατοίκων της υπαίθρου*» του Μιχαήλ Χωνιάτη ή «*Ένας φτωχός γεωργός παραπονιέται*» του Φιλαρέτου (Ασημομύτης κ.α., 1998: 109-110). Σε παρόμοιο μήκος κύματος κινείται και το σημερινό σχολικό εγχειρίδιο, το οποίο αναφέρει τα ίδια ακριβώς γεγονότα με το προηγούμενο, εστιάζοντας περισσότερο στο ζήτημα των ακριτών και δείχνοντας όλα αυτά τα γεγονότα μέσα από εκτενή εικονογράφηση: «*Βυζαντινοί φρουροί των συνόρων. Οι φρουρές αυτές στα χρόνια της παρακμής αποδυναμώθηκαν*» από χειρόγραφο της Ι.Μ. Βατοπεδίου, Άγιο όρος (Γλεντής κ.ά. 2011: 85), «*Βυζαντινός φορολόγος εισπράττει χρήματα από τους οφειλέτες*» από χειρόγραφο της Ι.Μ. Αγ. Αικατερίνης, Σινά (Γλεντής κ.ά. 2011: 87) αλλά και από πηγές: «*Τα στρατιωτικά κτήματα*

των Βυζαντινών» του Will Durant (Γλεντής κ.ά. 2011:86). Σαφώς και τα δύο αυτά τελευταία σχολικά εγχειρίδια αναφέρονται στους εξωτερικούς εχθρούς, δηλαδή στους Σελτζούκους Τούρκους και τους Νορμανδούς, οι οποίοι όμως «εκμεταλλεόμενοι τα εσωτερικά προβλήματα των Βυζαντινών» (Γλεντής κ.α. 2011: 89) κατάκτησαν αρκετά βυζαντινά εδάφη. Φαίνεται δηλαδή πως η «πολεμικότητα» των λαών αυτών όπως διαγραφόταν στα παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια, δεν ευθυνόταν αποκλειστικά γι' αυτή την παρακμή του κράτους, αλλά τα εσωτερικά προβλήματα πάνω στα οποία βρήκαν πρόσφορο έδαφος οι εξωτερικοί εχθροί. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζουν ο Γλεντής κ.ά. (2011: 113) στην ανακεφαλαίωση της ενότητας, πως «*Το Βυζάντιο άρχισε να παρακμάζει επειδή: Παραχώρησε προνόμια στους ξένους. Κατήργησε τον νόμο του Αλληλέγγυου. Εμφανίστηκαν νέοι εχθροί... Οι Φράγκοι σταυροφόροι κατέλαβαν την Πόλη, το 1204*», δείχνοντας έτσι ότι οι λόγοι κατά το ήμισυ, αφορούσαν τα λάθη του εθνικού «εαυτού».

2. Τα αίτια των σταυροφοριών

Αξίζει να γίνει αναφορά στο πώς προβάλλουν τα σχολικά εγχειρίδια τα αίτια των σταυροφοριών, καθώς παρατηρείται ότι ανάλογα με την πολιτική συγκυρία, φαίνεται να «προωθούνται» ως πρωταρχικής σημασίας διαφορετικά αίτια. Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης, και τα κίνητρα των σταυροφόρων έχουν αποτελέσει ένα ακανθώδες ζήτημα γενικότερα για τους ιστορικούς (Λαΐου και Φασουλάκης, 2009: 22). Στο σχολικό εγχειρίδιο του 1945, φαίνεται η δύναμη των Σελτζούκων Τούρκων, ενός πολεμικού λαού που εισβάλλει στο Βυζάντιο, καταλαμβάνοντας εδάφη και μάλιστα τους Αγίους Τόπους, πράγμα το οποίο ήταν «*μεγάλη προσβολή όχι μόνο διὰ τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, ἀλλὰ καὶ δι' ὅλην τὴν Χριστιανωσύνην*» (Πετρούνιας, 1945, σελ. 68). Επίσης, προβάλλεται η μεγάλη δύναμη του Πάπα στα κράτη της Δύσης, ο οποίος συντέλεσε αποφασιστικά στο να δώσει το έναυσμα για την έναρξη των σταυροφοριών. Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζονται τα αίτια και στα δύο εγχειρίδια του 1946 (Γκινόπουλος, Χωραφάς και Ποταμιανός) και του 1957 (Καμπανάς), με τη διαφορά ότι ο Γκινόπουλος (1946) πριν ξεκινήσει να αναλύει τα αίτια των σταυροφοριών, δεν παραλείπει να τονίσει πως οι δυτικοί ζήλευαν τη δύναμη και τον πλούτο του βυζαντινού κράτους. Στο σχολικό εγχειρίδιο του 1969 φαίνεται μια διαφορετική οπτική ως προς τα αίτια των Σταυροφοριών. Στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο δεν φαίνονται ως πρωταρχικής σημασίας λόγος έναρξης των σταυροφοριών οι Σελτζούκοι Τούρκοι. Ο συγγραφέας ξεκινά το κεφάλαιο των αιτιών με το

εξής κείμενο: «Ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου, ἡ πρόοδος καὶ ὁ πλοῦτος αὐτοῦ ἀποτελοῦσαν πειρασμὸν διὰ τοὺς κατοίκους τῆς Δύσεως. Θὰ ἐπεθύμουν πολὺ νὰ καταλάβουν τὸ Βυζάντιον, ἂν τοὺς ἐδίεδετο ἡ εὐκαιρία. Τὴν ἐπιθυμίαν δὲ αὐτὴν ὑπεδαύλιζε καταλλήλως καὶ ὁ ἑκάστοτε Πάπας τῆς Ρώμης προκειμένου νὰ ἀναγνωρισθῆ θρησκευτικὸς ἀρχηγὸς ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ εὐκαιρία ἐδόθη μὲ τὰς Σταυροφορίας» (Κλειδάς, 1969, σελ. 103).

Εἶναι προφανές πὼς ὁ συγγραφέας ἔχει ὡς στόχο νὰ ἀναδείξει τὸν ἑλληνοχριστιανικὸ πλοῦτο, τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ὡς τὴ βασικὴ αἰτία γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν σταυροφοριῶν καὶ πὼς ἡ ἀφορμὴ εἶναι ἡ κατάκτηση τῶν Ἁγίων Τόπων ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους Τούρκους. Στὴ συνέχεια ἀναλύει τὰ αἰτία που ἀναφέρθηκαν καὶ στὰ προηγούμενα εγχειρίδια. Στὰ ὑπόλοιπα εγχειρίδια μέχρι καὶ σήμερα, δὲν ὑπάρχει ξεχωριστὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ αἰτία τῶν σταυροφοριῶν· ἀπλῶς ἀναφέρεται μὲ σύντομο τρόπο πὼς λόγω τῆς δυσκολίας νὰ προσκυνοῦν οἱ χριστιανοὶ στοὺς Ἁγίους Τόπους ξεκίνησαν οἱ σταυροφορίες, ἀλλὰ χωρὶς λεπτομέρειες.

Ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Χ. Ζύμπελ παρουσιάζει -ἀπὸ δυτικὴ σκοπιὰ - τὶς βασικὲς αἰτίες τῶν σταυροφοριῶν που δὲν ἐστιάζουν ἀποκλειστικὰ στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἱεροσολύμων. Ὡς πρώτη αἰτία θεωρεῖ τὸ γενικότερο θρησκευτικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Ἡ κοινωνία εἶχε μιὰ ἐντονη συναίσθηση τῶν ἀμαρτιῶν τῆς καὶ μιὰ τάση πρὸς τὸν ἀσκητισμὸ, μὲ συνέπεια αὐτὸ πνεῦμα νὰ τὴν κατευθύνει πρὸς τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Πανάγιου Τάφου. Δεύτερη αἰτία ἦταν ὁ ἀνοδος τοῦ Παπισμοῦ τὸν 11^ο αἰῶνα καὶ ἡ ὁ πόθος τῶν Παπῶν νὰ αὐξήσουν τὴν ἐξουσία τοὺς στὴν Ἀνατολή. Τρίτη αἰτία ἦταν κοσμικὰ καὶ υλιστικὰ κίνητρα που ἐπηρέασαν τὰ κοινωνικὰ στρώματα τῆς Δύσης. Οἱ βαρόνοι καὶ οἱ ἱππότες διακατέχονταν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς περιπέτειας καὶ μιὰ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Ἀνατολῆς θὰ ἐκπλήρωνε τὶς φιλοδοξίες τοὺς. Ἐπιπλέον, τὰ κατώτερα στρώματα εἶδαν αὐτὴ τὴν κίνηση ὡς μιὰ πρόσκαιρη ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ φεουδαλικὴ πίεση (Βασίλειφ, 1971: 39). Παράλληλα, θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη πὼς ἡ ἐναρξὴ τῶν σταυροφοριῶν συνέπεσε μὲ μιὰ ἐποχὴ οικονομικῆς ἀνόδου γιὰ τὴ Δύση, ὅπου ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ δὲν ἐπαρκούσε γιὰ ὅλο καὶ αὐξανόμενους πληθυσμούς. Ἀκόμη, ἡ ἴττα τῶν βυζαντινῶν στο Μοτζίκερτ καὶ τὸ κάλεσμα βοήθειας πρὸς τὴ δύση ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ζ΄ συνέβαλε ἔτσι ὥστε ἡ σύλληψη τῆς ἰδέας ἀπὸ τὸν πάπα Οὐρβανὸ νὰ εἶναι μιὰ φυσικὴ ἀπόρροια ἐξέλιξης τῶν συγκεκριμένων γεγονότων (Λαῖου καὶ Φασουλᾶκης, 2009: 22). Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ σχολικὰ εγχειρίδια που ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ αἰτία τῶν σταυροφοριῶν. Τὰ αἰτία ἐπικεντρώνονται ξεκάθαρα στὶς σχέσεις Δύσης καὶ Ἀνατολῆς, μὲ σκοπὸ νὰ ἀναδειχθεῖ τὸ μεγαλεῖο τῆς δευτέρας καὶ στὴν ἐπικινδυνότητα τῶν Σελτζούκων

Τούρκων έναντι των χριστιανών, με σκοπό να αναδειχθεί η επικινδυνότητα των εθνικών «άλλων». Έτσι, συνεχίζεται η επιχειρηματολογία των προπολεμικών σχολικών εγχειριδίων. Βέβαια, από την άλλη, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι σε ένα σχολικό εγχειρίδιο είναι λογικό να μην προβάλλονται όλες οι αιτίες οι οποίες θα «φόρτωναν» τους μαθητές και οι οποίες θα ήταν πληροφορίες που θα συναντούσε κανείς σε μια επιστημονική Ιστορία. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, τα εγχειρίδια της μεταπολίτευσης δεν αναφέρουν τα αίτια των σταυροφοριών ίσως για λόγους αποφυγής άσκοπης αποστήθισης από μέρους των μαθητών είτε επειδή λόγω της γραμμής εκσυγχρονισμού που διανύουν τα εγχειρίδια τη συγκεκριμένη περίοδο προτιμούν να αποσιωπήσουν το συγκεκριμένο ζήτημα, καθώς αυτός ο τρόπος «βολεύει» να μη γίνει εθνική κατήχηση των μαθητών κατά των Δυτικών και των «άλλων».

3. Τα ελληνικά κράτη μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204)

Σε προηγούμενο κεφάλαιο είχε αναφερθεί η δράση των βασιλέων των ελληνικών κρατών μετά την Άλωση της Πόλης από τους Φράγκους. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί πως παρουσιάζονται γενικά αυτά τα κράτη στα σχολικά εγχειρίδια. Τα κράτη αυτά άντεξαν και διατήρησαν τη βυζαντινή κληρονομιά ζωντανή, έστω και σε λανθάνουσα κατάσταση. Ωστόσο, όχι μόνο δεν είχαν εξάρτηση μεταξύ τους, αλλά έδρασαν ανταγωνιστικά, με σκοπό να κατακτήσουν περισσότερα εδάφη και να ανακαταλάβουν την Κωνσταντινούπολη. Πρώτο το κράτος της Ηπείρου υπό τον Μιχαήλ Α΄ Άγγελο Δούκα Κομνηνό και ύστερα υπό τον διάδοχό του Θεόδωρο, κατέκτησε όλη την Ήπειρο, τη Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία, καταλαμβάνοντας τη Θεσσαλονίκη το 1224. Όλες αυτές οι κατακτήσεις μετά το 1230 περιορίστηκαν στα εδάφη της Ηπείρου, μετά την ήττα του Θεόδωρου από τους Βουλγάρους κοντά στον Έβρο. Η Τραπεζούντα είχε πιο περιθωριακό ρόλο. Συγκρούστηκε με τη Νίκαια, αλλά η φιλοδοξία της για ανακατάληψη της Πόλης έληξε στα τέλη του 13ου αιώνα, ευρισκόμενη στις βόρειες ακτές της Μικράς Ασίας και προφυλάσσοντας τα εδάφη της από τους Σελτζούκους. Έζησε τη δική της ξεχωριστή ιστορία έως και την τελική κατάκτησή της από τους Οθωμανούς το 1461. Στη Νίκαια είχαν καταφύγει μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης αρκετοί αξιωματούχοι του βυζαντινού κράτους και εκεί τέθηκαν οι βάσεις για την κρατική αναδιοργάνωση επί Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη. Λόγω της καλής γεωργικής του παραγωγής, το κράτος εδραιώθηκε στη βορειοδυτική Μ. Ασία, αποκρούοντας συγχρόνως Φράγκους και Σελτζούκους. Υπό τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη το κράτος επεκτάθηκε σε ευρωπαϊκά εδάφη, περιορίζοντας τη Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης και

προέβη σε κατακτήσεις στη Θράκη και τη Μακεδονία, ανακαταλαμβάνοντας τη Θεσσαλονίκη το 1246. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ανέλαβε την εξουσία και μπήκε νικητής στην Κωνσταντινούπολη το 1261 (Νεράντζη – Βαρμάζη, 2007). Το Βυζάντιο, πέρα από αυτά τα τρία κράτη, περιελάμβανε και ένα κομμάτι της Πελοποννήσου που εκτεινόταν ανάμεσα στα κάστρα της Μονεμβάσιας, της Μάνης και του Μυστρά, το οποίο είχε παραδώσει ο πρίγκιπας της Αχαΐας Γουλιέλμος Βιλεαρδουίνος το 1259 όντας αιχμάλωτος μετά την ήττα του στη μάχη της Πελαγονίας. Σε αυτό το γεγονός έχει τις ρίζες του το Δεσποτάτο του Μυστρά. Η κύρια ιστορία του δεσποτάτου ξεκινά όταν ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός διόρισε το 1348/49 τον γιο του Μανουήλ πρώτο δεσπότη. Διακρίθηκε για περισσότερο από έναν αιώνα (1348-1460) ως σπουδαίο πολιτιστικό κέντρο των τελευταίων βυζαντινών αιώνων πριν από την Τουρκοκρατία (Σαββίδης, 2010).

Όλα τα σχολικά εγχειρίδια διαχρονικά παρουσιάζουν και σχολιάζουν τα συγκεκριμένα κράτη, αλλά από διαφορετική σκοπιά. Μάλιστα εντύπωση προκαλεί η διαφοροποίηση που υπάρχει μεταξύ των συγγραφέων για το πόσα ήταν τελικά αυτά. Κάποια εγχειρίδια μιλούν για τέσσερα κράτη, δηλαδή για τη Νίκαια και την Τραπεζούντα, την Ήπειρο και τον Μυστρά. Κάποια όμως δεν περιλαμβάνουν το τελευταίο. Ορισμένα ακόμη τονίζουν πως τα κράτη αυτά αποτέλεσαν στήριγμα για την ανασύσταση του βυζαντινού κράτους και άλλα επισημαίνουν τις διαμάχες που είχαν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να μην ευοδωθούν μακροπρόθεσμα οι προσπάθειες ανασύστασης. Το εγχειρίδιο του 1945 κάνει μια απλή παράθεση των τριών κρατών, εξαιρώντας το δεσποτάτο του Μυστρά, συμπεραίνοντας πως στα κράτη αυτά οφείλεται η διατήρηση της ελληνικότητας των περιοχών που κινδύνευσαν να «έκφραγκισθοῦν» (Πετρούνιας, 1945: 81). Σε παρόμοιο μήκος κύματος κινείται και ο Γκινόπουλος (1946), ο οποίος εξαιρεί τον Μυστρά, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στην Τραπεζούντα, η οποία «ἀναζωογόνησε καὶ διατήρησεν ἐκεῖ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν» (Γκινόπουλος, 1946, σελ. 97). Καταλήγει και αυτός στο συμπέρασμα πως αυτά τα κράτη αποτέλεσαν «ἰσχυρὰ προπύργια τοῦ Ἑλληνισμοῦ», διέσωσαν τον «Ἑλληνικὸν ἔθνισμὸν» και το «πάτριον θρήσκευμα» (Γκινόπουλος, 1946: 99). Το άλλο εγχειρίδιο του 1946 (Χωραφάς και Ποταμιανός) αναφέρει επιγραμματικά πως η Τραπεζούντα ήταν ξεκομμένη από τα λοιπά κράτη και συνεπώς μόνο τα άλλα δύο, η Νίκαια και η Ήπειρος συνέβαλαν έτσι ώστε να ανακαταληφθεί η Κωνσταντινούπολη, αλλά εν τέλει μόνο η Νίκαια το κατάφερε. Το εγχειρίδιο του 1957 αναφέρει κι αυτό τρία κράτη, παρουσιάζοντας αυτό της Νίκαιας που είχε γίνει πλέον «αὐτοκρατορία κι ἦταν σημαντικὴ

βαλκανική δύναμις». Για την Τραπεζούντα αναφέρει πως για 250 χρόνια ήταν «*ἡ ἀκρόπολις τῆς χριστιανοσύνης καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ*» (Καμπανάς, 1957: 71). Ο συγγραφέας συμπεραίνει και πως τα τρία κράτη βοήθησαν έτσι ώστε να ωφεληθούν «*τὸ ἔθνος μας*» καθώς κατάφεραν «*να διαλύσουν τὴ φραγκικὴ αὐτοκρατορία*» (Καμπανάς, 1957:72).

Στροφή παρατηρεῖται ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας και μετὰ, καθὼς σε ὅλα τα εγχειρίδια μέχρι και σήμερα τηρεῖται μια παρόμοια συλλογιστική. Το εγχειρίδιο του 1969 αναφέρεται πλέον σε τέσσερα κράτη, τα οποία περιλαμβάνουν και το δεσποτάτο του Μυστρά. Ο συγγραφέας αναφέρει πως τα κράτη αυτά δεν ἔνωσαν τις δυνάμεις τους για να αντιμετωπίσουν τον κοινὸ εχθρὸ και πως ο κάθε αρχηγὸς εἶχε τις δικές του φιλοδοξίες, θέλοντας να ἔχει αὐτὸς τὴν τιμὴ για τὴ συνέχιση του Βυζαντίου, καταλήγοντας σε κάποιες περιπτώσεις και σε πόλεμο μεταξύ τους. Μάλιστα καταλήγει στη συγκεκριμένη φράση που δείχνει σθεναρὰ τὴν απογοήτευσή του: «*Πόσον ἐζημίωσε τὸν ἑλληνισμόν ἢ διάσπασις καὶ ὁ κατακερματισμὸς αὐτὸς τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων!*» (Κλειδάς, 1969: 112). Για τὴν Νίκαια αναφέρει πως εἶχε ἕνα θαυμαστὸ οικονομικὸ σύστημα και λαμπρὸ στρατό. Για τὴν Τραπεζούντα τονίζει πως αναπτύχθηκε ἕνας αξιόλογος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, καθὼς «*ἀπέβη ἔστια γραμμάτων, τέχνης καὶ ἐμπορίου*» και ἦταν ἡ «*κεφαλὴ καὶ ὁ ὀφθαλμὸς*» τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Κλειδάς, 1969: 112). Για τὴν Ἡπειρο αναφέρει πως προσέφερε τις υπηρεσίες τῆς στον ἑλληνισμό, καθὼς αντιμετώπισε πολλοὺς επιδρομείς για αρκετὰ χρόνια. Για πρώτη φορά γίνεται αναφορὰ στον Μυστρά, και μάλιστα με θριαμβευτικὸ τρόπο. Ὅπως αναφέρει, μετὰ τὴν ἰδρυσὴ του, ἄρχισε να μεγαλώνει και να «*γίνεται βαθμιδὸν ὁ φωτεινὸς φάρος καὶ ἡ ἐλπίς τῆς Αὐτοκρατορίας*» (Κλειδάς, 1969: 114). Αναδεικνύει τὸ μεγαλεῖο του δεσποτάτου, καθὼς ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ κτίζονται μεγαλοπρεπεῖς ἐκκλησίες, στολισμένες με θαυμάσιες τοιχογραφίες. Αξίζει να ἐπισημανθεῖ τὸ κομμάτι με τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται ἡ ὑπεροχὴ του δεσποτάτου του Μυστρά σύμφωνα με τὸν συγγραφέα τῆς δικτατορίας: «*Ἡ νεαρὰ πολιτεία γίνεται τότε θαυμάσιον κέντρον πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Εἶναι ἡ φλογερὰ ἔστια, ὅπου σφυρηλατεῖται ἡ ἔθνικὴ συνείδησις καὶ στερεὸν καταφύγιον τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος. Ἀπὸ ἐδῶ θὰ ξεκινήσῃ καὶ ὁ τελευταῖος τῶν Παλαιολόγων, διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὸν Βυζαντινὸν θρόνον και πάλιν και νὰ τὸν δοξάσῃ με τὸν θάνατόν του*» (Κλειδάς, 1969: 114).

Σε ἐπόμενο κεφάλαιο ο συγγραφέας συνεχίζει να αναφέρεται στη μεγάλη ἀξία και δύναμη που εἶχε τὸ συγκεκριμένο κράτος σε ὅλη τὴ Βαλκανικὴ, ἀκόμα και μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης τὸ 1453: «*Τὸ δεσποτᾶτον τοῦ Μυστρά ἦτο τὸ μόνον κράτος τῆς Βαλκανικῆς, τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν τύχην νὰ προβάλῃ τὴν τελευταίαν ἀντίστασιν εἰς τὴν ταχεῖαν καὶ ὀρμητικὴν προέλασιν τῶν Τούρκων. Παρέμεινεν ἄκαμπτον και μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Βυζαντινῆς*

πρωτευούσης. *Ἐπτὰ ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν (1460) κατελύθη πλέον ὀριστικῶς*» (Κλειδάς, 1969: 128).

Το εγχειρίδιο του 1975 παρουσιάζει και τα τέσσερα κράτη, κάνοντας ξεχωριστή αναφορά σε αυτό της Τραπεζούντας, καθώς ήταν ένα κράτος που διαφύλαξε τον ελληνικό πολιτισμό. Μάλιστα, ο συγγραφέας αναφέρει πως μετά την υποδούλωση της Τραπεζούντας από τους Τούρκους «*ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ τῶν κατοίκων ἔμεινε ἀδούλωτη σ' ὄλο τὸ μᾶκρος τῆς ἀσκήκωτης σκλαβιάς*» κάτι που γίνεται φανερό από τις παραδόσεις και τα τραγούδια των Ποντίων προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα (Βουγιούκας, 1975: 152). Ξεχωριστή αναφορά κάνει και στο δεσποτάτο του Μυστρά, το οποίο έγινε «*κέντρο ἑλληνοβυζαντινοῦ πολιτισμοῦ*», κάνοντας αναφορά στις βυζαντινές εκκλησίες και τοιχογραφίες και παραθέτοντας εικόνες, όπως της Παντάνασσας στον Μυστρά (Βουγιούκας, 1975: 154-155). Εκτεταμένη αναφορά και χρήση εικόνων παρατηρείται στο σχολικό εγχειρίδιο του 1998 σχετικά με την καστροπολιτεία του Μυστρά. Από τις εννέα εικόνες που περιλαμβάνει το συγκεκριμένο κεφάλαιο, οι πέντε αφορούν τον Μυστρά και μάλιστα η μια από τις δύο πηγές που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο, αφορά αποκλειστικά το δεσποτάτο, στην οποία γίνεται εκτενής αναφορά στον Γεώργιο Γεμιστό ή Πλήθωνα, όπου αναφέρονται τα λόγια του που είχαν να κάνουν με τη βαθιά του πίστη στη αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων: «*Εἴμαστε Ἕλληνες, ὅπως φανερώνει ἡ καταγωγή μας, ἡ γλῶσσα μας καὶ ἡ πατροπαράδοτη παιδεία μας*» (Ασημομύτης κ.α., 1998: 120). Ὅπως συνηθίζουν τα εγχειρίδια από την δικτατορία και ἔπειτα, στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο τονίζεται ο λόγος για τον οποίο δεν κατάφεραν αυτά τα κράτη να ενώσουν τις δυνάμεις τους και οι μεταξύ τους συγκρούσεις τα εξασθένησαν. Το σημερινό σχολικό εγχειρίδιο προσφέρει ξεχωριστές πληροφορίες σχετικά με το κράτος της Νίκαιας, όπως τον δικέφαλο αετό στη σημαία της «*εξόριστης αυτοκρατορίας*» που το ένα κεφάλι κοιτούσε την Ανατολή και το άλλο τη «*χαμένη Κωνσταντινούπολη*» και πως η ιστορία της Νίκαιας είναι γνωστή ως «*ἡ ἱστορία τῆς Πόλης χωρὶς τὴν Πόλη*» (Γλεντής κ.ά., 2011: 93). Τονίζει την αξία του ποντιακού ελληνισμού στο κράτος της Τραπεζούντας, κάνοντας αναφορά στις παραδόσεις, τα τραγούδια και τους χορούς των Ποντίων, αλλά και στο κράτος του Μυστρά, που αναφέρονται και πάλι ο Πλήθωνας και τα λαμπρά κάστρα, παλάτια και εκκλησίες της πολιτείας. Γενικότερα, φαίνεται πως από το εγχειρίδιο του 1969 και μετά, υπάρχει μια διάθεση κριτικής για τα συγκεκριμένα κράτη που αποσιωπούνταν τα προηγούμενα μεταπολεμικά χρόνια και μια διάθεση εστίασης στην τέχνη και τον πολιτισμό, στοιχεία που εντάσσονται στις νεότερες κατευθύνσεις της σχολικής ιστορίας.

4. Α΄, Β΄ και Γ΄ Σταυροφορία

Βασικό εύρημα της παρούσας συγκριτικής μελέτης είναι το γεγονός ότι μετά το 1998, στα σχολικά εγχειρίδια δεν γίνεται καμία αναφορά στην πρώτη και δεύτερη σταυροφορία. Στην ίδια συλλογιστική κινούνται οι συγγραφείς των συγκεκριμένων σχολικών εγχειριδίων και όσον αφορά την τρίτη σταυροφορία, με τη διαφορά πως στο εγχειρίδιο του 1998 γίνεται αναφορά σ' αυτήν, σε μία πηγή με τίτλο «Οι Σταυροφόροι στην Κύπρο», παρουσιάζοντας το χρονικό της κατάληψης της Κύπρου από τον Ριχάρδο Λεοντόκαρδο (Ασημομύτης κ.α., 1998: 116). Η συγκεκριμένη αναφορά στην κατάληψη της Κύπρου, γίνεται και στο εγχειρίδιο του 1975. Ίσως θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει πως αυτή η αναφορά στην Κύπρο στα εγχειρίδια μετά το τέλος της δικτατορίας συνδέεται με την εισβολή των Τούρκων στο νησί το 1974 και πιθανότητα να είναι ένας τρόπος να υπενθυμίσουν οι συγγραφείς στους μαθητές πως η Κύπρος είναι ένα ελληνικό νησί. Το μόνο σχολικό εγχειρίδιο που δικαιολογεί την μη εκτενή αναφορά στις σταυροφορίες, είναι αυτό του 1975· ο συγγραφέας τονίζει πως «σταυροφορίες έγιναν πολλές (μεταξύ 1096-1270), αλλά περισσότερη σχέση με την ιστορία του Βυζαντίου έχουν ή πρώτη, ή τρίτη και ή τέταρτη» (Βουγιούκας, 1975: 135). Το σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο κάνει απότομη μετάβαση στην τέταρτη σταυροφορία, προσπερνώντας όλες τις άλλες, κάνοντας μια απλή αναφορά στους λόγους για τους οποίους ξεκινήσαν με σκοπό την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Σελτζούκους. Κάνει δηλαδή μια νύξη στην πρώτη σταυροφορία, ωστόσο, οι συγγραφείς δεν επιθυμούν να κάνουν κατηγοριοποίησή τους. Σε γενικότερο επίπεδο παρατηρείται πως υπάρχει μια «υποτίμηση» των σταυροφοριών στα πιο πρόσφατα σχολικά εγχειρίδια, καθώς είναι φανερό πως δεν αφιερώνεται τόση έκταση όση συνηθιζόταν στο παρελθόν.

5. Τα μεσαιωνικά κράτη της Δύσης

Μια βασική διαφορά των σχολικών εγχειριδίων είναι η παρουσίαση των κρατών της Δύσης. Τα εγχειρίδια πριν από τη δικτατορία έκαναν εκτενή αναφορά στα κράτη της Δύσης στο κεφάλαιο των σταυροφοριών. Αφετηρία όλης αυτής της αναφοράς είναι ο Κάρολος ο Μέγας, βασιλιάς της τότε φραγκικής αυτοκρατορίας. Οι συγγραφείς κάνουν εκτενή αναφορά στον τρόπο με τον οποίο χωρίστηκε μετά τον θάνατό του σε γερμανικό, γαλλικό και ιταλικό τμήμα. Για παράδειγμα, εντύπωση προκαλεί η εκτενέστατη αναφορά των Χωραφά και Ποταμιανού (1946) στον σχηματισμό των διάφορων ευρωπαϊκών κρατών όπως της Δανίας,

της Σουηδίας, της Νορβηγίας, της Βρετανίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Επιπλέον, εκτενής είναι η αναφορά στην ευρωπαϊκή κοινωνία κατά τον Μεσαίωνα. Χαρακτηριστικά, ο Γκινόπουλος (1946: 80) αναλύει το «περίεργον φεουδαλικόν σύστημα» της κοινωνίας της Ευρώπης, το πώς χωριζόταν το κάθε κράτος σε μικρότερα (φέουδα), καθώς και ποιοι ήταν οι άρχοντες και πώς χωριζόταν γενικότερα η κοινωνία (φεουδάρχες, ευγενείς, ιππότες, χωρικοί). Παρόμοια εκτενή ανάλυση και ίσως την εκτενέστερη από όλα τα σχολικά εγχειρίδια που εξετάστηκαν, κάνει το εγχειρίδιο της δικτατορίας. Μάλιστα αφιερώνει τρία ξεχωριστά κεφάλαια για τα μεσαιωνικά κράτη. Στο πρώτο, με τίτλο «Τὰ κράτη τῆς δυτικῆς Εὐρώπης» ξεκινά από τον χωρισμό του ρωμαϊκού/βυζαντινού κράτους επί Θεοδοσίου και καταλήγει στην υποδιαίρεση των κρατών μετά τον θάνατο του Καρλομάγνου. Αφού γίνεται αναφορά στους πληθυσμούς της δυτικής μεσαιωνικής κοινωνίας με τα χαρακτηριστικά που αναλύθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, συμπέρασμα του κεφαλαίου είναι πως ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός έδωσε φως και συνετέλεσε στην «ἀνάπτυξιν τῶν βαρβάρων λαῶν» (Κλειδάς, 1969: 100). Έπειτα ακολουθεί κεφάλαιο με τίτλο «Ἡ κοινωνικὴ κατάστασις τῶν λαῶν τῆς Δύσεως» όπου φαίνονται οι ευγενείς και ο λαός να έχουν «πλήρη ἀμάθεια» με μόνους τους κληρικούς να έχουν μόρφωση (Κλειδάς, 1969: 100). Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Πολιτικὴ καὶ διοικητικὴ διαίρεσις» γίνεται αναφορά σε συστήματα τα οποία «διέφερον κατὰ πολὺ ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας» (Κλειδάς, 1969: 100). Με εκτενή τρόπο παρουσιάζεται το φεουδαρχικό σύστημα και όλοι οι βαθμοί των φεουδαρχών (πρίγκιπες, δούκες, βαρώνοι, κόμητες) καθώς και οι ιππότες και οι δουλοπάροικοι, αλλά όλοι με μια σκοπιά υποτιμητική και αρνητική. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στους φεουδάρχες που για μόνη ασχολία είχαν «τὸ κονήγιον, τὰ ὄπλα καὶ τὸν πόλεμον» (Κλειδάς, 1969: 101).

Από όλη αυτή την ανάλυση μπορεί κάποιος εύκολα να συμπεράνει τον σκοπό της παρουσίασης των δυτικών κοινωνιών από τα παλιότερα σχολικά εγχειρίδια. Τα δυο εγχειρίδια, δηλαδή του 1946 και 1969, που μίλησαν με πολύ σκληρό τρόπο για τους Δυτικούς, είναι και αυτά που έκαναν εκτενή σχολιασμό για την οργάνωση των κρατών αυτών. Ίσως με αυτόν τον τρόπο οι συγγραφείς ήθελαν να αναδείξουν το μεγαλείο του βυζαντινού κράτους, να επισκιάσουν τα δυτικά κράτη και συνεπώς να δικαιολογήσουν τους βαρείς χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούν κατά την άλωση του 1204. Παρόλο που η σύγχρονη τάση είναι τα σχολικά εγχειρίδια να αναφέρονται και στην ιστορία των άλλων λαών, τα συγκεκριμένα εγχειρίδια χρησιμοποιούν αυτό το «όπλο» για να εξυψώσουν το πατριό αίσθημα και να μειώσουν τους εθνικούς «άλλους».

6. Τα φραγκικά κράτη – φεουδαρχικό σύστημα

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, οι Φράγκοι έκαναν τη διανομή των επαρχιών του βυζαντινού κράτους, τις οποίες όμως έπρεπε και να τις κατακτήσουν. Είναι γεγονός πως δεν ασχολούνται με αυτή τη διανομή και κατάκτηση όλα τα σχολικά εγχειρίδια. Τα εγχειρίδια του 1945 και του 1957 κάνουν μια συνοπτική παρουσίαση που περιλαμβάνει τις εξέχουσες ηγετικές προσωπικότητες, δηλαδή τον αυτοκράτορα Βαλδουίνο, τον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό και τον Βιλεαρδουίνο, αλλά και κάποια σχόλια για το φεουδαρχικό σύστημα που εφαρμόστηκε. Τα δύο εγχειρίδια του 1946 σχολιάζουν τα ίδια γεγονότα με περισσότερες λεπτομέρειες. Τα εγχειρίδια του 1969 και του 1975 κάνουν αναλυτική αναφορά στη διανομή και δημιουργία των κρατιδίων και ταυτοχρόνως δίνουν και στοιχεία της αντίστασης των Βυζαντινών, κάνοντας ξεχωριστή μνεία στα κράτη της Αχαΐας και των Αθηνών, για τα οποία αφιερώνουν ξεχωριστά κεφάλαια. Το εγχειρίδιο της δικτατορίας προσφέρει ενδιαφέρουσες πληροφορίες που δεν τις συναντάμε σε κανένα άλλο, όσον αφορά το πριγκιπάτο της Αχαΐας. Ενώ τα υπόλοιπα σχολικά εγχειρίδια δεν εξηγούν τον τρόπο με τον οποίο κατέκτησε την Πελοπόννησο ο Βιλεαρδουίνος, ο συγγραφέας του εγχειριδίου εξηγεί την καταλυτική συμμετοχή του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού σε αυτή την πράξη, καθώς σημειώνει πως τον βοήθησε με σκοπό να συμβασιλέψει μαζί του.

Το εγχειρίδιο του 1975 παρουσιάζει ακόμη περισσότερες πληροφορίες. Πέραν των δύο προαναφερθέντων κρατών (Αχαΐας και Αθηνών), κάνει αναφορά στην κυριαρχία των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη στη Ρόδο και στο «κάστρο των ιπποτών» που χτίστηκε εκείνη της περίοδο, στην κυριαρχία των Βενετών στις Κυκλάδες και στα φέουδα της Νάξου, της Τήνου και της Μυκόνου και στην κυριαρχία τους στην Κρήτη, στα νησιά του Ιονίου, την Εύβοια και την Κύπρο και στους Γενουάτες που κυριάρχησαν στη Λέσβο και τη Χίο.

Τα δύο νεότερα σχολικά εγχειρίδια δεν κάνουν κανένα λόγο για τη διαίρεση και τη διανομή του Βυζαντίου σε φράγκικα κράτη, ούτε στους αγώνες των Δυτικών απέναντι στους Βυζαντινούς να τα κατακτήσουν. Αμέσως μετά το κεφάλαιο της Άλωσης του 1204 ξεκινούν με τα τέσσερα ελληνικά κράτη, δηλαδή τη Νίκαια, την Τραπεζούντα, την Ήπειρο και τον Μυστρά. Ίσως αυτή η επιλογή έχει να κάνει με το ότι οι συγγραφείς θέλουν να αποφύγουν τη γεγονοτολογική καταγραφή της ιστορίας και ίσως αυτό το κεφάλαιο θα φόρτωνε με παραπάνω πληροφορίες τους μαθητές. Ωστόσο, θα αποτελούσε μια καλή ευκαιρία να διδαχθούν και μέρος της ιστορίας των «εθνικών άλλων» με αυτόν τον τρόπο.

7. Οι δύο Αλώσεις (1204 και 1453)

Με διαφορετικό τρόπο προβάλλονται οι Αλώσεις στα σχολικά εγχειρίδια που εξετάστηκαν. Η βασική τους διαφοροποίηση αφορά τους «άλλους» και το πώς εμφανίζονται αυτοί μέσα από τα συγκεκριμένα γεγονότα. Ανάλυση για το πώς παρουσιάζονται οι Σταυροφόροι και οι Οθωμανοί καθώς και εθνικός «εαυτός» κατά τις Αλώσεις έγινε σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Μια άλλη διαφοροποίηση έγκειται στον αριθμό των πληροφοριών που παρέχουν οι συγγραφείς, καθώς και στην έκταση που διέθεσαν για να αναλύσουν τις δύο Αλώσεις. Για παράδειγμα για την Δ΄ Σταυροφορία κατά την οποία έγινε η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, ο Γκινόπουλος (1946) και ο Κλειδάς (1969) αφιερώνουν περίπου τρεις σελίδες, ο Βουγιούκας (1975) περίπου μια σελίδα ενώ οι Ασημομύτης κ.ά. (1998) και Γλεντής κ.ά. (2011) περίπου μισή σελίδα. Παρόμοια αποκλιμάκωση παρατηρείται και στην Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως μετά το τέλος της δικτατορίας, τα εγχειρίδια προσπαθούν να διαφοροποιηθούν ως προς το περιεχόμενό τους, χωρίς να εστιάζουν στα γεγονότα και στις στρατιωτικές – διπλωματικές επιχειρήσεις και δεν προσπαθούν μέσα από μακροσκελείς λόγους να υποβιβάζουν τους εθνικούς «άλλους» και να υπερυψώνουν τον εθνικό «εαυτό» μέσα από την περιγραφή των κατορθωμάτων των «γενναίων» βυζαντινών ηγετών και του απλού λαού. Ωστόσο, υπάρχουν και οι εξαιρέσεις. Το δραματικό και συναισθηματικό στοιχείο διατηρείται και στο νέο σχολικό εγχειρίδιο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η στιγμή της Άλωσης του 1453: «**Ήταν 29 Μαΐου 1453, ημέρα Τρίτη.** Ο ήλιος είχε βασιλέψει. Και η Πόλη δεν ήταν πια βασιλεύουσα» (Γλεντής κ.ά., 2011: 111). Παρατηρείται η έντονη γραφή και σε γενικότερο επίπεδο η ανάπτυξη του συγκεκριμένου κεφαλαίου όπου εναλλάσσεται ο αόριστος με τον ιστορικό ενεστώτα, κάνοντας την αφήγηση πιο ζωντανή και άμεση. Επιπλέον, η εικονογράφηση διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο. Στο ίδιο εγχειρίδιο απεικονίζεται ο Μεχμέτ Β΄ έξω από την Κωνσταντινούπολη η οποία φαίνεται να καίγεται ολοσχερώς (Γλεντής κ.ά., 2011: 110). Όλα αυτά που περιέγραφαν αναλυτικά τα παλιότερα εγχειρίδια, τα νέα πλέον τα αναπαριστούν μέσω των εικόνων. Αυτή η επιλογή ακυρώνει κατά κάποιο τρόπο την προσπάθεια των συγγραφέων να δείξουν δύο διαφορετικές πηγές για το πώς έγινε η Άλωση. Για πρώτη φορά αναφέρεται μια τούρκικη πηγή για το πώς έγινε η πολιορκία και πιο συγκεκριμένα ενός Τούρκου περιηγητή που αναφέρει ότι το σώμα του βασιλιά δεν βρέθηκε ποτέ και πως όταν μπήκε ο Μεχμέτ στην Αγία Σοφία, οι χριστιανοί που βρίσκονταν γύρω άρχισαν «να τουφεκούν και να ρίχνουν βόμβες και υγρή φωτιά» με

αποτέλεσμα να διαρκέσει η πολιορκία τρεις μέρες (Γλεντής κ.ά., 2011: 112). Μπορεί αυτή η πηγή να έρχεται σε αντιδιαστολή με το έντονα συναισθηματικά φορτισμένο ύφος του διδακτικού κειμένου, ωστόσο πρέπει να σημειωθεί πως είναι σημαντικό πως υπάρχει και αυτή μαρτυρία από τους «άλλους». Το ερώτημα που γεννάται όμως είναι άμα αυτή πηγή οδηγεί όντως στον εκσυγχρονισμό των βιβλίων ή άμα εν τέλει μπερδεύει και διχάζει τους μαθητές ή άμα ανοίγει μακροπρόθεσμα τον δρόμο για γενικότερη αλλαγή της ελληνικής ιστορίας. Επιπλέον, όσον αφορά την άλωση από τους Οθωμανούς, όλα ανεξαιρέτως τα εγχειρίδια περιλαμβάνουν τραγούδια της Άλωσης στο τέλος των κεφαλαίων τους. Χαρακτηριστική είναι η φράση «*πάλι με χρόνια με καιρούς, πάλι δικά μας θα ναι*» φράση που συναντάται μέχρι και στο εγχειρίδιο του 1998 μέσα σε μια πηγή με τίτλο «*Τραγούδι του λαού για την Άλωση της Πόλης*» του Ν. Πολίτη (Ασημομύτης κ.ά. 1998: 143). Το σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο αντ' αυτού, προτιμά να προβάλλει μια πηγή με τίτλο «*Θρήνος του Πόντου για την Άλωση της Πόλης*» η οποία συνοδεύεται από μια μικρογραφία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου που είναι με φωτοστέφανο και αναφέρεται πως «*Η Ρωμανία επέρασεν, η Ρωμανία επάρθη! Η Ρωμανία κι αν 'πέρασεν, ανθεί και φέρνει κι άλλη*» (Γλεντής κ.ά., 2011: 113). Φαίνεται πως σκοπός των συγγραφέων είναι η διατήρηση της ιστορικής μνήμης της Κωνσταντινούπολης από τους μαθητές.

Συμπεράσματα

Μέσα από την αναλυτική παρουσίαση των σχολικών εγχειριδίων μεταπολεμικά ως και σήμερα, προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα που θα αναλυθούν στη συνέχεια. Ως γενικό συμπέρασμα προκύπτει πως τα σχολικά εγχειρίδια, ως προς το περιεχόμενο και τον τρόπο συγγραφής τους, θα μπορούσαν να διαιρεθούν σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσονται τα μεταπολεμικά εγχειρίδια ως και εκείνα της δικτατορίας, δηλαδή αυτά των Πετρούνια (1945), Γκινόπουλου (1946), Χωραφά και Ποταμιανού (1946), Καμπανά (1957) και Κλειδά (1969), και στη δεύτερη τα εγχειρίδια της μεταπολίτευσης ως και σήμερα, δηλαδή των Βουγιούκα (1975), Ασημομύτη κ.ά. (1998) και Γλεντή κ.ά. (2011).

Τα εγχειρίδια της πρώτης κατηγορίας είναι ξεκάθαρο πως κινούνται στο πλαίσιο της θετικιστικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα, όπου η χρήση του παρελθόντος έχει ως στόχο την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας, να αγαπήσουν οι μαθητές την πατρίδα τους και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη μέσα από την ανάδειξη του ελληνικού έθνους ως ξεχωριστού μέσα στην παγκόσμια ιστορία. Όλα αυτά επιτυγχάνονται μέσω της έντονης συναισθηματικά φρασεολογίας, χρησιμοποιώντας θετικούς επιθετικούς προσδιορισμούς για τον «εθνικό εαυτό» και αρνητικούς για τους «εθνικούς άλλους».

Ωστόσο, μεταξύ τους υπάρχουν και διαφοροποιήσεις. Το εγχειρίδιο του Πετρούνια (1945) και του Χωραφά και Ποταμιανού (1946) παρόλο που χρησιμοποιούν έντονους χαρακτηρισμούς, δεν «φτάνουν» αυτά του Γκινόπουλου (1946) και Κλειδά (1969). Ίσως αυτό οφείλεται στο γεγονός πως τα συγκεκριμένα εγχειρίδια δεν είναι το ίδιο μεγάλα σε έκταση και είναι αρκετά επιγραμματικά στην παράθεση των γεγονότων και συνεπώς οι συγγραφείς δεν έχουν χώρο για επιπλέον αναλύσεις. Επίσης το εγχειρίδιο του Καμπανά (1957), ίσως επηρεασμένο από την προσπάθεια του Καραμανλή με την εισαγωγή των νέων προγραμμάτων σπουδών, παρόλο που χρησιμοποιεί και αυτό έντονους χαρακτηρισμούς, δεν προσεγγίζει τα εγχειρίδια των Γκινόπουλου (1946) και Κλειδά (1969). Αυτά τα δύο, ειδικά, διαπνέονται από έναν συναισθηματικά φορτισμένο λόγο, χρησιμοποιώντας έντονους χαρακτηρισμούς για τους «άλλους». Και στα δυο εγχειρίδια τονίζεται η κατωτερότητα του δυτικού μεσαιωνικού κόσμου έναντι του ελληνικού, καθώς περιλαμβάνει απολίτιστους και αμόρφωτους βαρβάρους που εκπολιτίστηκαν χάρη στον χριστιανισμό και τον ελληνισμό. Υπάρχει η πρόθεση να υπενθυμιστεί στους μαθητές της περιόδου μετά τον πόλεμο του 1940 αλλά και της περιόδου της δικτατορίας οι οφειλές που έχουν οι δυτικοευρωπαίοι απέναντι στην Ελλάδα. Δίνεται έμφαση στη στρατιωτική, πολιτική και διπλωματική ιστορία, αγνοώντας σχεδόν παντελώς την κοινωνική και οικονομική. Οι αυτοκράτορες

αντικατοπτρίζουν τον «εθνικό εαυτό» και αποτελούν πηγή εθνικής υπερηφάνειας και πατριωτικής ενίσχυσης. Προβάλλοντας την ευσέβειά τους, τα πολεμικά τους προτερήματα, τη γενναιότητά τους και τα πνευματικά τους χαρίσματα, συμβάλλουν στη δημιουργία εθνικών προτύπων, αλλά και στη διέγερση των εθνικών συναισθημάτων των μαθητών. Συγκρίνονται και παρομοιάζονται με «μεγάλους άνδρες» της αρχαιότητας, όπως τον Λεωνίδα και τον Κόδρο, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να τονιστεί η ιστορική συνέχεια του ελληνισμού στο Βυζάντιο. Σε αντιπαραβολή, παρουσιάζονται επιλεγμένα «αντιπρότυπα», όπως στην περίπτωση των τελευταίων Μακεδόνων που είναι «σπάταλοι και ἄσωτοι» (Κλειδάς, 1969, σελ. 101), θέλοντας έτσι οι συγγραφείς να αναδείξουν τις αρετές του καλού ηγέτη, ο οποίος είναι ενάρετος και έχει πίστη στην Ορθοδοξία, αυτοθυσία και γενναιότητα. Γενικότερα, η προσέγγιση των συγκεκριμένων εγχειριδίων είναι καθαρά προσωποκεντρική, όπου οι ηγετικές προσωπικότητες είναι οι πρωταγωνιστές της ιστορικής αφήγησης.

Όσον αφορά την εικονογράφηση, αυτή είναι αποσπασματική, χωρίς να προωθεί τον οπτικό εγγραμματισμό των μαθητών. Κατά την περίοδο από το τέλος του Β΄ΠΠ έως και τη δικτατορία οι λίγες εικόνες που περιέχονται στα εγχειρίδια, περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο ηγετικές προσωπικότητες, οι οποίες απεικονίζονται συνήθως με ύφος μεταφυσικό και με φωτοστέφανο, κρατώντας κάποιοι χριστιανικά σύμβολα στα χέρια. Αντιθέτως, ελάχιστη ως μηδαμινή είναι η εικονογράφηση των ξένων ηγετών, και όταν αυτή υπάρχει, γίνεται με αρνητικό τρόπο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εικόνα του Μεχμέτ Β΄ στο εγχειρίδιο του Κλειδά (1969: 129), όπου εμφανίζεται με κατεβασμένο κεφάλι και σκεπτικός, σε αντίθεση με τα κατά πρόσωπο πορτραίτα των Βυζαντινών. Με αυτόν τον τρόπο δείχνει να επιθυμεί – με έμμεσο τρόπο – να υποβαθμίσει στη συνείδηση των μαθητών τον λαό που αντιπροσωπεύει το εικονιζόμενο πρόσωπο.

Στη δεύτερη κατηγορία εγχειριδίων ανήκουν όπως προαναφέρθηκε αυτά των Βουγιούκα (1975), Ασημομύτη κ.ά. (1998) και Γλεντή κ.ά. (2011). Ωστόσο, το εγχειρίδιο του Βουγιούκα συντάχθηκε σε μια μεταβατική περίοδο, καθώς εκδόθηκε λίγο μετά την πτώση της δικτατορίας. Τότε έγινε μια ικανή προσπάθεια αλλαγής της εκπαιδευτικής πολιτικής, οπότε παρατηρείται μια αλλαγή νοοτροπίας, καθώς δεν γίνεται καταγιγιστική παράθεση γεγονότων, ονομάτων και πληροφοριών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την παραμονή του εγχειριδίου ως και τη δεκαετία του '90. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως ο συγγραφέας δεν κρατά κάποιες ιδεολογικές αρχές του προγενέστερου εγχειριδίου. Ο Βουγιούκας προσπαθεί να αποτυπώσει την ιστορική αλήθεια, αλλά συγχρόνως και να ασκήσει εθνική διαπαιδαγώγηση, προσπαθώντας να βρει μια ισορροπία ανάμεσα σε παραδοσιακές

θεωρητικές αρχές και σύγχρονα ζητούμενα του πεδίου της Ιστορίας. Η μοναδικότητα και ανωτερότητα του «εθνικού εαυτού» έναντι των «εθνικών άλλων» δεν προβάλλεται το ίδιο εμφατικά σε σύγκριση με τα παλιότερα εγχειρίδια. Ο συγγραφέας προσπαθεί να αποφεύγει τα αρνητικά στερεότυπα για τους «εθνικούς άλλους», χρησιμοποιώντας σπάνια αρνητικούς χαρακτηρισμούς που προσδιορίζουν την ηθική και τα γνωρίσματά τους, κάνοντας θετικές αξιολογήσεις στα πρόσωπά τους. Παράλληλα, δεν εξιδανικεύει τις βυζαντινές ηγετικές μορφές, καθώς οι χαρακτηρισμοί για το ήθος τους και τις αρετές τους είναι λιγιστές σε σύγκριση με τα προηγούμενα εγχειρίδια. Επιπλέον, το εγχειρίδιο είναι για πρώτη φορά πλούσια εικονογραφημένο και εμπεριέχει γραπτές πηγές, που λειτουργούν ως συμπληρωματικό στοιχείο της ιστορικής αφήγησης.

Τα δυο νεότερα εγχειρίδια (Ασημομύτης κ.ά., 1998, Γλεντής κ.ά., 2011) δεν διαφέρουν μεταξύ τους ιδιαίτερα, ειδικά όσον αφορά τη δομή των κεφαλαίων τους και τη φρασεολογία που χρησιμοποιούνται από τους συγγραφείς. Σύμφωνα με τις νέες ιστορικές κατευθύνσεις, σκοπός είναι να μετατοπιστεί το κέντρο βάρους από το έθνος στην ευρύτερη κοινότητα των εθνών και να διαπλαστεί ένας πολίτης ο οποίος είναι ένα οικουμενικό υποκείμενο, που θα ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου κόσμου, στο πλαίσιο της ειρηνικής συνύπαρξης. Ωστόσο, αυτός ο σκοπός φαίνεται να μην επιτυγχάνεται στο απόλυτο βαθμό. Στο εγχειρίδιο του 1998 παρόλο που οι εθνικοί «άλλοι» και η ιστορία τους δεν παρουσιάζονται αρκετά – ίσως και λιγότερο από τα παλιότερα εγχειρίδια που είχαν την τάση να είναι πιο πυκνογραμμένα και αναλυτικά – οι «άλλοι» δεν προβάλλονται με τη χρήση αρνητικών χαρακτηρισμών και με φράσεις αντιπάθειας και εχθρότητας. Αντ' αυτού αναφέρονται μόνο οι εχθρικές ενέργειές τους, συντηρώντας έτσι το κλίμα που μετέδιδαν τα παλαιότερα εγχειρίδια, αν και αμβλυμένα, καθώς δεν χρησιμοποιείται έντονο συναισθηματικά λεξιλόγιο. Αυτοί προβάλλονται μόνο μέσα από τα ιστορικά γεγονότα, χωρίς να αναπτύσσονται άλλες πτυχές της ιστορίας τους. Η εικονογράφηση του εγχειριδίου είναι εκτενής, ωστόσο από την εικονογράφηση λείπουν πολιτισμικά στοιχεία άλλων λαών, στοιχεία που είχε κατορθώσει να ενσωματώσει ο συγγραφέας του προγενέστερου εγχειριδίου (Βουγιούκας, 1975). Φαίνεται πως, παρόλο που το συγκεκριμένο εγχειρίδιο «κέρδισε» σε επίπεδο φρασεολογίας, κάνοντας την αφήγηση ουδέτερη και χωρίς να προβάλλει τους βασιλείς ως εξιδανικευμένες μορφές, καθώς δεν χρησιμοποιούνται καθόλου χαρακτηρισμοί για τα πρόσωπά τους, «έχασε» στη μονομερή παρουσίαση του «εθνικού άλλου».

Το σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο δεν διαφέρει σε συλλογιστική και στον τρόπο σχολιασμού από το εγχειρίδιο του 1998. Ωστόσο, είναι αρκετά πιο πυκνογραμμένο και δίνεται η αίσθηση πως γίνεται ένα μικρό πισωγύρισμα ως προς αυτό που είχε κατακτηθεί από το προηγούμενο εγχειρίδιο, καθώς παρατηρείται μια ελαφρώς πιο έντονη συναισθηματική ρητορική από τους συγγραφείς σε κάποιες περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, η αφήγηση των γεγονότων είναι εξοντωτική και απωθητική για τα παιδιά, όπως για παράδειγμα στο κεφάλαιο «Οι Οθωμανοί και Τούρκοι κατακτούν τα βυζαντινά εδάφη» (Γλεντής κ.ά. 2011: 101 – 102). Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο παρατίθενται πολλές πληροφορίες με επιγραμματικό και κάπως ασύνδετο τρόπο, πληροφορίες οι οποίες είχαν αφαιρεθεί από το προηγούμενο σχολικό εγχειρίδιο. Μέσα σε δύο μόλις σελίδες προβάλλεται όλη η Οθωμανική επέκταση με τη χρήση πολλών τοπωνυμίων και ηγετικών προσωπικοτήτων, οι οποίες είχαν να αναφερθούν για χρόνια, όπως του Μουράτ Α΄ και Β΄. Όλες αυτές οι πληροφορίες αναφέρονταν στα εγχειρίδια κυρίως μέχρι και το τέλος της δικτατορίας, αλλά η διαφορά έγκειται στο γεγονός πως στα τελευταία οι συγγραφείς αφιέρωναν αρκετό χώρο για να αναλύσουν αυτά τα γεγονότα. Στο νέο εγχειρίδιο όλες αυτές οι πληροφορίες είναι υπερβολικές για να «χωρέσουν» σε τόσο μικρό χώρο. Επιπλέον, όπως αναδείχθηκε με την περίπτωση της Άλωσης, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν έντονο συναισθηματικό λόγο, όπως και εικόνες και παραθέματα για να ενδυναμώσουν το εθνικό αίσθημα των μαθητών. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη και τις νέες ιστορικές κατευθύνσεις, έγινε κάποια πρόοδος σε επίπεδο παραθεμάτων, δείχνοντας κι άλλες οπτικές στην παρουσίαση των γεγονότων. Γενικότερα, παρατηρείται πως όποια καινοτομία προσπάθησε να κάνει το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, αυτή λειτούργησε επικουρικά ως γραπτή πηγή και όχι ως κυρίως διδακτικό κείμενο, με αποτέλεσμα να μην πετύχει τους νέους στόχους της ευρωπαϊκής κατεύθυνσης.

Επίσης, το εγχειρίδιο κινείται ξεκάθαρα σε μια περισσότερο παραδοσιακή και κειμενοκεντρική προσέγγιση του γνωστικού αντικείμενου, καθώς οι συγγραφείς κινήθηκαν στη λογική των προηγούμενων εγχειριδίων, κάνοντας ορισμένες τροποποιήσεις, χωρίς όμως να είναι ιδιαίτερα εμφανείς. Παρατηρείται η διατήρηση μιας γεγονοτολογικής, στρατιωτικής και διπλωματικής ιστορικής καταγραφής, η οποία κυριαρχεί σε σύγκριση με την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική, που ήταν η επιδίωξη του νέου προγράμματος σπουδών. Ωστόσο, δεν μπορεί να αρνηθεί κάποιος πως έγιναν και προσπάθειες, όπως στην έκταση που αφιερώνουν οι συγγραφείς στο κίνημα των Ζηλωτών προβάλλοντας έτσι στους μαθητές κοινωνικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά της εποχής – γεγονός που δεν προβλήθηκε σε παλιότερα εγχειρίδια – και στην περίπτωση των τελευταίων Μακεδόνων, που

παρουσιάζονται οι εξαθλιωμένοι αγροτικοί πληθυσμοί λόγω των πολιτικά και κοινωνικά ισχυροποιημένων Δυνατών.

Παρατηρείται ακόμη πως το εγχειρίδιο διατηρεί τις γενικές αρχές του προηγούμενου εγχειριδίου (Ασημομύτης κ.ά., 1998) στη διάταξη της ύλης και τον χωρισμό των κεφαλαίων, χωρίς σχεδόν καμία αλλαγή και καινοτομία. Ακόμη το εγχειρίδιο υστερεί στη διδακτική αξιοποίηση μεθοδολογικής γνώσης μέσω της χρήσης γραπτών και οπτικών πηγών, πράγμα που έρχεται σε ταύτιση με την έρευνα του Ανδρέου (2007), ο οποίος σύγκρινε τα εγχειρίδια Ιστορίας του νέου προγράμματος σπουδών από την Γ΄ έως και την ΣΤ΄ τάξη. Διαπίστωσε πως το εγχειρίδιο της Ε΄ Δημοτικού είχε συνολικά τις λιγότερες γραπτές και οπτικές πηγές σε σύγκριση με όλες τις τάξεις (76 γραπτές και 82 οπτικές) τη στιγμή που ενδεικτικά η ΣΤ΄ τάξη έχει 122 γραπτές και 183 οπτικές πηγές. Ωστόσο περιλαμβάνει άλλου είδους σκίτσα (53) και ανυπόγραφα πληροφοριακά κείμενα (21) που προκαλούν σύγχυση στους μαθητές, οι οποίοι δεν μπορούν να ξεχωρίσουν αν είναι ιστορικές πηγές ή απλώς πληροφοριακά κείμενα (Ανδρέου, 2007: 90). Όσον αφορά ιδιαίτερα τις εικόνες, πολλές φορές ασκούν έντονη συναισθηματική φόρτιση στους μαθητές, λόγω της ισχυρής υποβλητικότητας που διαθέτουν, όπως το παράδειγμα με την εικόνα του Μεχμέτ έξω από τη φλεγόμενη Πόλη, που σχολιάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Επιπλέον, παρατηρείται πως οι συγγραφείς θέλουν να τονίσουν στους μαθητές τον χριστιανικό χαρακτήρα του Βυζαντίου μέσα από την εικονογράφηση που δείχνει τους αυτοκράτορες να απεικονίζονται φορώντας φωτοστέφανο και κρατώντας σταυρό.

Όσον αφορά τους εθνικούς «άλλους», όπως τους Σελτζούκους και τους Οθωμανούς, αυτοί αναδεικνύονται ως οι προαιώνιοι εχθροί του Βυζαντίου, χωρίς να γίνεται αναφορά σε πολιτικές και στρατιωτικές συνεργασίες που είχε μαζί τους, παραλείποντας σημαντικές πληροφορίες για την κατανόηση της εποχής από τους μαθητές, στοιχεία που αναφέρθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εμφύλια διαμάχη μεταξύ Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού, ο οποίος με τη βοήθεια των Οθωμανών πολιορκήσε τη Θεσσαλονίκη και την κατέλαβε. Ο «εθνικός άλλος», γενικότερα, απεικονίζεται ως εχθρός και απουσιάζει η θετική εικόνα του και ο πολιτισμός του.

Γενικότερα, παρατηρείται πως σε όλα τα σχολικά εγχειρίδια αποσιωπώνται περίοδοι «σκοτεινοί» για το Βυζάντιο, όπως αυτή των τελευταίων Κομνηνών, οι εμφύλιες διαμάχες και η συνεργασία των Βυζαντινών με τους «άλλους». Πιθανόν, αυτό συμβαίνει για να μην αμαυρωθεί το γόητρο και το κύρος του βυζαντινού κράτους και να μη βρεθούν σε σύγχυση οι μαθητές, καθώς έχουν συνηθίσει την αποκλειστικά καλή εικόνα του «εθνικού εαυτού» και

τη λιγότερο καλή των «εθνικών άλλων». Όσον αφορά τις κοινωνικές διακρίσεις, τα δύο τελευταία εγχειρίδια έκαναν μια γενναία προσπάθεια. Στο τέλος του βιβλίου υπάρχουν δύο κεφάλαια που αφορούν την εκπαίδευση στο Βυζάντιο και τον ρόλο της γυναίκας, όπου παρουσιάζονται οι έμφυλες ανισότητες στην εκπαιδευτική και κοινωνική ζωή του Βυζαντίου: « *Οι γυναίκες...δεν είχαν τις ίδιες ευκαιρίες εκπαίδευσης με τους άντρες*» (Γλεντής κ.ά., 2011, σελ. 126). Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια μένει στο τέλος του σχολικού βιβλίου, καθώς η εμβόλιμη παρουσία της γυναίκας στα κεφάλαια που εξετάστηκαν ήταν ελάχιστη. Συνεπώς, η ευρωπαϊκή πολιτική για προώθηση της ισότητας των δύο φύλων στα σχολικά βιβλία δεν καρποφορεί, αλλά το πρώτο βήμα έγινε στα δύο τελευταία εγχειρίδια για την επίτευξη του σκοπού αυτού με τη συγγραφή του κεφαλαίου για τον ρόλο των γυναικών.

Κλείνοντας, φαίνεται πως τα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας μετά τον πόλεμο του 1940, ακολουθούν μια σταδιακή πορεία άμβλυνσης και αποκλιμάκωσης, με στόχο να απομακρυνθούν από το παραδοσιακό εθνοκεντρικό ιστορικό αφήγημα, προσπαθώντας να ακολουθήσουν τις προτροπές της Ε.Ε. που προσδιορίζει την κοινωνική λειτουργία της ιστορίας και τη θετική αλληλεπίδραση των λαών. Η μόνη εξαίρεση αποτελεί το εγχειρίδιο της δικτατορίας (Κλειδάς, 1969), το οποίο προσωρινά διέκοψε αυτή την πορεία. Ο Βουγιούκας (1975) αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια εναλλακτικής ιστορικής θεώρησης της ετερότητας, ενώ τα δύο τελευταία εγχειρίδια (Ασημομύτης κ.ά., 1998 και Γλεντής κ.ά., 2011) έκαναν ένα παραπάνω βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Φαίνεται όμως πως παρόλες τις προτροπές και τις ευρωπαϊκές εισηγήσεις οι συγγραφείς προσπαθούν να ισορροπήσουν μεταξύ μιας αφήγησης που εξυψώνει το εθνικό αίσθημα και μιας πιο παγκόσμιας ιστορικής δυναμικής. Η πραγματικότητα είναι, ότι η ιστορία έχει δείξει, πως είναι δύσκολο από το Ελληνικό Έθνος να αφαιρέσει κανείς τις βαθιές ιστορικές στιγμές που το κάνουν να νιώθει υπερηφάνεια και που του καλλιεργεί το αίσθημα της εθνικής συνείδησης. Αυτό γίνεται διότι οι ένδοξες στιγμές του και τα τραύματά του οδηγούν στην εθνική συσπείρωση. Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχαστεί το γεγονός πως η σχέση του ελληνισμού με την ορθοδοξία αποτέλεσε ισχυρό πυρήνα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας καθώς πορεύτηκαν μαζί στον χρόνο από την περίοδο του Βυζαντίου μέχρι σήμερα συμβάλλοντας στην επιβίωση του έθνους. Όλες αυτές οι διαστάσεις της ελληνικής ιστορίας είναι δύσκολο να αφαιρεθούν από το λαϊκό και κοινωνικό αίσθημα και δεν υπάρχει και λόγος να αφαιρεθούν από τη στιγμή που δεν καλλιεργούν το μίσος μεταξύ των λαών. Το ότι αμβλύνονται από τα σχολικά εγχειρίδια οι αρνητικοί χαρακτηρισμοί για τους άλλους λαούς ίσως είναι ένα θετικό βήμα από τη στιγμή που παγκοσμιοποιείται η κοινωνία και παρουσιάζεται η αναγκαιότητα οι μαθητές να γνωρίζουν περισσότερα για τον πολιτισμό και τις συνήθειές τους. Το ότι όμως εξακολουθούν

να προβάλλονται η δόξα των προγόνων και οι λεγόμενοι «εθνικοί μύθοι» αποτελεί δικλείδα ασφαλείας για να μην αποδομηθεί η εθνική ταυτότητα και συνείδηση. Ίσως με αυτόν τον τρόπο οι μαθητές θα μπορούσαν με συμβολικό τρόπο να αποτυπώσουν βαθύτερες ιστορικές αλήθειες που δεν θα ήταν εύκολο να αντιληφθούν μέσα από μια «ουδέτερα συναισθηματικά» ιστορία.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξέτασε τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση από το 1940 μέχρι και σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, ερευνήθηκε η βυζαντινή περίοδος και ειδικότερα η περίοδος από τις σταυροφορίες μέχρι και την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453. Σκοπός ήταν να αναδειχθεί το πώς παρουσιάζεται ο «εθνικός εαυτός», κυρίως μέσα από τους βυζαντινούς βασιλείς, καθώς και πώς προβάλλονται οι «εθνικοί άλλοι», όπως οι Σελτζούκοι Τούρκοι, οι Δυτικοί και οι Οθωμανοί Τούρκοι, οι οποίοι με τις επιθέσεις τους αποτέλεσαν κίνδυνο για το Βυζάντιο. Εστίαση έγινε στην εικονογράφηση των εγχειριδίων, στη χρήση των πηγών και γενικότερα στην παρουσίαση και αποσιώπηση γεγονότων και περιόδων. Λαμβάνοντας υπόψη πως η σχολική ιστορία αποτελεί ένα μέσο διάδοσης μηνυμάτων, ανάλογα με τις τρέχουσες πολιτικές σκοπιμότητες, διαπιστώθηκε πως ο «εαυτός» και οι «άλλοι» δεν παρουσιάζονται με τον ίδιο τρόπο σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάστηκε και πως υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις στην παρουσίαση γεγονότων και περιόδων. Τα μεταπολεμικά εγχειρίδια μέχρι και αυτά της δικτατορίας έχουν θετικιστικό προσανατολισμό, έχοντας ως στόχο την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας, χρησιμοποιώντας έντονους αρνητικούς χαρακτηρισμούς για τους «άλλους» και εξυψώνοντας τον «εαυτό» μέσα από την προβολή των αρετών και των κατορθωμάτων τους. Από τη μεταπολίτευση και έπειτα υπάρχει στροφή σε επίπεδο φρασεολογίας καθώς αυτή είναι πιο ήπια, κάνοντας οι συγγραφείς μια προσπάθεια να εντάξουν κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές παραμέτρους στην αφήγησή τους, βασιζόμενοι στις οδηγίες της Ε.Ε. και τις ανάγκες της νέας παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας. Ωστόσο, φαίνεται πως αυτή προσπάθεια δεν επιτυγχάνεται απολύτως και πως οι συγγραφείς μέχρι και σήμερα προσπαθούν να ισορροπήσουν ανάμεσα στην παραδοσιακή εθνοκεντρική αφήγηση και στη νέα παγκόσμια ιστορική δυναμική.

Λέξεις κλειδιά: Βυζάντιο, σχολικά εγχειρίδια, σχολική ιστορία, δημοτικό, πρωτοβάθμια, «εθνικός εαυτός», «εθνικός άλλος»

Abstract

The present study examined the Greek textbooks of the History course in primary education from 1940 until today. More specifically, the Byzantine period was investigated, and in particular the period from the Crusades to the Fall of Constantinople by the Ottoman Turks in 1453. The aim was to show how the "national self" is presented, mainly through the Byzantine kings, as well as how the "national others" are projected, such as the Seljuk Turks, the West and the Ottoman Turks, who with their attacks posed a threat to Byzantium. The focus was on the illustration of the textbooks, the use of the written sources and more generally on the presentation and concealment of events and periods. Considering that school history is a means of disseminating messages, depending on current political expediencies, it was found that the "self" and the "others" are not presented in the same way throughout the period examined and that there are some differences in presentation of events and periods. The post-war textbooks up to those of the dictatorship have a positivist orientation, aiming at strengthening the national identity, using strong negative characterizations for the "others" and elevating the "self" through the display of their virtues and achievements. From the post-colonial period onwards, there has been a shift in the level of phraseology as this is milder, with the authors trying to integrate social, economic and cultural parameters into their narrative, based on EU directives and the needs of the new globalized reality. However, it seems that this effort is not completely successful and that the authors still try to balance between the traditional ethnocentric narrative and the new world historical dynamics.

Keywords: byzantine, textbooks, school history, elementary, primary, "national self", "national other"

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε., 1988. *Ιστορία και Σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.
- Αθανασιάδης, Χ., 2015. *Τα αποσυρθέντα βιβλία – έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα 1858 – 2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αθανασόπουλος, Μ., 2013. «Οι επιδράσεις του έργου του Θουκυδίδη στους ιστορικούς της Αλώσεως» στο: *Θουκυδίδης, ο κορυφαίος ιστορικός της αρχαιότητας και η επίδρασή του μέχρι σήμερα*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, 196-205. Αθήνα: Κοράλι.
- Αθανασόπουλος, Μ., 2015. «Να ζώσι τα παιδιά Λατινικώς...», *Φιλοσοφία και Παιδεία* 69-70 (Νοέμβριος 2014-Απρίλιος 2015), 17-18.
- Αθανασόπουλος, Μ., 2016α. «Η επίδραση του χώρου στις πολεμικές αναμετρήσεις μέσα από τα έργα του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη και του Σουν Τζου», *Βυζαντινός Δόμος*, 22-23-24, 2014-2015-2016, 565-576.
- Αθανασόπουλος, Μ., 2021. *Παλαιολόγεια περίοδος*. Μυστράς: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Αθανασόπουλος, Μ., 2022α. *Οι απόψεις των ιστορικών της Άλωσης για την Ιστορία. [Μιχαήλ;] Δούκας, Μιχαήλ Κριτόβουλος, Γεώργιος Σφραντζής, Λαόνικος Χαλκοκονδύλης*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Αθανασόπουλος, Μ., 2022β. *Εισαγωγικά μελετήματα στη Βυζαντινή Φιλολογία*, Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Αμπαζοπούλου, Φ., 2020. *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο*. Αθήνα: Πατάκη.
- Ανδρέου, Α.Π., 2007. *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Angold, M., 2013. *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς – Τομές και συνέχεια*. Μεταφράστηκε από τα αγγλικά από Α. Παππά. Αθήνα: Κριτική.
- Ασημομύτης, Β., Καΐλα, Μ., Νικολόπουλος, Ν., Παπαγρηγορίου, Γ. και Σαλβαράς, Γ. 1998. *Στα Βυζαντινά χρόνια*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Βασίλειφ, Α.Α., 1995. *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1453)*. τ.Α. Αθήνα: Πάπυρος.
- Βασίλειφ, Α.Α., 1971. *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1453)*. τ.Β. Αθήνα: Πάπυρος.
- Βουγιούκας, Α., 1975. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ*. Αθήνα: ΟΕΔΒ
- Βουγιούκας, Α., 1976. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Βουγιούκας, Α., 1978. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

- Βουγιούκας, Α., 1979. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Βουγιούκας, Α., 1981. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικοῦ*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Βουγιούκας, Α., 1982. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Βουγιούκας, Α., 1984. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Βουγιούκας, Α., 1985. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία. Ε΄ Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Bury, B.I., 1971. *Αρχαίοι Έλληνες Ιστορικοί*. (μτφρ. Φ.Κ. Βόρου). Αθήνα: Παπαδήμας.
- Γιαννακόπουλος, Κ., 2009. Από την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως ως την οριστική απώλεια της Μ. Ασίας. Σε *Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι (Α)*. τ.21. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Γκότοβος, Θ., 1992. Ο “χρυσός αιών” της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και έρευνα. Στο Α. Γκότοβος, Γ. Μαυρογιώργος, Π. Παπακωνσταντίνου επιμ. *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γκινόπουλος, Ν.Σ., 1946. *Ιστορία του βυζαντιακού ελλητισμού. Διά την Ε΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: Δημητράκος.
- Γλεντής, Σ. κ. ά. 2011. *Στα βυζαντινά χρόνια. Ε΄ Δημοτικού*. Αθήνα: Ι.Τ.Υ.Ε. «Διόφαντος».
- Ducas, 1834. *Ducac Michaelis nepotis Historia Byzantina, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Τομ. 20. Bonnae
- Δούκας, [Μ]., 1997. *Βυζαντινοτουρκική ιστορία*. Μεταφράστηκε από Β. Καραλής. Αθήνα: Κανάκη
- Δραγώνα, Θ., 1997. Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης. Στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα επιμ., «*Τι είν’ η πατρίδα μας;*»: *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ζαχαριάδου, Ε., 2009a. Η εξάπλωση των Τούρκων στον ελληνικό χώρο. Σε *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Βυζαντινός ελλητισμός. Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι*. τ. 21. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Ζαχαριάδου, Ε., 2009b. Από τη μάχη της άγκυρας ως την πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως (1402 – 1452). Σε *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Βυζαντινός ελλητισμός. Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι*. τ.21. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Kafadar, C., 2008. *Ανάμεσα σε δύο κόσμους. Η κατασκευή του Οθωμανικού κράτους*. Μεταφράστηκε από Α. Αναστασόπουλο. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

- Καλεράντε, Ε., 2011. Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της δικτατορίας, 1936 – 1940. Στο Σ. Μπουζάκης, επιμ. *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις. Τόμος Β΄. Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καμπανάς, Ι., 1957. *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας Ε΄ Δημοτικού*. Αθήνα: Καμπανάς.
- Κασσωτάκης, Μ., 2011. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1997-2000: Παρουσίαση και κριτική ανάλυση των σημαντικότερων πτυχών της. Στο Σ. Μπουζάκης, επιμ. *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις. Τόμος Β΄. Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καψάλης, Α.Γ. και Χαραλάμπους, Δ.Φ., 1995. *Σχολικά Εγχειρίδια: Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Εκδόσεις Έκφραση.
- Κλειδάς, Δ.Ν., 1969. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία δια την Ε΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Κλειδάς, Δ.Ν., 1970. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία δια την Ε΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Κλειδάς, Δ.Ν., 1972. *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία δια την Ε΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Κοσσιώρης, Χ.Π., 2021. *Οι Σταυροφόροι στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Ήλεκτρον.
- Κονδύλης, Π., 1991. *Η παρακμή του αστικού Πολιτισμού*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κουλούρη, Χ., 1988. *Ιστορία και Γεωγραφία στο ελληνικό σχολείο (1834 – 1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: Ιστορικό αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Κυρίτσης, Δ. Γ., 2017. *Ιδεολογία και σχολική ιστορία. «Εμείς» και οι «άλλοι» στη βυζαντινή ιστορία το Δημοτικού*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λαΐου, Α. και Φασουλάκης, Σ., 2009. Η βασιλεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού. Σε *Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι (Α). τ.21*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Le Goff, J., 1998. *Ιστορία και μνήμη* (μφρ. Γ. Κουμπουρλής). Αθήνα: Νεφέλη.
- Λουγγής, Τ., 2009. Η χριστιανική αυτοκρατορία της Ανατολής και τα γερμανικά κράτη της Δύσεως. Σε *Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Βυζαντινός ελληνισμός – Πρωτοβυζαντινοί χρόνοι. τ.21*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Magdalino, P., 2006. Η Μεσαιωνική Αυτοκρατορία (780 – 1204). Σε *Ιστορία του Βυζαντίου*. Επιμ: C. Mango. Αθήνα: Νεφέλη
- Mango, C., 2015. Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης. Μεταφράστηκε από Δ. Τσουγκαράκης. Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

- Μαρκαντώνης, Ι.Σ., 1977. *Παιδεία ειρήνης: Δεδομένα και προϋποθέσεις δια την θεμελίωσιν της αγωγής προς ειρήνην*. Αθήνα: Ι.Σ. Μαρκαντώνης.
- Μαυροσκούφης, Δ.Κ., 1997. Οι κυρίαρχες ιδεολογικές επιρροές στην ελληνική εκπαίδευση: Το παράδειγμα της σχολικής ιστορίας. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 26, 37-59.
- Μαυροσκούφης, Δ.Κ., 1999. Η εικονογράφηση της ιστορίας και η διακόσμηση των σχολείων: Θεωρητικά προβλήματα και ηθικά αποπήματα, *Σύγχρονη εκπαίδευση*, 105, σ. 54.
- Μπουζάκης, Σ. και Κανταρτζή, Ε., 2019. *Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του δημοτικού σχολείου (1917 – 2017). Η διαχείριση των εθνικών τραυμάτων, επιτευγμάτων και μύθων*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νεράντζη – Βαρμάζη, Β., 2007. *Βυζαντινή ιστορία 324-1453*. Κατερίνη: Μάτι.
- Νικολούδης, Ν.Γ., 2015. Από την παρακμή του Βυζαντίου στην Οθωμανική επικράτηση. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Nicol, D.M., 2009a. Από την Άλωση ως την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (1204-1261). Σε *Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι (Α). τ.21*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Nicol, D.M., 2009b. *Ο θάνατος Αυτοκράτορας. Η ζωή και ο θρύλος του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου*, μτφρ. Δημήτρης Σταυρόπουλος. Αθήνα: Eurobooks.
- Νικολάου, Χ., 1993. *Συνοπτική στρατιωτική ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Σημειώσεις διδασκαλίας. Στρατιωτική σχολή Ευέλπιδων: ΕΚΔΟΣΗ Σ.Σ.Ε.
- Οικονομίδης, Ν. 2009a. Η Παρακμή (1025 – 1071). Σε *Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Βυζαντινός ελληνισμός.Μεσοβυζαντινοί χρόνοι. τ.19*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Οικονομίδης, Ν. 2009b. Η κρίσιμη δεκαετία 1071 – 1081. Σε *Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι (Α). τ.21*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Οικονομίδης, Ν. και Βρυώνης, Σ., 2009. Η Δ΄ Σταυροφορία και η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1204). Σε *Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι (Α). τ.21*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Ostrogorsky, G., 2001. *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους. τ.2*. Μεταφράστηκε από Ι. Παναγόπουλος. Αθήνα: Βασιλόπουλος
- Πανόφσκι, Ε., 1961. *Μελέτες εικονολογίας*. Μεταφράστηκε από Α. Παππάς. Αθήνα: Νεφέλη.
- Παπούλια, Δ.Β., 2010. *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο Οθωμανικό κράτος*. Αθήνα: Βρανά.
- Πετρούνιας, Β. Ε., 1945. *Βυζαντινή ιστορία. Διά την Ε΄ τάξιν και τὰς Ε΄ και ΣΤ΄ συνδιδασκομένας τῶν Δημοτικῶν Σχολείων*. Αθήνα: Δημητράκος.

- Reinert, S.W., 2006. Ο διαμελισμός (1204-1453). Σε *Ιστορία του Βυζαντίου*. Επιμ.: C. Mango. Αθήνα: Νεφέλη
- Rogers, P.J., 1984. The power of Visual Presentation. Στο: A.K. Dickinson, P.J. Rogers (eds), *Learning History*, London: Heinemann Educational Books.
- Ρεπούση, Μ., Ανδρεάδου, Χ., Πουταχίδης, Α. και Τσίβας, Α., 2006. *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Σαββίδης, Α.Γ.Κ., 2006α. *Από την ύστερη αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Ιστορικά δοκίμια*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Σαββίδης, Α.Γ.Κ., 2006β. *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο. Α' προ – οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*. Αθήνα: Δόμος.
- Σαββίδης, Α.Γ.Κ., 2010. *Ιστορία του Βυζαντίου με αποσπάσματα και πηγές. Η Ύστερη Βυζαντινή αυτοκρατορία και ο Μεσαιωνικός Ελληνισμός. τ.Γ*. Αθήνα: Πατάκη.
- Σκούρα, Λ., 2011. Η περίοδος των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων (1880-1910). Στο Σ. Μπουζάκης, επιμ. *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις. Τόμος Β' Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τζήκα, Δ., 2011. Η εκπαίδευση στην περίοδο της Κατοχής. Στο Σ. Μπουζάκης, επιμ. *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις. Τόμος Β' Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσαούσης, Δ.Γ., 1983. Ελληνισμός και ελληνικότητα. Στο Δ.Γ. Τσαούσης, επιμ. *Ελληνισμός-ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα: Εστία.
- Τσιγάρας, Γ.Χ., 2011. *Η εικονολογία του Θεόδωρου Στουδίτη*. Αθήνα: Πατριαρχικόν ίδρυμα Πατερικών Μελετών.
- Φασουλάκης, Σ., 2009. Η Δυναστεία των Κομνηνών και οι Σταυροφορίες. Σε *Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι (Α)*. τ.21. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Φραγκουδάκη, Α. και Δραγώνα, Θ., 1997. *Τι είναι η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Woodhouse, C.M., 2008. *Η ιστορία ενός λαού. Οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα*. Αθήνα: Τουρίκη.
- Χαραλάμπους, Δ., 2011. Μεταπολιτευτική εκπαιδευτική πολιτική. Στο Σ. Μπουζάκης, επιμ. *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις. Τόμος Β' Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010*. Αθήνα: Gutenberg.

Χριστοφιλοπούλου, Α., 1997. *Βυζαντινή Ιστορία, 867-1081 (Δεύτερος Τόμος – Δεύτερο Μέρος)*. Αθήνα: Βασιάς.

Χωραφάς, Α. και Ποταμιανός, Σ. 1946. *Ιστορία της Ελληνικής Αυτοκρατορίας, εγκεκριμένη για την Ε΄ Δημοτικού*. Αθήνα: Κολλάρος.